ISTORIE
SOCIETATE & CIVILIZAȚIE

ALEX DRACE-FRANCIS

ISTORIA MĂMĂLIGII

POVESTEA GLOBALĂ A UNUI PREPARAT NAȚIONAL

Erudită, convingătoare și incitantă, această carte pune relația românilor cu porumbul nu numai pe masă, ci și în centrul agendei istorice.

— CATHIE CARMICHAEL
University of East Anglia

HUMANITAS

Foto copertă © Răzvan Voiculescu

ISTORIE

Alex Drace-Francis (n. 1971) este profesor asociat de istorie culturală a Europei moderne în cadrul Departamentului de Studii Europene al Universității din Amsterdam. Specializat în istoria culturală și socială a României și Europei de Sud-Est în perioada modernă, a scris *The Making of Modern Romanian Culture*, 2006 (trad. rom.: *Geneza culturii române moderne: Instituțiile scrisului și dezvoltarea identității naționale, 1700–1900*), *The Traditions of Invention* (2013) și *The Making of Mămăligă: Transimperial Recipes for a Romanian National Dish* (2022). Împreună cu Wendy Bracewell, a coordonat o serie de bibliografii, traduceri și studii despre literatura de călătorie, printre care *Under Eastern Eyes* (2008), *A Bibliography of East European Travel Writing on Europe* (2008), *Balkan Departures* (2009) și *Where to Go in Europe* (2013). A editat volumul de documente *European Identity: A Historical Reader* (2013), folosit în școlile și universitățile din mai multe țări.

ALEX DRACE-FRANCIS

ISTORIA MĂMĂLIGII

POVESTEA GLOBALĂ A UNUI PREPARAT NAȚIONAL

Traducere din engleză
de Anca Bărbulescu

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Mona Antohi
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristina Jelescu
DTP: Corina Roncea, Dan Dulgheru

Tipărit la Master Print Super Offset

Alex Drace-Francis
The Making of Mămăligă: Transimperial Recipes for a Romanian National Dish
© Alex Drace-Francis, 2022
Originally published by Central European University Press in 2022.
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2023, pentru prezenta versiune în limba română

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Drace-Francis, Alex
Istoria mămăligii: povestea globală a unui preparat național/
Alex Drace-Francis; trad. din engleză de Anca Bărbulescu. –
București: Humanitas, 2023
Conține bibliografie
Index
ISBN 978-973-50-7900-0
I. Bărbulescu, Anca (trad.)
008

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021.408.83.50, fax 021.408.83.51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin email: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

O Mamaliga, o Malai! Ach du schöne Walachei!
(O, mămăligă, o, mălai! O, tu, frumoasă Valahie!)

—ZICALĂ GERMANĂ

Nu călca mămăliga în picioare, mă, că te-a bate la pântece.

—ZICALĂ ROMÂNEASCĂ

Mem. De cerut, de asemenea, rețeta.

—BRAM STOKER, *DRACULA*

Cuprins

Lista hărților, graficelor, tabelelor 9

Introducere:
Mămăliga te așteaptă! 11

1. Din Caraibe până în Carpați:
Peripețiile porumbului, 1492–1700 23
2. La răscrucea imperiilor: Agricultori, cuceritori,
colaboratori, 1700–1774 46
3. Ascensiunea porumbului: Climă, conflicte,
contaminare și comerț, 1774–1812 60
4. Libertate, mămăligă, rachiu sau moarte:
Revoluția de la 1821 regândită 84
5. Porumbul fără frontiere:
Mămăliga se globalizează, 1829–1856 97
6. Independență și dependență, boală și răscoală;
sau de ce a explodat mămăliga, 1856–1907 107
7. *Manna valachorum*: Rețete la nevoie 124
8. „Vrabia mălai visează, și leneșul praznic“:
Mămăliga imaginară 142

Concluzie:
Geneza mămăligii și sensul (agri)culturii 153

Anexă:
Cuvinte și lucruri 161

Cuprins

Lista hărților, graficelor, tabelelor 9

Introducere:
Mămăliga te așteaptă! 11

1. Din Caraibe până în Carpați:
Peripețiile porumbului, 1492–1700 23
2. La răscrucea imperiilor: Agricultori, cuceritori,
colaboratori, 1700–1774 46
3. Ascensiunea porumbului: Climă, conflicte,
contaminare și comerț, 1774–1812 60
4. Libertate, mămăligă, rachiu sau moarte:
Revoluția de la 1821 regândită 84
5. Porumbul fără frontiere:
Mămăliga se globalizează, 1829–1856 97
6. Independență și dependență, boală și răscoală;
sau de ce a explodat mămăliga, 1856–1907 107
7. *Manna valachorum*: Rețete la nevoie 124
8. „Vrabia mălai visează, și leneșul praznic“:
Mămăliga imaginară 142

Concluzie:
Geneza mămăligii și sensul (agri)culturii 153

Anexă:
Cuvinte și lucruri 161

Mămăligaddenda, sau ceva rețete în plus
la ediția românească 176
Note 181
Glosar 227
Mămăligografie 231
Creditele ilustrațiilor 279
Mulțumiri 281
Indice de nume selectiv 285

Lista hărților, graficelor, tabelelor

Harta 1: Porumbul în sud-estul Europei, cca 1550–1700
Harta 2: Imperii și granițe, cca 1700
Harta 3: Porumbul în Țara Românească, 1716–1820
Harta 4: Porumbul în Moldova, 1713–1820
Harta 5: Țara Românească pe vremea Revoluției de la 1821
Harta 6: Producția medie de grâu per județ în 1907
Harta 7: Producția medie de porumb per județ în 1907
Harta 8: Distribuția numelor porumbului în limba română

Grafic 1: Cereale cultivate în România, 1862–1905 (hectare)
Grafic 2: Exporturile de cereale din România, 1862–1905 (mii de tone)

Tabel: Câteva nume de locuri și persoane, cca 1450–1800

INTRODUCERE

Mămăliga te așteaptă

În 2003, Mihai, unul dintre cei zece copii ai unei familii rome sărace dintr-un sat din nord-estul României, a obținut un loc la Facultatea de Teologie a Universității din Iași, printre cele mai prestigioase instituții academice ale țării. Dar, din cauza greutăților financiare și a discriminării etnice, Mihai s-a întors acasă, la familie, unde a rămas un an. Perioada aceasta, în care a luat parte la munca grea din gospodăria părintească, încercând în același timp să-și continue studiile în condiții aspre, constituie subiectul principal al documentarului din 2004 *Mămăliga te așteaptă*. După cum arată filmul, povestea lui Mihai a avut un final fericit: în cele din urmă, a fost admis din nou la universitate, al cincilea din 26 de participanți la examen.[1]

Titlul în engleză al filmului, *The Land is Waiting* [*Așteaptă pământul*], surprinde ambiguitatea situației lui Mihai și a posibilelor lui așteptări de la viață: un viitor promițător, sau un trai greu la munca câmpului. Pe de altă parte, titlul în română vine din spusele mamei lui Mihai: asta îi va fi soarta dacă nu se întoarce la facultate. Mămăliga este un fel de mâncare simplu, o polenta, sau un terci de mălai. Este ușor de făcut și ușor de pronunțat, dar înțelesurile culturale ale mămăligii sunt mult mai complexe. Faptul că pe Mihai îl așteaptă mămăliga înseamnă că va avea, probabil, alimente de bază care să-i satisfacă nevoile primare, dar și o viață marcată de rușine, haos sau ruină.

Mămăliga te așteaptă este doar una din numeroasele lucrări documentare sau de ficțiune, create de observatori români sau străini, în care referința la mămăligă este un indicator al statutului și al identității, în același timp cunoscut și nesigur, liniștitor dar cu potențialul de a stigmatiza. Putem menționa, între multe alte exemple, apreciatul lungmetraj din 2007 *4 luni, 3 săptămâni și 2 zile* al lui Cristian Mungiu, regizor român renumit. Într-o scenă din film, la o cină în familie, nașul unuia din personajele principale, Dima, proclamă virtuțile modestiei și hărniciei tradiționale, amintindu-și propria tinerețe într-un sat din Moldova unde, în casa părintească, își făcea lecțiile trăind din mămăligă, alimentul de bază pe care mama lui îl gătea și îl punea în mijlocul familiei cu nouă copii. Invocarea virtuților mămăligii apare aici într-un puternic contrast cu preferințele alimentare mai delicate ale celorlalte personaje. Finul lui Dima, Adi, de exemplu, refuză să mănânce carne de porc. În continuarea scenei, personajele mai în vârstă discută tradițiile familiale pentru prepararea cartofilor, de consumat, după unii, cu lapte, după alții, cu unt și apă. „La noi de unt nici vorbă: mama punea cartofi în mămăligă", răspunde Dima, prilej cu care le ține o predică tinerilor studenți care, după părerea lui, „prea sunt învățați să le pice totul mură-n gură". Discuția nesfârșită despre mămăligă îi plictisește și îi dezgustă pe tineri, care au altele pe cap.[2]

Drama lui Mungiu, distinsă cu mult râvnitul Palme d'Or la Festivalul de Film de la Cannes din 2007, se numără printre filmele Noului Val Românesc contemporan, una dintre cele mai inovatoare ramuri ale sferei artistice internaționale.[3] Dar invocarea mămăligii ca pecete a autenticității și modestiei are o vechime mult mai mare în memoria culturală a țării. Încă din 1849, la București se juca vodevilul într-un act al dramaturgului Costache Caragiali intitulat *Doi coțcari*, considerat de critici o operă de pionierat a teatrului românesc realist. Și în drama aceasta (parte a unui Nou Val mai vechi

al dramaturgiei sociale europene, care făcea vâlvă în țară în secolul XIX), un personaj menționează mămăliga drept caracteristică a claselor inferioare provinciale. „Când sunt sluga ta", îi spune un coțcar celuilalt,

> ar jura cine mă vede că m-am hrănit toată viața cu mămăligă. Umblet neîngrijit, căutătura leneșă, mișcarea mâinilor greoaie, glasul necioplit... Când iar sunt boier: capul țapăn, mijlocul mlădios, umblet înfipt sau legănat, mâinile în necontenită mișcare, ochii micșorați, vorbă fără șir, fără temeiu, glasul pițigăiat; astea sunt adevăratele caracteristice ale unui fanfaron, ale unui cioclovinaș care joacă pe marele prin provincii.[4]

La fel, în piesa moldovenească *Surugiul* (1860), o schiță într-un act de Vasile Alecsandri, personalitate cu un rol hotărâtor în crearea literaturii române moderne, caracterul eponim face referire la mămăligă pentru a satiriza un străin neasimilat în provincie, un pasager grec al „căruței de poștă", atât de îngrozit la gândul că ar trebui să mănânce așa ceva la hanul poștei încât leșină. „Neschi, dimiata... Când te-a întrebat de muncare, trebuia se respunzi la dimialui: maslinia, limoni, ma nu mamalinga", remarcă alt personaj grec, care, după ce că tratează cu dispreț preparatul național, îi pronunță și numele greșit.[5]

*

Mămăliga funcționează, așadar, ca indiciu al identității etnice, al statutului social și al moravurilor din cultura românească de mai bine de un secol și jumătate. În sens mai general, nu este doar un aliment de bază, ci și un semnificant cultural, care se încadrează în categoria „intraductibilelor".[6] Ingredientele elementare și variantele principale se pot descrie cu ușurință: este o masă densă sau un terci și se face amestecând mălaiul în apa fiartă în cratiță sau ceaun, amestecând apoi viguros. Uneori, dar nu întotdeauna, e însoțită de lapte, unt sau brânză moale. Este cunoscută sub nume asemănătoare și în zone din Bulgaria, Moldova, Serbia,

Ucraina și Polonia. Într-o geografie gastronomică mai amplă, conținutul nu diferă radical de *polenta* italienească, *gomi* georgian sau alte variante. Se consumă cu poftă feluri foarte asemănătoare cu mămăliga în Mozambic, Mexic și China. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, o variantă nord-americană a mămăligii, numită *hasty pudding* [„puding pripit"], era cât pe ce să devină preparatul național al Statelor Unite, care-și câștigaseră recent independența.[7] Și totuși atât felul în sine, cât și asocierile sale culturale în societatea românească sunt considerate adesea specifice și greu de comunicat cu precizie străinilor.

O abordare a mămăligii bazată pe motive sau tropi care să-i cerceteze semnificațiile socioculturale sau transmisia în literatură, teatru și folclor îi poate ajuta pe neinițiați să-i înțeleagă rezonanța în viața de zi cu zi.[8] Dar povestea ei este mai complexă și mai internațională decât ar sugera o astfel de metodă. România este stat național independent din secolul al XIX-lea și s-a consolidat ca unitate politică mai mare după 1918. Mai înainte însă, ținuturile care o formează se aflau la răscrucea unor mari imperii: Otoman, Habsburgic și Rus. Aceste teritorii de frontieră erau locuite nu doar de români, ci și de multe alte popoare, printre care maghiarii, bulgarii, sârbii, albanezii, ucrainenii, germanii, grecii, turcii, evreii, armenii și romii. Mămăliga s-a fiert în ceaunul acesta, transnațional și transimperial prin excelență, timp de circa două secole și jumătate, de la jumătatea secolului al XVII-lea până la începutul secolului XX.[9] În unele perioade, mămăliga a bolborosit domol pe vatra istoriei, ba chiar a fost pusă la păstrare pe tăcute în cămară. În altele s-a lăsat făcăluită de vârtejul războaielor, molimelor, exploatării și tiraniei. A fost supusă ciopârțirii teritoriale și, în mai multe episoade de revoluție, mămăliga a fost în pericol să explodeze. Uneori a hrănit populația, uneori a lipsit; alteori chiar și prezența ei a produs probleme de alimentație grave, sub forma bolilor ca pelagra.

Un mod de a spune povestea mămăligii ar fi să argumentăm că desfășurarea specifică a evenimentelor și proceselor din aceste ținuturi a făcut ca experiența românească a porumbului să fie unică. Istoricii spun istorii naționale cam cum relatează oamenii rețetele: mămăliga, la fel ca țara mea, s-a făcut așa, nu altfel. Perspectiva aceasta nu trebuie luată în derâdere: este întru totul adevărat că ce s-a întâmplat într-un anumit loc nu s-a întâmplat în același fel nicăieri altundeva. În cele ce urmează, caut să ofer noi informații despre cum au folosit oamenii porumbul în anumite împrejurări istorice, pe teritoriul României de azi.

În același timp, dezvoltarea unui fel de mâncare bogat în carbohidrați, dar de care bogații nu se ating, ca aliment de bază al unei populații preponderent agrare este un fenomen istoric relativ răspândit în toată lumea modernă. Se pot face analogii, comparații și diferențieri, atât cu alte societăți consumatoare de porumb, ca acelea din Africa de Vest, estul Asiei sau statele sudice ale SUA, cât și cu difuzarea și dezvoltarea altor alimente de bază, precum orezul și cartofii, care au susținut numeroase populații subalterne în sud-estul Europei.[10] După cum susținea recent Alison Frank Johnson, adoptarea unor metode și perspective din istoria mediului și din cea globală poate fi o cale productivă de a depăși abordările tradiționale, bazate pe statele naționale, ale cercetării istorice. Dar tot Frank Johnson ne amintește că „posibilitatea de a plasa istoria mediului într-un context global nu face mai puțin importante studiile la scară mică ale mediilor europene“[11]. În cartea de față, pe lângă sublinierea influenței evenimentelor globale asupra producției de mămăligă, încerc să acord spațiu și particularităților locale și regionale ale destinului schimbător al porumbului.

Dacă pe vremuri era în mare parte o îndeletnicire a amatorilor și curioșilor, studiul mâncării și-a asigurat între timp un loc respectabil și bine stabilit ca parte din analiza societăților umane și a experiențelor colective. Cercetarea științifică

a trecut de vremurile când hrana era un domeniu rezervat botaniștilor sau agronomilor, sau etnografilor și antropologilor culturali, fiecare cu procedurile lor instituționale și preocupările lor tehnice. Mai mult, a avut loc o simbioză relativ reușită între „specialiști" și practicanți: reuniuni precum Oxford Symposium on Food, cu participare masivă, serii de publicații de specialitate cum este „California Studies in Food and Culture", găzduită de University of California Press, sau numeroasele cursuri universitare de succes pe teme alimentare – toate indică o maturizare a domeniului.[12] În special în sfera istoriei cerealelor, bestsellerul lui James Scott *Against the Grain* oferă un loc de cinste adoptării cerealelor ca explicație a ascensiunii primelor state cunoscute din Orientul Apropiat antic, în relație cauzală cu practicile de documentare, urbanizare, impozitare, irigare și inovație tehnologică, precum și a consecințelor în ce privește bolile, moartea și distrugerea mediului. Lucrări ca *We Are What We Eat* a Donnei Gabaccia, care discută contribuția practicilor alimentare ale populațiilor imigrante și subalterne la gastronomia Statelor Unite, arată că mâncarea nu este numai o necesitate biologică sau un accesoriu cultural, ci și o problemă al cărei studiu poate duce la o mai bună înțelegere a construirii identității naționale, cu tot cu multiplele sale paradoxuri și inegalități sociale. Rachel Laudan arată, în *Cuisine and Empire*, că în societățile occidentale moderne gătitul este inseparabil legat de procese globale cum au fost cucerirea imperială și dominația prin capital a mare parte din resursele lumii. María Elena García, în *Gastropolitics and the Specter of Race*, demonstrează că o gastronomie animată și la modă ca aceea din Peru nu este doar o sursă de delectare și divertisment, ci și un mediu în care sunt profund întipărite ierarhii și imperative ale societății capitaliste. Sunt doar câteva exemple de lucrări de istoriografie alimentară globală care ne pot inspira să privim mămăliga în altă lumină. Istoricii, la fel ca bucătarii amatori, sunt mereu în căutare de ingrediente și de rețete mai bune.

În ce privește istoria porumbului, ies în evidență câteva lucrări prin efortul lor de a cumula informații și de a prezenta studii ample și ipoteze îndrăznețe. Eseul lui Margaret Visser despre porumb din cartea ei *Much Depends on Dinner*, publicată în 1986, merită citit și astăzi, nu doar pentru valoarea sa de pionierat în domeniul scrierilor populare despre alimentație, ci și pentru tezele sale incitante cu privire la legătura dintre gastronomie, cultură, politică și economie în relația lumii moderne cu cerealele.[13] Cartea etnologului mexican Arturo Warman *Corn and Capitalism* este o sinteză istorică excelentă a relației dintre porumb și forțele economice și politice globale. Deși se concentrează cu precădere asupra Americilor, *The Story of Corn* a lui Betty Fussell este superb scrisă și ilustrată, bogată în informații și idei și demonstrează convingător potențialul interdisciplinar al subiectului.[14] Există și lucrări mai scurte foarte bune, cum este capitolul despre porumb al lui Ellen Messer din *Cambridge History of Food*, sau capitolul lui T.K. Lim din compendiul său asupra plantelor comestibile.[15] *Maize and Grace* a lui James McCann, cu toate că se concentrează în special asupra culturii porumbului în Africa, include ipoteze și argumente mereu pătrunzătoare, utile pentru cei care studiază răspândirea și utilizarea acestei cereale în alte părți ale lumii. Mai aproape de regiunea asupra căreia mă concentrez în cartea de față, volumul recent editat de Luca Mocarelli și Aleksander Panjek, despre răspândirea porumbului în nordul Adriaticii și mai departe, oferă informații comparative prețioase.[16]

Poate este de mirare, având în vedere rolul fundamental al porumbului în alimentația națională și al mămăligii în identitatea națională, că istoricii României nu au acordat subiectului decât o atenție pasageră. Unii sociologi și medici au scris studii scurte la începutul secolului XX.[17] În analize de mică întindere, apărute în 1920 și respectiv 1946, Nicolae Iorga și Constantin C. Giurescu s-au aplecat asupra sosirii

porumbului pe pământul românesc.[18] Ar fi interesant de urmărit contribuțiile acestora în contextele lor istorice, după Primul și al Doilea Război Mondial, când reconstrucția și posibilul ajutor primit din SUA i-ar fi determinat pe acești intelectuali de seamă să reflecteze la soarta locală a unei plante americane. O dimensiune politică mai clară a avut boomul din cercetare manifestat în România, și nu numai, în anii 1950, în parte ca rezultat al influenței evenimentelor din URSS, unde Nikita Hrușciov își lansa celebra „campanie a porumbului" ca piesă fundamentală în politica agricolă a țării. Au apărut tratate consistente despre porumb atât în România, cât și în Ungaria și în alte țări din blocul de Est, cel puțin parțial ca urmare a presiunii sovietice, dar și ca o consecință a interesului acestor state pentru dezvoltarea culturii de porumb.[19] Hrușciov avea o atitudine personală disprețuitoare față de români, pe care-i numea *mamalîjniki* (mămăligari), iar într-o vizită în țară în 1957 a declarat chiar, provocator, că nu se pricep să cultive porumbul.[20] Indiferent care ar fi fost impulsul din spatele studiilor, unele din lucrările publicate atunci conțin revelații istorice prețioase, precum și perspective agronomice, etnografice, botanice și nutriționale.

În 1967, marele istoric francez Fernand Braudel numea porumbul „un personaj captivant" pentru istorici, o „plantă miraculoasă" cu „un destin unic la scară globală". Braudel menționează mămăliga în trecere și se scuză că nu scrie mai mult despre ea, fiindcă se situează în afara ariei cronologice a studiului său clasic despre cultura materială modernă timpurie.[21] Păcat că sugestia lui nu a fost adoptată de contemporani și nici de cei care le-au urmat. Din anii 1960 până în deceniul 1980, a existat în România o excelentă școală de istorie agrară, care a produs un număr de lucrări importante, în special pe tema relațiilor de muncă în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.[22] În domeniile sociologiei și antropologiei, faptul s-a reflectat în câteva lucrări excepționale

care oferă interpretări *longue durée* ale societății rurale și economiei românești și ale relației acestora cu piața mondială în formare.[23] Dată fiind paradigma marxistă în cadrul căreia activau, de cea mai mare importanță pentru istoricii respectivi era legătura dintre inegalitățile sociale și dezvoltarea producției de cereale la scară largă în contextul capitalismului internațional. Rămâne însă remarcabil cât de puțină atenție i-a fost acordată porumbului, fie din punctul de vedere al nutriției și consumului, fie din cel al relației cu particularitățile socioeconomice ale plantei și cultivării sale. De exemplu, porumbul nu este menționat câtuși de puțin în studiul de căpătâi al lui Henri Stahl asupra comunităților rurale tradiționale din România. Nici măcar lucrările care se concentrează în mod direct asupra dezvoltării tehnicilor de cultivare a cerealelor în ținuturile românești nu oferă decât detalii limitate despre el.[24] Există un număr mic de contribuții relevante într-o colecție interdisciplinară în trei volume de studii despre agricultura românească, publicată la începutul deceniului 1970.[25]

După 1989, istoria agrară a trecut pe plan secund în peisajul istoriografic românesc. Există o excepție valoroasă, care descrie problema ca pe o „verigă lipsă" în istoria Europei de Sud-Est, dar ea nu se concentrează în mod special pe porumb.[26] O excelentă analiză de ansamblu interpretativă a dezvoltării economice a României acordă atenție problemei în puncte relevante.[27] Dar, în ultimele patru decenii, numai câteva articole scurte analizează porumbul separat, în general acordând atenție temei originilor.[28] La fel ca în istoriografia occidentală, se observă o reorientare de la producție către consum.[29] Se poate spune că o parte din gol e umplută de o carte recentă remarcabilă, *Earthly Delights*, editată de Angela Jianu și Violeta Barbu, care aduce o contribuție majoră, mai ales în sensul înțelegerii legăturilor dintre producție, consum și semnificație culturală. Jianu și Barbu susțin cu argumente solide relevanța studiului alimentației ca mod

de a înțelege Balcanii drept „o zonă de contact generată de multiple proiecte imperiale"; în privința aceasta și în altele, am găsit în abordarea lor o sursă de inspirație. Dar nici în acest volum, deși mai mulți cercetători menționează în treacăt porumbul, subiectul nu beneficiază de un tratament aparte.[30] Porumbul pare să fi fost neglijat și în domeniul etnografiei. Există multe lucrări interesante despre aspectele culturale și simbolice ale hranei pe teritoriile românești, dar în ultima vreme cercetătorii tind să privilegieze pâinea în defavoarea mămăligii.[31]

Argument

Ne-am putea întreba acum dacă neglijarea porumbului ca subiect în istoria românească nu este, în fond, justificată. Chiar putem învăța din ea în sala de clasă, sau ar trebui să rămână în cămară? În timpul cât am lucrat la cartea de față, m-au bântuit de mai multe ori cuvintele unui conte francez exilat care, străbătând Țara Românească la apusul secolului al XVIII-lea, observa despre populația locală că „istoria lor ar fi greu de cercetat și fără prea mare interes"[32]. Pot depune mărturie oricând pentru adevărul primei părți din judecata laconică a contelui. Sursele pe această temă sunt greu de obținut și derivă dintr-un set de materiale, publicate și nepublicate, de o enormă diversitate și în multe limbi, adesea păstrate în locuri și medii greu accesibile. Dacă se poate spune același lucru și despre rezultatele cercetării de față? Aș susține totuși că istoria întortocheată a cultivării porumbului și gătirii mămăligii în teritoriile care compun România de azi are o importanță care merge mai departe de inventarierea seacă a datelor și referințelor. O urmărire a sa în detaliu le va permite cercetătorilor și, sper eu, și cititorilor acestei cărți să vadă problemele mai ample de istorie națională, transnațională și interimperială într-o lumină nouă și într-un context mai larg. Afirmația de mai sus este

adevărată din mai multe puncte de vedere: deocamdată, aș vrea să subliniez în mod special argumentele legate de identitate și imperiu. Au fost subiecte de discuție privilegiate în multe arii ale istoriografiei românești, europene și mondiale: mulți experți au prezentat diverse perspective. În special, regiunea aceasta este percepută de multă vreme ca fiind „interstițială" pentru mecanismele interioare ale marilor imperii ale lumii înainte de 1918.[33] Locuitorii ținuturilor de graniță de la intersecția domeniilor otoman, habsburgic și rus ori au fost neglijați în istoriile generale ale acestor imperii, ori, în istoriile naționale ale statelor succesoare, au fost înfățișați drept luptători curajoși împotriva celor dintâi. Povestea porumbului arată că au existat legături complexe între imperii și populațiile lor mărginașe de-a lungul erei imperiale târzii. Problema identității etnice a primit interpretări contradictorii, de la o istoriografie națională care, în mod tradițional, a căutat să pună accentul pe continuitate, supraviețuire și rezistență până la o școală diferită, care percepe etnia ca pe o invenție complet modernă și afirmă că identitatea națională era o categorie necunoscută în Europa Centrală, de Est și de Sud-Est înaintea secolului al XIX-lea, dacă nu chiar XX. Aceste subiecte sunt tratate adesea cu referire la istoria politică administrativă, intelectuală sau culturală; eu consider că o abordare prin prisma istoriei alimentației poate pune chestiunea într-o lumină nouă.

Pe de o parte, sătenii erau adeseori disprețuiți și ridiculizați tocmai pentru că mâncau mămăligă: identitatea lor în formare a fost, în multe aspecte, conturată de presupunerile culturale despre ce mâncau ale puterilor care-i guvernau. Pe de altă parte, oamenii aveau de câștigat de pe urma porumbului în multe privințe: puteau face bani vânzându-l, urcând astfel pe scara socială, sau puteau trăi din el departe de centrele de control imperial sau regional. Majoritatea producătorilor și consumatorilor săi erau săraci, dar alți actori implicați în povestea porumbului aveau putere. Mai mult, porumbul a schimbat nu doar alimentația oamenilor, ci și

posibilitățile pe care le aveau la dispoziție: ce puteau și ce nu puteau face. Prinți, boieri, călugări, preoți, negustori, ostași, bandiți, consuli, administratori și intelectuali, precum și hangii, prisăcari, păstori, țărani și chiar robii romi au avut o legătură sau alta cu porumbul; la fel și femeile, care nu doar îl cultivau și îl foloseau la gătit, ci uneori îl și cumpărau și vindeau în cantități mari. Pe scurt, porumbul nu este doar parte din alimentație, ci și, ca să-l parafrazăm pe antropologul francez Claude Lévi-Strauss, parte din gândire.[34] Un studiu mai atent al producției și consumului său ne poate ajuta să înțelegem mai bine istoria acestor principate de graniță și interacțiunea dintre ele în „lunga tranziție" de la imperiu la națiune.

În (pre)gătirea acestui preparat, am optat pentru un timp de gătire mediu spre lung de aproximativ două secole și jumătate, care acoperă evenimentele începând de la misterele sosirii porumbului în Lumea Veche în secolul al XVII-lea, când Transilvania, Moldova și Țara Românească erau provincii tributare din marginea Imperiului Otoman, până la începutul secolului XX, când România, devenită regat independent, era cel mai mare exportator de porumb de pe piața internațională, deși rămânea o țară săracă, dependentă de acest sistem. În capitolele de la 1 la 6, încerc să clarific narațiunea istorică în cadru mai amplu, dar și să dau atenție indivizilor, practicilor și incidentelor. Am încercat să recuperez detalii istorice despre cultivarea porumbului, despre recoltarea, depănușarea, măcinarea și prepararea lui, dar și despre taxarea, vânzarea, transportul și exportul său pe uscat și pe apă. În capitolele 7 și 8, revin la reprezentările culturale, cu analize succesive ale rețetelor de mămăligă înregistrate de-a lungul secolelor și, respectiv, ale imaginii mămăligii în literatura, arta, folclorul și cântecul popular românesc. Speranța mea este să pot oferi cititorilor o istorie care să fie locală în detalii, dar globală din punctul de vedere al cadrului comparativ.

CAPITOLUL 1

Din Caraibe până în Carpați: Peripețiile porumbului, 1492–1700

„De secole, peisajul românesc este împodobit de lanuri de porumb nesfârșite", afirmă autoarea-gastronom Galia Sperber în *The Art of Romanian Cooking*.[1] Și totuși istoria acestor lanuri (și a bucătăriei naționale românești) este mai scurtă și mai zbuciumată decât s-ar crede. Pentru a înțelege trăsăturile specifice ale culturii alimentare din regiune, începând cu însuși faptul că aici se cultivă porumb, trebuie să privim situația geografică de ansamblu. Începând de la Atlantic, vom urmări drumurile porumbului, reale sau ipotetice, peste mările Mediterană, Adriatică și Neagră; pe meleagurile africane, asiatice, caucaziene și balcanice; de-a lungul Dunării și pe afluenții ei; și prin Carpați și câmpiile înconjurătoare. O familiarizare, fie și sumară, cu această poveste globală ne va ajuta să localizăm mai bine povestea națională care decurge din ea.

De la Atlantic în Balcani

Ingredientul principal al mămăligii, porumbul, a apărut probabil în sudul Mexicului: este considerat a fi un descendent al unei ierbi sălbatice numită *teosinte*, fiind de fapt singura varietate a acesteia cultivată pe scară largă. La fel ca grâul, orzul, ovăzul, secara și meiul, porumbul este o cereală. Se

deosebește de ele nu numai prin origine, ci și prin mărime, formă și proprietățile nutritive și de cultivare. Pentru că este mai mare decât alte cereale și produce mai multe spice granifere, fiecare purtând boabe mai numeroase și mai mari, oferă de două sau chiar de trei ori valoarea nutritivă per suprafață cultivată a grâului, dar are nevoie de mai multă muncă și apă. În forma sa modernă, este un produs nu doar al naturii, ci și al culturii. De-a lungul mai multor milenii de cultivare în America, și-a dezvoltat calitățile unice: știuleți mari, care cresc din tulpină, nu din vârful ei, cu boabe des rânduite, strâns legate de știulete și înfășate în pănuși protectoare. Ca urmare, boabele nu mai încolțesc de la sine; porumbul are nevoie de intervenția umană pentru reproducere. Serviciu pe care oamenii i l-au și făcut – și cu bune, și cu rele.

În 1493, când Columb a adus în Europa câteva boabe (unul dintre multele lucruri atribuite lui asupra căruia experții sunt în continuare de acord că el le-a făcut primul), porumbul a trezit imediat interesul. S-au trimis mostre la Vatican fără întârziere; porumbul figurează în fresce executate la Roma încă din 1517. A fost cultivat și în jurul Sevillei. Dar răspândirea sa mai amplă în Europa s-a produs treptat. Studiile recente afirmă că difuzarea porumbului pe continent a pornit nu de la mostrele aduse de Columb, ci de la soiuri mai temperate, importate mai târziu, în anii 1520–1530.[2]

În timp ce spaniolii invadau Americile, iar portughezii navigau în jurul Africii (purtând cu ei porumbul), otomanii își extindeau controlul asupra estului bazinului mediteraneean. Cum a ajuns porumbul de la Atlantic în Balcani rămâne, în mod uimitor, o problemă deschisă, în lipsa unor informații precise despre date și rute. În linii mari, opinia mai veche este că a călătorit spre răsărit în mâinile negustorilor venețieni sau genovezi.[3] La o primă privire, pare a fi explicația cea mai logică și firească. Columb însuși era din Genova, un oraș cu legături comerciale multiple și cu vechime în estul Mediteranei și în Marea Neagră, ca și Veneția și multe

alte orașe italienești. În ciuda conflictului creștin–otoman, multe rute comerciale au rămas deschise în secolul al XVI-lea.

Mai recent însă, un număr important de cercetători au susținut ipoteza că porumbul și-a făcut intrarea pe domeniile sultanului prin Egipt sau Orientul Mijlociu.[4] Unii identifică o cale de intrare nu prin Mediterana, ci prin Africa sau Asia. S-a speculat chiar că porumbul ar fi sosit la Cairo prin India, unde îl introduseseră deja portughezii, și că de acolo s-ar fi întors pe Oceanul Indian și ar fi trecut Marea Roșie.[5]

O cercetare amănunțită a mărturiilor aduse în sprijinul acestor afirmații rămâne o sarcină dificilă. Orice încercare de a identifica porumbul în sursele timpurii se lovește de problema numelor și a semnificațiilor lor. În limbile vest-europene, porumbul era numit adesea „grâne turcești" sau „grâu turcesc" (în latină *triticum turcicum* sau *frumentum turcicum*, în franceză *blé de Turquie*, în italiană *granturco*, *granoturco* sau *sorgoturco*, în germană *Türkischer Weizen* sau *Türkisches Korn* etc.). Terminologia aceasta este invocată adesea în sprijinul ideii că porumbul s-ar fi răspândit în Europa și Asia pe filieră otomană. Dar, la fel ca în cazul curcanului, pasăre adusă din America, dar numită *turkey* în limba engleză, termenul „turcesc" aplicat porumbului nu are nici o bază în observația empirică. Faptul a fost demonstrat în mod convingător încă din secolul al XIX-lea.[6] În general, astfel de nume nu ne oferă decât indicații indirecte și greu de interpretat: este bine cunoscută calitatea generică a unor termeni topografici folosiți pentru o varietate de plante și legume. În imaginația vest-europeană, „turcesc" era, efectiv, un sinonim al lui „exotic": un mod convenabil și colorat de a eticheta o plantă familiară, dar inexplicabilă. În realitate, astfel de nume scot în evidență nu rolul otomanilor în răspândirea porumbului, ci o reținere generală, fie ea conștientă sau nu, din partea europenilor de a procesa realitatea existenței Lumii Noi.[7]

În multe privințe, este de înțeles de ce specialiștii, în căutarea unui punct de difuziune a porumbului, și-au îndreptat

ochii spre Egipt. Cairo era celebru încă din Antichitate ca antrepozit de cereale în bazinul estic al Mediteranei. Egiptul fusese sultanat independent până la cucerirea lui de către otomani în 1517, iar controlul asupra comerțului din Cairo a fost fundamental pentru consolidarea supremației economice și militare a imperiului. Numele porumbului în turca modernă, *mısır*, înseamnă „egiptean". Termenii din greacă și sud-slavă, *αραβόσιτος și arapka*, adică „grâu arăbesc", par să susțină argumentul.[8] Dar *mısır* nu a fost prima denumire a porumbului în limba turco-osmană și pare să fi intrat în uz relativ târziu.[9] Mai mult, nu avem nici un motiv să presupunem că, atunci când numeau porumbul „egiptean", otomanii foloseau cuvântul într-un sens mai literal decât foloseau europenii atributul „turcesc". Atestările mai sigure ale prezenței porumbului în Egipt înainte de 1600 sau chiar în secolul al XVII-lea se remarcă prin absență.[10]

Alți cercetători au căutat porumbul (și au susținut că l-au găsit) în Anatolia și Orientul Mijlociu în secolul al XVI-lea. O presupusă depistare a acestuia pe coasta sudică a Mării Negre în 1547 se bazează pe o interpretare forțată a unui cuvânt care însemna în genere „mei".[11] Relatarea de călătorie compusă de botanistul german Leonhard Rauwolf în 1574 conține o mențiune, tentantă și frecvent citată, a „grâului turcesc" (*türkisches Korn*) în orașul Bir de pe malul Eufratului (azi Birecik, din estul Turciei). Dar, deși mai mulți autori moderni au considerat că este vorba de porumb[12], Rauwolf însuși l-a glosat drept susan.[13] Ajungând mai departe la sud și la est, Rauwolf a întâlnit și *indianische Hirsche* („mei indian") în mai multe locuri care în prezent se află în Liban, Israel, Siria și Irak, dar care pe atunci erau sub stăpânire otomană.[14] Din nou, în ciuda unor interpretări moderne optimiste, nici acesta nu era porumb. Rauwolf nota că localnicii îi spun *dora*, un termen arab folosit de obicei pentru sorg. În mod remarcabil, ierbarul pe care l-a alcătuit în timpul călătoriei se păstrează astăzi în Olanda cu 191 din cele 200

de specimene colectate de el, și a fost analizat științific de-abia recent. În ciuda afirmațiilor anterioare, conține mostre de susan și sorg, dar nu și de porumb.[15]

Mai puțin cunoscută, dar mai promițătoare, este mărturia unor călători venețieni în Balcanii otomani. În 1550, trimisul venețian Caterin Zen a străbătut Tracia în drum spre Istanbul și a făcut o listă cu cerealele întâlnite în abundență în zonă, printre care *formentone*, nume obișnuit al porumbului în dialectele italiene moderne.[16] Nu este câtuși de puțin o atestare certă: în mai multe surse timpurii, *formentone* desemna hrișca.[17] Nu putem exclude complet posibilitatea ca ceea ce a văzut și a notat Zen să fi fost porumb, mai ales că îl enumeră alături de alte cereale: grâu, mei, orz și ovăz. Dar ar fi o mențiune unică în inima Balcanilor otomani: experții l-au căutat minuțios în alte teritorii centrale ca Bulgaria, Macedonia sau Bosnia, dar nu l-au găsit decât mult mai târziu.[18]

Este posibil să fi fost văzut în 1575 în orașul Dubrovnik, pe malul Adriaticii, unde alt trimis venețian, Jacopo Soranzo, observa existența unui *sorgoturco* (literal „sorg turcesc") printre cerealele consumate.[19] La fel ca *formentone*, *sorgoturco* este un termen incert. Mai multe mărturii venețiene puțin mai târzii specifică în mod explicit că *sorgoturco* se referă la porumb,[20] dar este greu de stabilit cu certitudine că, în sursele mai timpurii, nu se referă la sorg. În istorie, sorgul și porumbul au fost confundate de multe ori, dat fiind aspectul lor destul de asemănător, mai ales când plantele sunt tinere. Avem și alte indicații ale prezenței sorgului în Dubrovnik pe atunci, adus de negustori atât din interiorul Peninsulei Balcanice (Bosnia), cât și din nordul Africii (Alexandria) în anii 1550.[21] Lipsa datelor contextuale nu ne permite să tragem concluzii ferme de aici, dar dezvoltarea unei terminologii mai complexe sugerează prezența și utilizarea la scară mai largă a plantei.

Prezența porumbului în Europa Centrală este întru câtva mai bine documentată, poate mai mult decât se crede uneori.

Ilustrul medic și botanist Leonhart Fuchs, care a crescut în Bavaria, scria încă din 1542 că se găsește „în toate grădinile, pretutindeni“[22]. Porumbul a ajuns la Veneția în primii ani ai secolului al XVI-lea. Din jurul anului 1550, venețienii au început nu doar să-l studieze, ci și să-l cultive pe propria lor *terrafirma*.[23] Era cunoscut în Boemia, unde figura în tratate botanice publicate la Praga în 1562 (în cehă) și 1563 (în germană) de medicul curții habsburgice Pietro Andrea Mattioli.[24] Porumbul a fost inclus și într-un pachet cu mostre de semințe trimis la Viena în 1574 de către naturalistul bolognez Ulisse Aldrovandi.[25] Cultivarea lui este atestată în Carintia din 1559, în estul Elveției din 1571, în Stiria din 1572 și în Gorizia înainte de 1600.[26] Însă în nici una din aceste regiuni nu a devenit o cultură de bază.

O teorie frecvent citată asociază răspândirea porumbului în sud-estul Europei cu împăratul habsburgic Rudolf II (1576–1612). Anume, i se atribuie acestuia introducerea porumbului în teritoriile croate în 1612, în districtul Varaždin de pe Granița Militară habsburgică.[27] La prima vedere, propunerea pare atrăgătoare. Rudolf era nepotul regelui Filip II al Spaniei și, în tinerețe, petrecuse opt ani la curtea unchiului său de la Madrid, unde probabil auzise despre această plantă. A manifestat un interes considerabil pentru botanică în timpul domniei, cumpărând chiar ierbarul sus-menționatului călător german Leonhard Rauwolf.[28] În portretul alegoric care îl reprezintă în chip de Vertumnus, zeul roman al grădinăritului și creșterii plantelor, executat la Praga în 1591 de pictorul curții, Giuseppe Arcimboldo, figurează un știulete de porumb. Din 1593 până în 1606, a condus puterile creștine în Războiul cel Lung împotriva turcilor otomani, timp în care a stabilit legături strânse cu conducătorii creștini din Balcani, inclusiv cu Mihai Viteazul, pe care l-a primit și în audiență la Praga, în martie 1601. Istoricii s-au întrebat de multe ori ce au discutat cei doi la această întâlnire.[29] Ar fi tentant să ni-l imaginăm pe capriciosul

1.1 Giuseppe Arcimboldo, *Portret al împăratului Rudolf II ca Vertumnus*, Praga, 1591 (stânga)

1.2 Aegidius Sadeler, *Portret al lui Mihai Viteazul*, Praga, 1601 (dreapta)

împărat cum îi prezenta voievodului dunărean planta care avea să hrănească poporul român secole de-a rândul, strecurându-i poate câteva boabe în buzunar lui Mihai. Dar, lăsând fantezia la o parte, deși unii cercetători au sugerat că introducerea porumbului la frontiera sud-estică a imperiului ar fi avut o motivație militară,[30] nu există surse care să susțină o astfel de ipoteză. După cum vom vedea mai departe, habsburgii nu au manifestat aproape nici un interes pentru aplicațiile porumbului în scopuri militare sau economice, până mult mai târziu. În fapt, toată ipoteza se bazează pe o mențiune în treacăt dintr-o istorie a unui regiment compilată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când atribuirea unor fapte binevoitoare împăraților de mult decedați era un act de pietate.[31]

La o analiză mai atentă, așadar, teza „habsburgică“ se dovedește a fi la fel de șubredă ca aceea „otomană“. Data, în orice caz, nu se susține, având în vedere că Rudolf a murit în ianuarie 1612, după ce îi cedase deja de ani buni titlul de rege al Ungariei și Croației fratelui său mai tânăr și renunțase la toate funcțiile de conducere. O afirmație la fel de des repetată, conform căreia porumbul ar fi fost introdus în 1611 în orașul Požega din regiunea Slavonia, la circa 150 km mai la sud-est de Varaždin, este și ea îndoielnică, neavând, se pare, alt temei decât o tradiție menționată, în treacăt și fără nici o pretenție de certitudine, într-un manual popular de agricultură de la începutul secolului XX.[32] Požega a devenit, într-adevăr, un nucleu important de cultivare a porumbului, dar abia mult mai târziu, pe la 1700.[33]

Pe scurt, atestările credibile ale prezenței timpurii a porumbului în regiunile din estul Mediteranei și din Balcani (fie ele pe malurile Dunării, ale Nilului sau ale Eufratului) sunt mult mai rare decât s-a pretins până acum. Asta nu înseamnă că nu a ajuns în aceste zone: absența evidenței nu înseamnă evidența absenței și, dat fiind starea foarte inegală a documentației, apariția sa ar putea foarte bine să fi trecut neobservată. Explicațiile s-au concentrat pe actori individuali, ca Rudolf II sau Columb, sau pe evenimente hotărâtoare, cum au fost cuceririle otomane. Se prea poate ca împrejurările create de acești împărați și exploratori să fi avut un rol în răspândirea porumbului, dar nu avem dovezi despre vreo urmă de strategie de diseminare. În orice caz, încă suntem departe de lanurile acelea de porumb românești.

Peste râu și prin pădure: Porumbul în Transilvania și Ungaria

Ținuturile care formează inima României de azi (Transilvania, Moldova și Țara Românească) se află la nord de Dunăre. Dar pentru un cuceritor bine organizat, un fluviu nu înseamnă

o graniță; de fapt, Dunărea a jucat un rol important în sistemul de aprovizionare militar otoman în timpul campaniilor europene.[34] Moldova și Țara Românească, două principate apărute în secolul al XIV-lea, deja plăteau tribut sultanului în 1500. Transilvania încă făcea parte din Regatul Ungariei, dar nu avea să rămână așa multă vreme. În 1526, otomanii au avansat în Europa Centrală și i-au învins pe maghiari la Mohács, pe malul drept al fluviului. După căderea Budei în 1541, partea centrală a Ungariei a devenit provincie otomană, iar Belgradul și Timișoara – fortărețe otomane. Transilvania s-a constituit într-un principat semiindependent, dar supus și el sultanului. Toate cele trei principate au fost guvernate în continuare de principi creștini și, în linii mari, nu au fost supuse colonizării sau convertirii la Islam. Însă plăteau tribut Porții, în bani sau produse, de unde și denumirea lor de „state tributare".[35] Erau tot mai strâns legate de otomani, care se aflau la apogeul puterii.

Firește, țările acestea erau prețuite pentru resursele naturale bogate, din care destule ajungeau la Istanbul. Dar trebuie făcute două precizări foarte importante în legătură cu imaginea populară a stăpânirii otomane ca perioadă de spoliere fără frâu. Prima este că, până în secolul al XVIII-lea, o parte relativ mică din tributul în bunuri se plătea în cereale, iar în acest scop se cultivau destul de puține suprafețe arabile în mod sistematic sau la scară largă. Cele mai căutate produse erau oile, sarea, mierea, ceara, peștele și ceresteaua, mai puțin grânele. A doua este că subordonarea față de otomani nu a însemnat o izolare a acestor ținuturi de piețele europene. Dimpotrivă, negoțul cu orașele și piețele Europei Centrale nu doar că a continuat, ci s-a și dezvoltat, în special în domeniul vitelor, dar și pentru alte bunuri. Studii recente ale unor istorici maghiari și români oferă evaluări relativ pozitive ale situației economice a acestor provincii.[36] În general, ne putem imagina Europa dunăreană din acea perioadă nu ca pe o zonă de rupturi, cum este descrisă atât

de des, ci ca pe una definită de contacte și schimburi.[37] Plantele sau produsele alimentare nu circulau numai într-o singură direcție. Transilvania, în special, era o răscruce fascinantă a stilurilor și influențelor central-europene și otomane.[38]

Conform unei tradiții mai târzii, pusă pe hârtie la sfârșitul secolului al XVIII-lea de un autor anonim, porumbul a intrat în Transilvania „din provinciile turcești de la miazăzi", iar data nominală de introducere ar fi fost anul 1611.[39] Până în ziua de azi, istoricii tind spre o explicație „turcească".[40] Rutele comerciale care intrau în Transilvania prin Carpați au rămas relativ active în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Dar porumbul nu pare să figureze în registrele vamale care ne-au rămas din Brașov, Sibiu sau Cluj și nici în documentele comerciale moldovenești.[41] Dacă porumbul a sosit într-adevăr din teritoriile otomane, este tentant să ne imaginăm că a ajuns aici dinspre sud-vest, poate din împrejurimile Timișoarei. Este atestat (sub numele de *kukurudz*) într-un lexicon român–latin alcătuit la Caransebeș, la sud de Timișoara, pe la 1650.[42] În vremea respectivă, Caransebeșul era o verigă importantă în lanțul comercial care lega Transilvania de Balcani.[43] În parte din cauza războaielor și pirateriei din estul Mediteranei, rutele pe uscat de la Adriatica la Dunăre au început să prospere, datorită în mare parte, dar nu exclusiv, rolului jucat de negustori creștini ortodocși.[44] Porumbul a fost observat la Belgrad[45], în sudul Ungariei[46] și în Dalmația, de unde se știe că negustorii au jucat un rol important în aprovizionarea Republicii Veneției în vremea războiului cu otomanii din 1645–1669, deși „oastea se lasă greu învățată cu pâinea de porumb"[47].

Dar prima menționare directă a porumbului în Transilvania apare mai devreme și mai la nord, în cetatea Kővár (Cetatea Chioarului, azi în județul Maramureș). Un inventar din februarie 1639 înregistra înmagazinarea aici a 6 *cubuli* de porumb, echivalentul a cel puțin o jumătate de tonă.[48] Cu alte cuvinte, probabil nu era o simplă plantă de grădină,

1.3 Viața în Ungaria otomană, în Ferenc Wathay, *Carte de cântece*, 1604, Biblioteca Academiei Maghiare

ci una cultivată ori pentru hrana vitelor, ori pentru provizii militare. Următoarele apariții documentare ale porumbului vin toate din zone relativ nordice sau vestice: la Mád (azi în nord-estul Ungariei) în 1641; la Dej și Gherla, în Transilvania, în 1652 și 1660; și la Hédervár, din vestul Ungariei, în 1658.[49] În toate aceste documente termenul folosit este *törökbúza*, adică „grâu turcesc". Termenul, considerat uneori dovadă a unei origini otomane, este în mod aproape sigur un calc din latinescul *frumentum turcicum*, care, după cum am argumentat mai sus, nu constituie nici o indicație despre originea plantei.[50]

Unii istorici care au scris despre Transilvania au afirmat că primii care au adoptat porumbul în principat au fost

sașii.[51] Sursele săsești contemporane îl asociază mai degrabă cu românii. O cronică din orașul Brașov spune că transilvănenii l-au poreclit pe celebrul Mihai-Vodă Viteazul (care a domnit simultan pentru scurtă vreme în Moldova, Țara Românească și Transilvania, la cumpăna secolului al XVII-lea) „Mălai Vodă" în loc de „Mihai Vodă".[52] Este posibil ca *mălai* să se refere aici la mei sau făina de mei, nu la porumb sau mălai, dar cronica oferă indicații că românii erau luați în râs din cauza preferințelor lor cerealiere diferite, recunoscând în același timp că unele culturi umile pot fi o sursă de putere. Tot atunci începe să apară în sursele maghiare din Transilvania termenul *málé*, în mod clar un împrumut din românescul *mălai*.[53] Un articol al Constituțiilor din comitatul Maros, care afirmă că românii obișnuiesc să cultive porumb pentru a evita dijma (care, în mod normal, se aplica doar grâului), indică în mod clar că autoritățile transilvănene asociau cultura respectivă cu populația românească. Se mai spunea despre români că îl cultivă în afara limitelor satului – o altă cale de a evita taxarea.[54] În 1686 s-a încercat chiar să se interzică „locuitorilor săraci" cultivarea porumbului, pentru că amenința producția de grâu și de alte cereale impozabile, „spre marea pagubă a stăpânilor de pământ".[55]

Și unii nobili maghiari, mai ales în nordul Transilvaniei, cultivau porumb pe domeniile lor. Dar îl foloseau în general pentru porci, nu pentru consum uman, în perioadele în care nu se găseau ghinde. Este interesant de observat că aici porumbul se cultiva alături de dovleci, poate o continuare a obiceiului american al „culturilor-pereche". Existau chiar și semințe de roșii pe domeniile de la Nagysáros (în prezent Vel'ký Šariš, Slovacia), deși nu știm în ce fel erau folosite.[56]

În 1683, în parte îndemnați de aliații lor transilvăneni, otomanii au asediat Viena, și au fost înfrânți. Drept ripostă, armata habsburgică a intrat în Transilvania și a cucerit provincia. Dar a întâmpinat o împotrivire considerabilă din partea elitelor maghiare locale, dintre care o facțiune, con-

1.4 Jacob Peeters, *Principele Imre Thököly*, gravură, Anvers, 1686.

dusă de principele Imre Thököly, a rămas de partea otomanilor, cu ajutorul unor trupe creștine din Balcani.[57] În timpul campaniei sale împotriva habsburgilor din iarna 1691–1692, principele Thököly a purtat corespondență cu mai multe pașale otomane și ieniceri de la Vidin, Edirne și alte fortărețe, de la care primea sprijin.[58] În prima scrisoare, trimisă de la Požarevac lui Omer, pașa de Vidin, în decembrie 1691, cerea informații despre aprovizionare și prețurile pentru pesmeți, făină, orz sau terci de orez pentru că „noi înșine ne vedem nevoiți să trăim numai din pâine de porumb (*kukoricza-kenyér*)". Aici apare pentru prima oară termenul *kukorica*, în prezent cuvântul standard pentru „porumb" în maghiara modernă, repetat în numeroase rânduri în această serie de scrisori.[59]

Se poate să fi existat porumb și la Smederevo, între Vidin și Belgrad, oraș jefuit de armata otomană în timpul campaniei din 1690.[60] O cronică otomană contemporană (*Nusretnâme* sau *Cartea victoriilor*), din 1696, observă că porumbul (*mısır*) se cultivă la Timișoara, alături de dovleac, în afara zidurilor cetății, atunci când condițiile o permit.[61] În 1697–1702, când victoria le era în sfârșit asigurată, administratorii habsburgilor au efectuat o conscriere a teritoriului de graniță din Slavonia, notând prezența porumbului în peste 40 de localități.[62] De partea cealaltă a graniței, oficialii otomani înregistrau porumbul în nu mai puțin de 29 de sate din Serbia, într-un registru de impozite din 1714.[63] Mai la nord, în împrejurimile Oradei, s-a făcut evidența culturilor de porumb, cânepă și varză (*kukurucz, canabum et caulium*) în satul Gyalan (Delani) în 1721.[64]

Convertirea la porumb în Moldova și Țara Românească

Așadar, dacă porumbul este bine atestat în Transilvania și regiunea Dunării mijlocii cu mult înainte de 1700, oare nu a călătorit el spre est de acolo, de-a lungul fluviului sau peste Carpați? Nu există dovezi care să susțină ipoteza și nici care să o desființeze. O legendă oarecum hazardată, înregistrată la începutul secolului XX, își imaginează că a fost adus în Țara Românească din Ungaria de legendarul Negru Vodă în vremuri medievale, chipurile hrănind curcani cu boabele acolo, apoi transportându-i peste Carpați, tăindu-i și extrăgându-le boabele din pipote.[65] Nimeni nu ia povestea în serios, dar există în continuare o tendință puternică de a atribui introducerea plantei unor conducători individuali. Cel mai frecvent menționat este Șerban Cantacuzino, care a domnit în Țara Românească din 1678 până în 1688. Ideea aceasta, promovată de descendenții lui Cantacuzino în seco-

lul al XVIII-lea, a fost respinsă de istoricul Nicolae Iorga la începutul secolului XX, deși rămâne des întâlnită în diverse lucrări de popularizare pe acest subiect.[66] Ca explicație alternativă, Iorga a sugerat că fratele lui Șerban, Constantin Cantacuzino, nobil și învățat care a studiat la Padova în anii 1660, ar fi jucat un rol. Dar nici aceasta nu este altceva decât o speculație.[67]

Pentru Moldova s-a propus o altă teorie, anume că porumbul ar fi sosit aici din Caucaz (unde a fost adus de italieni prin Dardanele și Bosfor), de unde ar fi fost transportat înapoi spre vest de către negustorii lazi (popor caucazian activ în comerțul din Marea Neagră).[68] Având în vedere că prezența activă a lazilor în Moldova și pe coasta Mării Negre, precum și rolul acestora în transportul de cereale sunt clar documentate, ipoteza merită, desigur, luată în considerare.[69] O susține și existența cuvântului *lazut*, un nume timpuriu al porumbului, în surse otomane[70] și, posibil, termenul curios din maghiara veche *tengeri*, care înseamnă „[cereală] maritimă", atestat din secolul al XVI-lea în nordul Transilvaniei.[71] Însă, pentru că porumbul nu este documentat cu claritate în Caucaz mai devreme decât în Moldova,[72] rolul cunoscut al lazilor nu ne arată neapărat și că au adus porumbul aici.

Cu toate acestea, merită subliniat că regiunea Mării Negre rămânea o zonă activă de comerț internațional.[73] Odată cu consolidarea stăpânirii otomane, nu a devenit automat un „lac turcesc" închis, ci a continuat să fie frecventată de numeroase comunități negustorești, care aveau legături cu Mediterana și nu numai. Chiar și în secolul al XVIII-lea, observatorii contemporani notau că relațiile maritime ale Moldovei se extindeau cu mult dincolo de țărmurile Mării Negre, până în Egipt și nordul Africii.[74] La fel ca Mediterana, Marea Neagră este înconjurată într-o măsură semnificativă de țărmuri muntoase; dintre diversele ei teritorii limitrofe, Moldova era printre cele mai ușor accesibile prin rețeaua de râuri. Exista și o lungă tradiție a comerțului pe uscat prin

Polonia, pe ruta cea mai scurtă de la Marea Neagră la cea Baltică. Așadar, negustorii nu se opreau neapărat la țărm, ci uneori călătoreau în amonte și se stabileau în interior. Veneau și negustori tătari, din Crimeea și zonele de stepă, iar unii se așezau în Moldova.[75] Dar, chiar dacă existau destule rute, lipsesc în continuare dovezile clare despre existența porumbului.

O altă posibilă sursă de atestări ale prezenței porumbului în Moldova și Țara Românească ia forma toponimelor și a numelor de persoane.[76] Dată fiind natura preponderent pastoral-agrară a economiei din aceste țări, locuitorii lor se inspirau adesea din lumea animală și botanică atunci când își dădeau nume, lor înșiși sau altora.[77] Denumiri curioase apar surprinzător de devreme în documente: în anii 1520 exista chiar în Țara Românească o așezare numită Mămăligă. Dar aceasta nu este o dovadă a prezenței porumbului.[78] Termenul „porumb" figurează și în nume de oameni și locuri în numeroase documente timpurii, dar, pentru că inițial avea sensul de „porumbel", semnificația lui precisă e greu de stabilit. „Cucuruz", un alt cuvânt obișnuit pentru porumb, este numele unui sat aflat la câțiva kilometri sud de București, atestat drept Cucurezi în 1575 și Cucuruzi din 1621.

Un termen și mai des întâlnit, *mălai*, apare în nume de persoane și de locuri încă din secolul al XV-lea. În limba română modernă standard se referă la porumbul măcinat, iar în unele sensuri regionale – la porumb în sine, sau la pâinea de porumb. Dar în sursele timpurii este mai probabil să fie vorba de mei, de departe cea mai folosită cereală din sud-estul Europei înainte de sosirea porumbului. Trebuie deci să fim prudenți cu privire la înțelesul cuvântului „mălai" într-un act de vânzare din satul Șoldești din Moldova, din 1646, care, în opinia unui mămăligolog entuziast, constituie o dovadă a prezenței porumbului.[79] Tot în Moldova, o observație în treacăt a unui călător sirian din 1653 asupra caracterului neobișnuit al cerealelor de acolo, „care în ținutul acesta cresc

de obicei mai înalte decât un om", ar putea constitui o referire la porumb, având în vedere că puține alte cereale posedă această calitate, dar, din nou, ne aflăm pe un teren nesigur.[80] Nu putem face o mămăligă cu consistență istoriografică nici din mențiunea (totuși solid documentată) existenței unui bărbat pe nume Mămălata la Onceni, un sat de pe cursul Siretului, în 1661. În 1684, un convoi mare de caravane tătărești a sosit la Iași cu o cantitate considerabilă de „mălai", ceea ce trebuie să fi fost un spectacol în toată regula, dar aproape în mod cert nu era vorba de porumb.[81] S-a și afirmat că tătarii au jefuit porumbul din satele din regiunea Rodnei, peste granița Moldovei cu Transilvania, în 1717. La data aceasta, porumbul era mai ferm stabilit în zonă dar, din nou, terminologia este îndoielnică.[82]

Lăsând la o parte speculațiile, găsim planta noastră atestată cu mai multă siguranță în Moldova în anii 1690. În actele moșiei boierilor Carp se află o declarație din 1692 a unui anume Nacșu, poate așezat temporar acolo, care cerea „să ne lasă să sedem păn in toamnî, căci am fost apucatu-ne de am sămănat păpușoi și de alte legumi, iară în toamnă să ieșim, că n-avăm nici o triab[ă], că am fost îmblând niște oameni fără triab[ă]". Deși nu oferă alte detalii, documentul ne deschide o fereastră interesantă asupra tipului de cultivare semisedentarizată care se practica în Câmpia Moldovei. Clasificarea porumbului drept legumă sau plantă de grădină este un alt aspect revelator al declarației lui Nacșu.[83]

În anul următor (conform unei cronici care datează de ceva mai târziu) a fost numit domn un grec, Constantin Duca. La sosire, era dator vândut creditorilor din Țara Românească și de la Istanbul și nu cunoștea obiceiurile locului. În timpul domniei lui s-a impozitat porumbul, pe care cei săraci începuseră să-l cultive pe terenuri până atunci nedestelenite. Din câte se pare,

> s-au mai scornit și alt obicei, câte doi orți pe pogon[84] de pe păpușoi, că acum la oameni se împuținase boii, și sărăcimea câtă era în

țară se învățase de-și făceau ogoare cu sapa, pin păduri și pin silișți, pe sub păduri, de semănau păpușoi, și cu aceea hrană se țineau; iar la plug a nimărui nu vrea să îmble. Și mai mult pentru această pricină cu tot sfatul au socotit de s-au scos pogonăritul pe păpușoi.[85]

Alt cronicar, Ion Neculce, scria o jumătate de secol mai târziu, desigur inspirându-se din predecesorul său, că Duca

Iară au scornit un obicei nou pe țară, de-au scos pe pogonul de păpușoi și de părinc ce-l făce oameni cu sapeli pen curături, să nu moară de foame, el le lua câte un zlot, și de pogonul de tutun câte 4 lei. Lucruri deșerte, fără nice o socoteală sau vrun spor să poată să rădice nevoia![86]

Relatările acestea, oricât de imprecise[87], ilustrează totuși în culori vii atitudinea elitelor din Moldova față de porumb, privit ca o cultură a săracilor care-și făcuse loc în țară pe la margini de sate și poale de păduri.

Și alte surse arată că porumbul începea, într-adevăr, să intre în atenția autorităților: o carte domnească din 1713 le permitea stareților mânăstirii Copou din Iași să perceapă dijmă pe orice cultură de pe pământurile lor, inclusiv porumb.[88] Întâlnim porumbul și în satul Găgești de pe valea Putnei,[89] în sud-vestul țării, deci departe de capitală. Aici, în 1717, un anume tâlhar Lupașcu, fiu de preot, a fost acuzat că furase o sută de merți[90] de mei, altă sută de porumb și șaizeci de grâu, drept care domnul Moldovei, Mihai Racoviță, poruncește ca terenurile lui să se confiște și să se dea victimei, Ștefan Pârvu.[91] „Păpușoi" apare și într-un vocabular italo–român alcătuit de misionarul romano-catolic Silvestro Amelio la Iași în 1719.[92]

În Țara Românească, mențiunile locale timpurii sunt mai rare. O Evanghelie publicată în 1693 conține o însemnare marginală (mai târzie) care spune: „În zilele lui Constantin Voievod au ieșit porumbul în Țara Românească: că mai nainte vreme n-au fost"; totuși, nu se poate preciza cu

certitudine dacă se referă la domnia lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714).[93] Mai promițătoare este o scrisoare a unui anume Osman de la Kule, care cerea ajutor pentru a aduce porumb (*mısır bugdayi*) și mei de la munte la apă, datată în jurul anului 1700, în care localitatea Kule a fost identificată cu Turnu, o cetate de pe malul stâng al Dunării (azi Turnu Măgurele, jud. Teleorman). Dar și aici localizarea este incertă.[94] Prima atestare internă sigură a porumbului în Țara Românească vine din 1716–1717, de la mânăstirea Hurez, jud. Vâlcea, unde se aproviziona cu el armata ocupantă austriacă: „au fost dat mai nainte la catane la Urez grâu și porumb"; „au adus în sat Neamților grâu și porumbu".[95] Tot în 1717, austriecii au dat ordin să se traducă, din română în latină, un registru al tarifelor vamale din Câineni, punct de trecere între Țara Românească și Transilvania; găsim și aici o mențiune a porumbului (*triticum turcicum*).[96] În orice caz, în al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, observatorii străini îl descriau ca pe o cultură obișnuită atât în Moldova, cât și în Țara Românească.[97]

Sfârșitul începutului

Așadar, pe la 1700, la aproximativ două secole după ce trecuse Atlanticul, găsim în sfârșit porumbul bine stabilit în toată zona carpato-danubiană. Prezența plantei aici a fost în parte urmarea situației acestor principate, la intersecția unor rute comerciale, în parte un rezultat al ciocnirilor dramatice între armatele terestre ale habsburgilor și otomanilor în aceste provincii în timpul lungului secol al XVII-lea.

În aceeași perioadă au ajuns în sud-estul Europei multe alte plante. Un exemplu interesant era castanul sălbatic, originar din Balcani. Deși credința populară era că fusese adus în Europa de otomani ca furaj pentru cai (de unde, chipurile, și denumirea din engleză *horse chestnut*, „castanul cailor"),

s-a transmis de fapt în cercurile elitelor și a făcut obiectul cercetărilor botanice și nutritive înainte să devină o prezență familiară pe străzile și în parcurile Europei.[98] Alte plante au fost aduse în Europa în alte scopuri. Rubarba, de exemplu, era foarte prețuită pentru uzul său medicinal și se vindea adesea din și prin Balcani către Italia și mai departe.[99] Laleaua, înainte să devină mândria grădinilor și tablourilor în Olanda și alte țări vest-europene, a călătorit, uneori pe uscat, din Istanbul în Europa în a doua parte a secolului al XVI-lea.[100] Cafeaua era populară la Viena la jumătatea secolului al XVII-lea și avea să cucerească orașul după ce otomanii nu reușiseră: ca pregătire pentru asediul din 1683, Marele Vizir otoman, Kara Mustafa Pașa, a pus să se înmagazineze peste două tone de boabe de cafea în cetatea Belgradului.[101] Probabil tot otomanii au fost responsabili și pentru introducerea orezului din Asia și încurajarea cultivării acestuia în regiunea dunăreană, unde este atestat în Banat din secolul al XVI-lea.[102] Spre sfârșitul aceluiași secol apar pentru prima oară tutunul și ardeiul în Ungaria și Transilvania, inițial la mare preț pentru consumul elitelor și în scopuri medicinale, nu ca produse de bază.[103]

Astfel de povești depind de observațiile contemporanilor, care la rândul lor depind de noțiunile contemporanilor asupra valorii plantelor respective. În privința aceasta, porumbul nu a atras atenția. Nu a fost un factor în aprovizionarea militară a otomanilor sau a habsburgilor, deși se poate spune că au contribuit la adoptarea lui împrejurările create de război, în care unele regiuni sufereau mari presiuni, în timp ce altele erau ignorate. În astfel de condiții, poate era firesc ca țăranii să-l considere o resursă prețioasă la vremuri de nevoie. La fel ca în alte părți ale lumii în care comunitățile tradiționale din interior au luat contact cu forțele imperiale invadatoare, ar fi fost o „cultură de evadare“ clasică, una care le permitea oamenilor să trăiască în afara autorității.[104]

În ce privește rutele exacte pe care a sosit porumbul, am supus multe ipoteze existente unui examen critic, fără a reuși să le înlocuim cu altele mai convingătoare. În unele privințe, faptul nu trebuie să ne mire sau să ne dezamăgească. La fel ca în China, unde mărturiile existente tind să sugereze că porumbul a ajuns și pe uscat, și pe litoral, și în Balcani avem toate motivele să presupunem că planta a urmat mai multe itinerare, în împrejurări diferite.[105]

Informațiile exacte despre cei care transportau porumbul sunt și ele frustrant de puține. Ipotezele asupra rolului jucat de anumite grupuri etnice sau sociale, ca negustorii din Adriatica sau Marea Neagră, păstorii români sau chiar țiganii nomazi ne dau de gândit, dar nu au substanță.[106] În general, trebuie reținut că mobilitatea indivizilor și a grupurilor peste granița între imperii era considerabilă în vremea aceea.[107] Suntem tentați să repetăm avertismentul lui McCann cum că „și cei care susțin rolul țăranilor, și cei care preferă ideea inovației patriciene vor găsi la fel de puține dovezi care să le susțină afirmațiile"[108]. Dar deja în 1700 cercetătorul se găsește într-o situație mai bună, chiar și în cazul acestor ținuturi periferice. Există unele semne de valorificare economică a porumbului de către câțiva magnați, soldați și întreprinzători în regiunile acestea de graniță. Avem și câteva mențiuni fascinante despre cum îl foloseau cei sărmani, la marginea societății. Autoritățile locului nu au fost răspunzătoare pentru introducerea lui, ci mai degrabă au reacționat la prezența lui când a intrat în atenția lor.[109] Situația avea să se schimbe încetul cu încetul de-a lungul secolului al XVIII-lea, după cum vom vedea în următoarele două capitole.

HARTA 1 – Porumbul în sud-estul Europei, cca 1550–1700

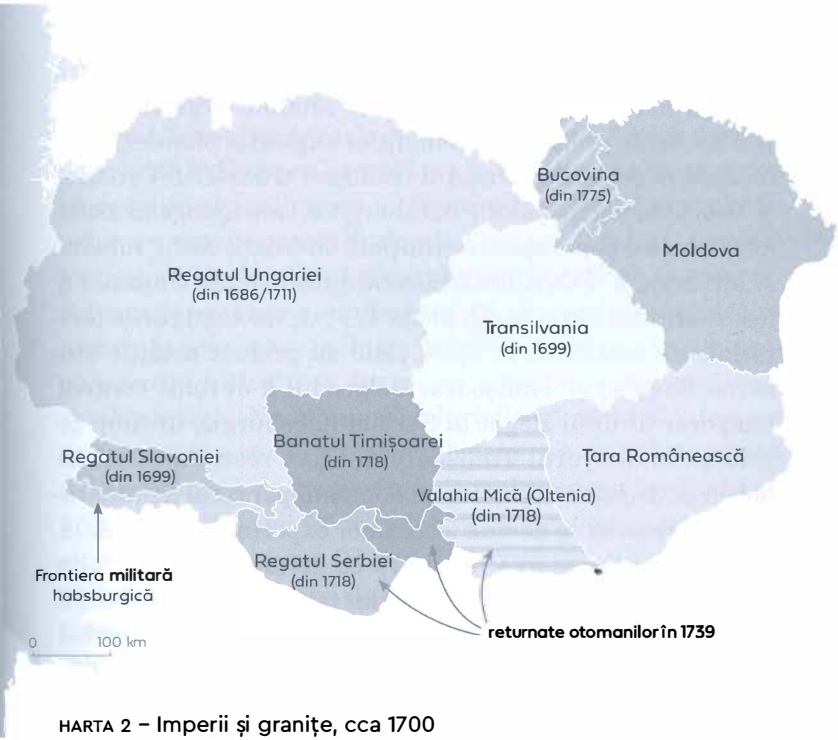

HARTA 2 – Imperii și granițe, cca 1700

CAPITOLUL 2

La răscrucea imperiilor: Agricultori, cuceritori, colaboratori, 1700–1774

În ianuarie 1699, pe malurile Dunării, la Sremski Karlovci, trimișii habsburgilor și otomanilor semnau Tratatul de la Karlowitz, în prezența diplomaților englezi și olandezi care mediau negocierile. Tratatul confirma transferul Croației și Transilvaniei în mâinile habsburgilor, care ajungeau astfel să conducă o populație substanțială de croați, sârbi, români și alți supuși. Stăpânirea habsburgică asupra Ungariei a fost confirmată în cele din urmă în 1711, iar câștigurile teritoriale au continuat în 1718, când au preluat cetățile otomane Belgrad și Timișoara. Belgradul a devenit centrul temporar al unui Regat al Serbiei habsburgic, în timp ce ținuturile din jurul Timișoarei au fost reorganizate sub forma unui „banat", condus ca domeniu personal al împăratului, care avea să devină locul unor experimente coloniale, printre care populare intensivă cu germani și multe alte nații.[1] Pentru o perioadă scurtă, dar importantă, habsburgii au stăpânit și Oltenia, sub denumirea de Kleine Walachei („Valachia Mică").[2]

Împreună, extinderile teritoriale din 1699–1718 constituiau cea mai mare expansiune din istoria Imperiului Habsburgic și unul dintre cele mai mari transferuri de teritorii din Europa modernă timpurie.[3] Oamenii vremii erau conștienți de valoarea economică a regiunilor de pe cursul mijlociu al Dunării: conform unui cronicar otoman care avea

să plece de acolo, erau „roditoare ca Egiptul".[4] Un negustor din Split spunea că „se află în inima celor mai rodnice provincii otomane" și spera ca ținuturile recent cucerite să-i aducă și lui produse, prin dezvoltarea comerțului deja existent în Balcani.[5] Serbia și Oltenia nu au rămas mult sub stăpânire habsburgică: în 1739, le-au fost redate otomanilor. Dar se produsese ruptura, iar acum în regiunile noi aștepta porumbul, chiar dacă imperialilor nu le-a convenit prea tare ce au găsit acolo și cu atât mai puțin ce au avut de mâncat.

Habsburgii au procedat la fel cum o făcuseră și aveau s-o facă alte imperii: s-au lansat într-o acțiune intensivă de cartografiere și cercetare a teritoriilor nou cucerite, *Neoacquistica*, așa cum li se spunea în latina birocratică folosită la Viena. Într-o perioadă de dezvoltare urbană, în care cererea de provizii în Europa Centrală era în creștere, era de așteptat să se caute aici „alimente de frontieră".[6] Unul din rezultate a fost un raport extrem de detaliat asupra Olteniei, alcătuit în 1723 de exploratorul și cartograful Friedrich Schwantz. Schwantz consemna multe aspecte ale vieții economice și sociale în provincie, inclusiv îndeletnicirile românilor, precum aratul, viticultura, îngrijirea livezilor, creșterea vitelor și albinăritul. „Nu mănâncă feluri alese", scria el; „deși au grâu, carne, pește și vânat din belșug, nu au și priceperea de a le pregăti". Într-una din cele mai timpurii mențiuni sigure ale mămăligii în orice limbă (*Mameliga*), cartograful austriac descria acest fel de mâncare drept „un soi de terci gătit în oală, din mălai de porumb și apă". Dar Schwantz îl considera un „defect" (*Defect*), compensat doar de „vinul excelent și din belșug" (*gutte und viele Wein*) pe care îl oferea provincia.[7]

Schwantz nu era singurul care scria în termeni negativi despre mămăligă. Boierii olteni, ca răspuns la o cerere din partea comandantului imperial de a furniza o evidență a avuturilor lor, menționau dijmele pe grâu, orz, ovăz, mei, porumb, hrișcă, fân și legume.[8] Dar administratorii se întrebau

dacă era vreun rost să ceară contribuții în porumb, având în vedere lipsa unei piețe internaționale pentru această cereală.[9] L-au luat totuși pentru armată și ca furaj ocazional pentru cai, în absența orzului.[10] În anii 1720, habsburgii au început să ia măsuri pentru importul de grâu și orz din Valahia Mică, atât pentru consumul intern, cât și pentru export internațional. Dar boierii s-au luptat să-și păstreze dreptul de a vinde aceste cereale, alături de porumb și fân, pe celălalt mal al Dunării.[11] La începutul anilor 1730, guvernatorul militar al Transilvaniei, generalul-conte Franz-Paul von Wallis, a făcut o inspecție a Olteniei. A considerat provincia ca fiind pustie, negăsind acolo nici o cultură – „în afară de porumb", adăuga el cu dispreț.[12] În același fel, comandantul Banatului Timișoarei, generalul Joseph Andreas von Hamilton, nota abundența porumbului și a altor culturi în provincie, din nou în mod depreciativ, susținând că atare abundență avea un efect negativ asupra hărniciei localnicilor.[13] Ceea ce, firește, nu a împiedicat autoritățile habsburgice să o taxeze din plin.[14]

Pentru acești soldați, exploratori și birocrați din perioada de pionierat (ca și pentru contemporanii lor francezi ajunși în America de Nord), porumbul nu era doar o plantă. În ochii lor, era o marcă a alterității și, într-o oarecare măsură, a aservirii.[15] Astfel de atitudini disprețuitoare aveau să se dovedească greu de dezrădăcinat chiar și în anii 1770, după ce habsburgii au dobândit noi teritorii de la otomani sub forma provinciei Bucovina; și atunci, militarii și administratorii lor făceau observații similare. Porumbul era o piedică în calea ordinii imperiale, crescând de pildă peste pietrele de hotar, împiedicând astfel demarcarea corectă a terenurilor.[16] Un administrator se lăuda la Viena că reușise să-l elimine: „prin sprijinul și exemplul nostru, acum se văd prin ținut tot soiul de lanuri roditoare și se folosește plugul, acolo unde înainte se găseau doar câteva câmpuri cu porumb"[17]. În multe privințe, habsburgii considerau granița cu otomanii

o clasică „frontieră barbară“[18]. În realitate, așa cum a observat Jürgen Osterhammel, se confruntau cu un sistem imperial diferit și relativ bine organizat.[19] Iar unul din aspectele acestui sistem se dovedea a fi cultivarea porumbului. Așadar, acesta era o „cereală de frontieră“ nu doar din punctul de vedere al situării lui la marginea unor mari imperii sau a unor câmpuri mai mici, ci și prin configurația sa morală și socială.[20]

Cuceririle habsburgilor dădeau o importanță strategică mult mai mare provinciilor otomane Moldova și Țara Românească, ca teritorii de graniță într-un imperiu reorganizat. De atunci înainte, conducătorii lor au fost numiți din rândul unui număr limitat de familii creștin-ortodoxe din districtul Fanar din Istanbul, unde avea loc și învestirea. Natura regimului a fost discutată intens, dar pentru mămăligologi important este că, după 1700, domnitorii au căutat activ să introducă reforme pentru stabilizarea populației și, în special, a veniturilor. În aceste aspecte erau răspunzători față de Poartă, dar în același timp înțelegeau bine că asigurarea unor teritorii stabile, bine administrate, era în interesul lor: de ea depindea averea lor personală. Deși influențați în oarecare măsură de ideile Iluminismului, dezvoltau și inițiative proprii. Colonizarea și agrarizarea provinciilor de o parte și de cealaltă a graniței habsburgo-otomane poate fi considerată deci a se fi petrecut în paralel, deși în moduri asimetrice.[21]

Documentele din Țara Românească stau mărturie cu privire la răspândirea porumbului. În iunie 1728, frații Iane, Oancea și Iordache Brătianu își ipotecau moșia de la Poenărei, județul Argeș, unui negustor care primea astfel toate produsele „din pomi or din câmp or din pădure or din poiene or din porumb or din miere or din ce ar fi pe moșie“ pe o perioadă de trei ani.[22] În anii 1730, registrele mânăstirești consemnau cantități ample din această plantă.[23] De exemplu, în 1738, mânăstirea Hurez din Țara Românească a fost atacată de haiduci și plăieși care, pe lângă că au distrus numeroase obiecte, au consumat, se pare, și cantități substanțiale de

von dem gemeinsten und wenigsten Waitzen Mehl; die grosse von dem Fein: Mehl, oder gar Mameliga, i. e. einen von zärtlichem Waitzen Mehl mit Saffran in Butter gebackenen dicken Brey, den man mit Messer zu schneiden kan.

Der gantze und dicke Kern hingegen muß den Deffect in denen einigen maßen ersetzen.

§. XIII

Von ihren Tractaten und

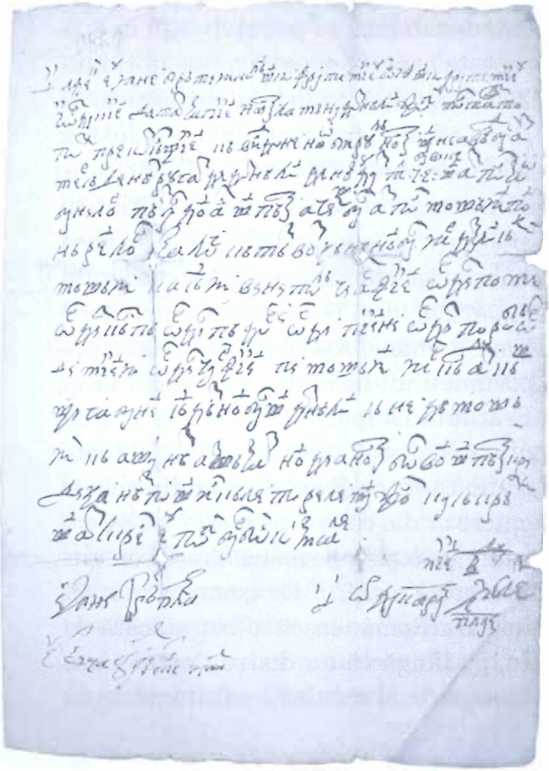

2.1 Friedrich Schwantz, Raport asupra Valahiei Mici (Oltenia), 1723

2.2 Frații Brătianu, scrisoare de ipotecă, Poenărei, Valahia, 1728, Muzeul Viticulturii și Pomiculturii, Golești, România

porumb.[24] În 1739, s-au recoltat 150 de chile de porumb de la Vistireasa, județul Prahova, și alte 70 de la Blejoiu de Sus, în același județ, ambele domenii aparținând mânăstirii Târgșor. În 1740, de pe aceleași moșii s-au recoltat 120 și 130 de „chile".[25] În 1746, autoritatea ortodoxă a provinciei, mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei, într-o vizită la proprietățile instituției sale, observa lanuri mari de porumb și alte cereale pe domeniile bisericești de la Fotoaia, aproape de Giurgiu, pe malul Dunării, la Obislavele, pe malul Argeșului în județul Dâmbovița, și la Comana, mai în aval pe același râu.[26] Dacă la începutul deceniului 1730 austriecii considerau porumbul a fi prevalent în regiunile muntoase din apropierea graniței transilvănene[27], este limpede că până la jumătatea secolului ajunsese să fie cultivat în toată provincia.

În 1750, domnul Țării Românești a manifestat un interes suficient de puternic pentru cultura porumbului încât să ceară să se determine dijma pe baza suprafețelor cultivate, nu în funcție de recoltă. S-a afirmat că motivul era combaterea subterfugiului de a culege știuleții înainte de recoltare pentru a evita taxarea.[28] Într-o jalbă din aprilie 1751, sătenii din Izvorul de Jos, județul Vlașca, se plângeau că, din pricina lăcomiei moșierului, Mihalache Clucer, „toți săracii și-au pus porumbul și grădini, iar noi și ceilalți oameni din sat am rămas de nici porumb n-am pus, nici grădini, tocma ca când am fi bejenari".[29] Conform unei note de pe contrapagina unui manuscris, anul 1756 a fost deosebit de prielnic în Țara Românească pentru grâu, orz, porumb, vin, mei și alte culturi. Este interesant de observat ordinea enumerării lor: acum porumbul și alte cereale sunt menționate înaintea culturilor tradiționale de viță-de-vie și mei.[30] În 1770, o delegație de boieri valahi care înfățișa autorităților ruse un raport detaliat asupra resurselor țării identifica partea superioară a județului Ilfov, în jurul Bucureștiului, și județele Vlașca, Dâmbovița și Argeș ca zone în care se cultiva porumbul.[31]

În Moldova, sursele indică și inițiative private. În 1735, patru surori, Ștefania, Ghinia, Ioana și Ileana, au fost nevoite

să ipotecheze moșia moștenită de la tatăl lor decedat, Ioniță Clijan, pentru că la moartea lui acesta datora 50 de „stamboale“ de porumb unui turc.[32] În 1738, un călugăr, Parfene Bărzul, a adus un arendaș pe moșia lui de la Sohod, județul Bacău, care cultiva porumb în propria grădină.[33] În anul următor, ne spune o cronică, recolta de porumb și mei era grav compromisă din cauza cețurilor și înghețurilor venite prea timpuriu în toamnă. Vremea fusese atât de rea, încât o parte din populație fusese nevoită să se refugieze în teritoriile otomane și polone, iar Vodă redusese dijmele.[34] În 1741, Ion Borundean din județul Bacău făcea o plângere împotriva unui anume Ștefan, care-i stricase lanul de porumb de un pogon și jumătate (trei sferturi de hectar), lăsând vitele să-l calce în picioare.[35] Faptul că porumbul era deja cultivat la scară largă este confirmat nu doar de diversele date de mai sus, ci și de un bilanț la nivel de țară al averilor mănăstirești, efectuat în 1742 la ordinul lui Constantin Mavrocordat. Auditorii au înregistrat cantitatea substanțială de 350 de „merți“ de porumb la mânăstirea Putna, în timp ce mânăstirea Bogdana plătea oameni pentru recoltarea porumbului de pe 10 pogoane (aproximativ cinci hectare).[36] În zona Bacăului, unde se aflau comunități catolice, misionarii vizitatori găseau porumb „din belșug“, uneori în „buți extraordinar de mari“; porumbul constituia dijma care revenea clerului.[37]

În alte părți ale Moldovei, porumbul putea funcționa ca monedă sau formă de plată a serviciilor: în 1746, o anume Gheorghița din Spinești, județul Putna, cumpăra o poiană, plătind-o parțial în bani, parțial în porumb.[38] În 1752, boierul Teodor Palade plătea muncitori itineranți în crap și făină de „păpușoi“ pentru seceratul moșiei sale de la Mârzăști, lângă Iași.[39] În 1754, porumbul a fost extrem de puțin în sudul țării, iar populația a fost nevoită să caute ghinde și să cumpere mei și porumb la prețuri mari din părțile de nord și din Polonia.[40] În anul următor, egumenul mânăstirii

Voroneț îi dădea în judecată pe locuitorii din Drăgoești, susținând că aceștia luaseră 50 de „merți" (până la o tonă) de porumb din „coșerile" mânăstirii.[41] Tot în 1755, călugării de la mânăstirea Putna au fost nevoiți să desființeze un iaz făcut pe cursul râului Hucău, pe moșiile lor din nordul Moldovei, pentru că apele ieșite din matcă stricau culturile de porumb din satul vecin, Boian.[42]

În același an, porumbul era considerat în continuare o plantă de cultivat pe lângă casă, dar una impozabilă: locuitorii moșiilor mânăstirii Dancu de la Bucium, lângă Iași, deși nu erau obligați să plătească dijmă pe produsele din grădinile proprii, erau buni de plată pentru porumb (și varză).[43] Un alt semn al răspândirii generale a porumbului apare în documente despre organizarea târgurilor din Iași la jumătatea secolului al XVIII-lea. În 1757 s-a introdus o taxă pe cântărirea făinii în piața orașului, iar încasările mergeau la recent înființata mânăstire Sf. Spiridon: porumbul era notat în mod explicit ca sursă de făină impozabilă, pe lângă grâu, orz, mei și ovăz.[44] Dacă în deceniile anterioare porumbul fusese asociat preponderent cu săracii care își duceau cu greu existența la poalele pădurilor, la jumătatea secolului al XVIII-lea devenise deja o parte firească din viața de la sate și orașe.

Cititorul va fi observat, poate, că un număr important de mențiuni timpurii ale porumbului în Moldova și Țara Românească vin de pe terenuri mânăstirești sau din actele mânăstirilor. Mânăstirile ocupau un loc aparte în administrația și economia principatelor în perioada respectivă. Ctitorite de către domnitori în Evul Mediu, se bucurau de diverse scutiri de impozite.[45] Un număr de mânăstiri, cu moșiile lor, erau închinate patriarhiilor ortodoxe din Orientul Apropiat otoman (Alexandria, Antiohia, Ierusalim), sau Muntelui Athos. Deși prin tradiție sunt considerate instituții postbizantine, în realitate aveau unele asemănări cu daniile islamice din Imperiul Otoman numite *vakıf*: în esență, fundații protejate,

relativ independente de autoritatea seculară și responsabile cu unele funcții caritabile și de sprijin social în beneficiul comunității, pe lângă devoțiunea religioasă, firește.[46] La jumătatea secolului al XVIII-lea, în cadrul unei încercări de a spori controlul statului, domnii au început să comande inventarieri ale veniturilor și pământurilor mânăstirești, la un nivel fără precedent.[47]

Nu avem nici o indicație explicită din surse care să sugereze că porumbul a fost introdus oficial în Principate de vreo autoritate religioasă ortodoxă. Aici observăm, poate, o iluzie optică, explicabilă prin faptul că mânăstirile, spre deosebire de majoritatea populației, redactau și păstrau documente. Dar merită să ne amintim că mânăstirile aveau rețele de comunicare ample prin imperiu și timp să experimenteze culturi agricole noi. Erau importante la nivel local, ca locuri unde funcționau mori și se țineau târguri; este probabil deci să fi jucat un rol în răspândirea acestei plante.[48] La vremuri de război, clădirile și fortificațiile lor încăpătoare făceau din ele o țintă a armatelor de ocupație, care le foloseau pentru adăpost și aprovizionare.

Mânăstirile, ca și familiile boierești, erau și proprietare de „robi țigani". Unii din ei practicau meșteșuguri ca tinichigeria, căsăpia și aurăria, sau erau muzicanți. Alții erau slugi în casă sau făceau munci agricole.[49] O sursă mai târzie, din anii 1780, îl citează pe mitropolitul Moldovei, care spunea despre unii robi țigani că „sunt fericiți, deși nu au altceva de mâncare decât mămăligă"[50]. Există unele dovezi că erau folosiți ca paznici ai hambarelor de porumb.[51] La Hurez, în Țara Românească, porumbul era dat ca hrană robilor țigani care munceau în pădurile mânăstirii.[52] Mult mai târziu, avem un registru care consemnează cantitățile zilnice ale porumbului folosite pentru mâncarea robilor de la mânăstirea Zlătari din București.[53] Nu există nici o legătură directă între uzul porumbului în mânăstiri și faptul că țineau robi, practică începută cu câteva secole mai devreme de sosirea plantei

în Lumea Veche. Dar este de bănuit că, printre altele, porumbul le-a fost util călugărilor ca sursă de hrană ieftină în acest scop.

După cum am arătat deja, nu trebuie să ne imaginăm că granița Imperiului Otoman era strict închisă comerțului. Negoțul cu vite și cai către Germania, Austria, Ungaria și Polonia a continuat să prospere.[54] Mulți negustori din Principate erau pe atunci „capitaliști" în sensul literal.[55] Cu cerealele însă, altfel stăteau lucrurile. Într-un memorandum de la 1770, boierii valahi prezentau pretenția otomanilor la un monopol asupra cerealelor ca pe ceva recent, care înlocuise impozitarea tradițională a oilor, cerii, stupilor și viilor „numai de vreo 14 sau 15 ani încoace"[56]. Un diplomat francez scria din Moldova la începutul secolului al XIX-lea, probabil pe baza informațiilor de la localnici, că otomanii începuseră să rechiziționeze grâne de-abia în 1761.[57] Nu era câtuși de puțin așa, dar importanța pentru Imperiul Otoman a regiunii Dunării ca sursă de cereale a devenit mult mai presantă când Înalta Poartă a pierdut controlul deplin asupra aprovizionării cu cereale din Egipt, în urma revoltelor din 1755–1756, și a cedat Crimeea Rusiei în 1783.[58] Poarta însăși, într-o notă trimisă internunțiului papal austriac în 1767, califica limitările impuse exportului de cereale și alte alimente din Principate ca pe o politică recentă.[59] În aceeași perioadă, sultanul a început să-i sancționeze activ pe soldații și negustorii otomani care, împotriva interdicțiilor tradiționale, începuseră să crească vite sau să-și facă ferme la nord de Dunăre, adesea în cârdășie cu elitele creștine locale. Motivul era, în parte, ca terenurile respective să fie rezervate pentru aprovizionarea directă a capitalei imperiale.[60] Înainte să devină „grânarul Europei", cum era numită uneori România în secolul XX, Moldovei și Țării Românești li se spunea „chelerul împărăției" (*devlet-i alienin kileri*).[61]

Noile măsuri nu le mai permiteau habsburgilor să cumpere porumb din Principate pe căi oficiale, deși deja începuseră

să-i promoveze transportul din Banat spre portul liber Trieste, de unde era exportat prin Mediterana. Negustorii din Trieste nu apreciau prea mult cerealele bănățene, pe care le considerau a fi impure și uneori afectate de umezeală, pe lângă faptul că presupuneau costuri de transport mai mari decât cele din Carintia sau Stiria.[62] Au existat numeroase discuții și propuneri de extindere a comerțului în regiunea Dunării, dar puține rezultate concrete: în 1763 erau 27 de agenți consulari habsburgici în Levant, dar nici măcar unul singur în Balcani.[63]

Alți factori care complicau libera circulație a bunurilor erau de natură militară și sanitară. În cadrul efortului de consolidare a controlului asupra Ungariei și Transilvaniei, habsburgii au creat atât o zonă de frontieră militarizată împotriva otomanilor, cât și un cordon sanitar împotriva ciumei, de-a lungul granițelor de est și sud ale Transilvaniei. Faptul presupunea o monitorizare intensivă nu doar a persoanelor, ci și a alimentelor.[64] Mai era la mijloc și factorul războiului în sine: Principatele erau frecvent un teatru de conflict între armatele otomane, habsburgice și rusești în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Moldova, Țara Românească sau ambele provincii au fost ocupate ba de o armată imperială, ba de alta timp de cel puțin 30 de ani în secolul dintre 1735 și 1836.

Ocupațiile militare stinghereau comerțul și, în același timp, îl stimulau. În trecut, otomanii manifestaseră prea puțin interes pentru rechiziționarea porumbului, deși se poate ca oficialii locali să fi încercat uneori să-l cumpere.[65] În timpul războiului din 1768–1774, tânărul împărat Iosif II, pe atunci coregent alături de mama lui, Maria Tereza, a întreprins o călătorie de inspecție în Transilvania și a observat că țărănimea, „care nu se putea aștepta la nici un ajutor din partea moșierilor", depindea de importul de porumb din Moldova, care la rândul său depindea de bunăvoința armatei ruse, care ocupa pe atunci această a doua provincie.[66] În aceeași perioadă, economiștii europeni începeau să reflecteze

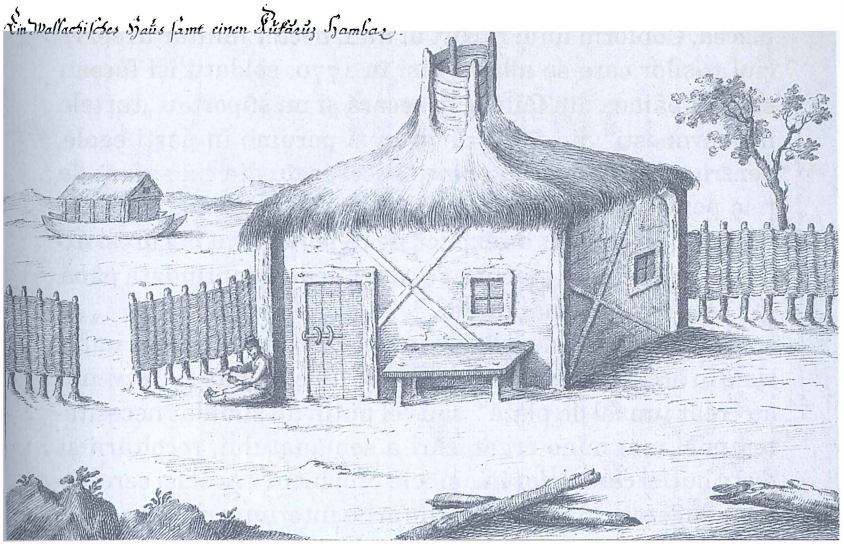

3.1 J.J. Ehrler, *Casă țărănească și pătul de porumb*, Banatul Timișoarei, 1774

asupra faptului că porumbul putea fi o cultură de rezervă valoroasă în vremuri de foamete.[67] Așa s-ar explica, poate, interesul lui Iosif II, deși, dincolo de această observație, nu pare să fi fost introdus în politica habsburgică. Viitorul împărat nota, pe bună dreptate, că elitele transilvănene nu erau prea iubitoare de porumb: agronomii de atunci se opuneau cultivării lui, afirmând că presupune prea multă muncă și consumă multă apă; susțineau că trebuie utilizat nu în alimentație, ci pentru distilarea alcoolului, în primul rând pentru a împiedica folosirea grâului în acest scop.[68] În 1757 exista o grădină cu porumb pe moșia familiei Jósika de la Branyicska (Brănișca, jud. Hunedoara), dar pare să fi fost pur ornamentală.[69] În general, în această perioadă, „experții" habsburgi au început să încurajeze cultivarea cartofului în defavoarea porumbului, lovindu-se însă de împotrivirea dârză a țăranilor.[70] Cât despre autoritățile ruse, se pare că

tratau porumbul cu indiferență, sau că trupelor lor le displăcea. Conform unui raport al unui doctor militar în serviciul rușilor care se afla la Iași în 1770, soldații își făceau singuri pâinea din făină sau secară și nu suportau „turtele moldovenești" din făină de grâu și porumb în părți egale, pentru că nu se dospeau bine și deci erau „din cale-afară de rele pentru stomac, după cum au aflat mulți din oamenii noștri".[71] Acest fapt ar explica de ce permiteau bucuroși exportul de porumb, practică pe care o vedem continuată până în 1830, dacă nu mai târziu.[72]

S-a afirmat că nevoile de încartiruire a armatelor imperiale în aceste intervale de ocupație îndelungate și frecvente au creat „un fel de piață", sau cel puțin au simulat necesitatea unei mai bune organizări a semănatului, recoltării și distribuției cerealelor în ambele provincii.[73] Același cercetător a sugerat chiar că împrejurările interimperiale au avut un efect asupra economiei agrare locale similar cu cel al dezvoltării orașelor în vestul Europei, deși la scară mai mică.[74] Într-o oarecare măsură, impulsul către sedentarizare, cultivare, comercializare și urbanizare poate fi considerat un produs secundar al acestei situații neobișnuite.[75] Mai mult, procesele de procurare și negociere în legătură cu cerealele le-au conferit elitelor locale experiență și un contact mai strâns cu metropolele imperiale, ceea ce le-a introdus în rețele de patronaj și comunicare mai ample din toate cele trei imperii.[76]

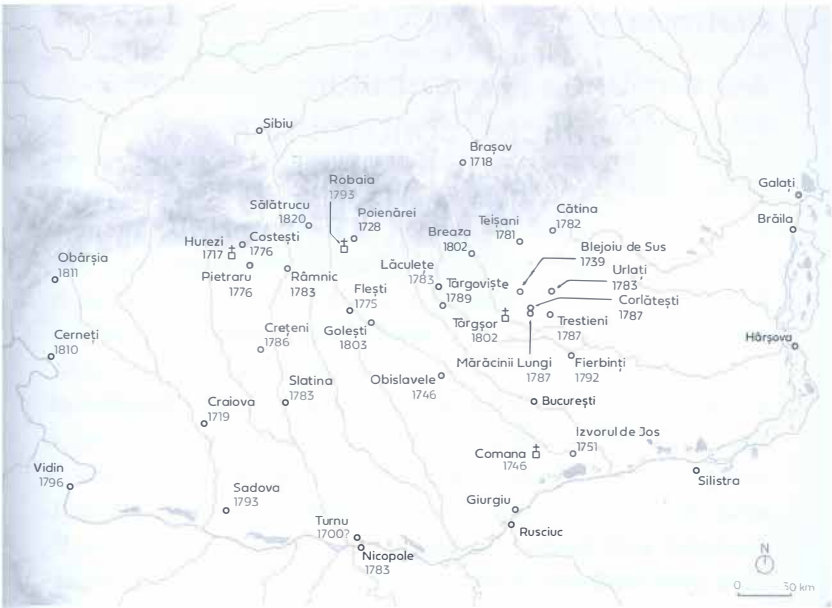

HARTA 3 – Porumbul în Țara Românească, cca 1720–1820

HARTA 4 – Porumbul în Moldova, cca 1720–1820

CAPITOLUL 3

Ascensiunea porumbului: Climă, conflicte, contaminare și comerț, 1774–1812

Tratatul de la Küçük Kaynarca, încheiat între oficiali ruși și otomani într-un sătuc la câțiva kilometri sud de Dunăre în iulie 1774, impunea limite dreptului tradițional al otomanilor de a cere tribut de la Moldova și Țara Românească. Articolul 11 al tratatului dădea Rusiei drept de navigație liberă prin Bosfor și Dardanele și de a face călătorii de explorare pe uscat sau pe firul Dunării. Acest fapt i-a împins pe habsburgi, care se bucuraseră de acest privilegiu încă din 1718, dar nu se folosiseră prea mult de el, să urmărească o politică de comerț mai energică.[1] În cele din urmă, în 1782, au numit un agent la București, care spunea despre porumb că este „la mare căutare", atât pentru că se cultiva ușor, cât și pentru previzibilitatea recoltei.[2]

Documentele locale confirmă din plin afirmațiile agentului. În mai 1776, de pildă, Chiril, călugăr la mânăstirea Hurez, jud. Vâlcea, îi scria egumenului său, promițându-i că va trimite 20 de care de porumb și grâu din satele Petraru și Costești.[3] În iulie 1781, Iane, preot din Văleni, jud. Prahova, împreună cu un anume Tănase Turcul, efectua măsurători funciare în satul vecin Teișani. Împreună, cei doi au constatat că Stan, frate al lui Ilie, fiu al lui Mihai, cultiva porumb pe un teren recent desțelenit de pe malul Teleajenului.[4] În iunie 1782, patru bărbați din Cătina, jud. Buzău (Manea, Neagu, Oprea și Isar), se angajau prin contract să

cumpere recolta de porumb în avans – o încercare evidentă de a specula valoarea produsului.[5] În 1783, Reimer, un sas din sudul Transilvaniei, care-și deschisese o fabrică de sticlă în Țara Românească, cumpăra mălai, alături de vin și țuică.[6] În același an, la Urlați, în județul Saac (în prezent Prahova), se cultiva porumb pe moșii ale călugărilor de la mânăstirea Colțea.[7] La mânăstirea Obedeanu din Craiova, care adăpostea una dintre primele școli din oraș, porumbul constituia o parte din plata în natură a învățătorilor.[8] În iulie 1786, sătenii din Crețeni, jud. Vâlcea, au fost mai puțin norocoși: furtunile și grindina le-au distrus mai multe holde cu grâu și porumb.[9] Iar în Moldova, în septembrie 1784, porumbul nu s-a putut strânge pentru că o furtună de zăpadă timpurie a adus pagube grave recoltei.[10] În octombrie 1787 s-au obținut cantități impresionante de pe moșiile Mitropoliei de la Trestieni, Corlătești și Mărăcinii Lungi, jud. Prahova.[11] Actele moșiilor bisericii de la Gherghița, Borusul și Obedeanca, din același județ, arată și ele că porumbul devenise o cultură dominantă în zonă, în unele cazuri chiar o monocultură.[12]

În aprilie 1790, brutarii din București primeau autorizație să amestece porumbul și meiul cu făina obișnuită de grâu când fac pâinea[13]; iar în luna septembrie a anului următor, măcelarii din oraș vindeau „slănină de râmător hrănit cu porumb", la un preț ceva mai mare decât cea „de râmător hrănit cu ghindă sau jir" (prima la 40 de lei ocaua și a doua la 36 de lei ocaua).[14] La Craiova, în iulie 1790, Tudoran Mihail, vechilul boierului oltean Ioniță Brăiloiu, raporta o recoltă bună de cereale, dar adăuga că porumbul suferea de secetă „iar, făcând Dumnezeu o milă ca să ploo, să vor face porumbii destui".[15] În 1802, negustorul aromân Vasile Țumbru, din Brașov, a cumpărat 30 de chile de porumb de la Breaza, aflată de cealaltă parte a graniței, în Țara Românească.[16] Nu departe de Breaza, un inventar alcătuit de egumenul Dionisie de la mânăstirea Târgușor, jud. Prahova, consemnează existența a 70 de chile de porumb, ținut în două „porumbare", unul la

mânăstire, celălalt în târgul cu același nume.[17] În ianuarie 1803, boierul Radu Golescu vindea mălai la moșia lui din Golești, jud. Argeș.[18] Anul următor, în iulie, un agent al consulatului britanic recent stabilit la București, aflat într-o misiune de recunoaștere în nordul și vestul Țării Românești, a primit o ofertă de vânzare de porumb la Craiova, din partea unui boier local care avea impresia, total greșită, că britanicul venise să cumpere cereala ca s-o exporte pe Marea Neagră.[19]

Într-o societate patriarhală ca Țara Românească, cultivarea și comercializarea porumbului erau în mare parte apanajul bărbaților. În mare parte, dar nu exclusiv: după cum arată cercetările recente, deși subordonate din punct de vedere legal, un număr de femei valahe de rang înalt (mai ales văduve, dar și călugărițe) puteau juca un rol destul de activ în treburile negustorești.[20] În iulie 1776, Maria Berindeasa din județul Argeș a plătit o despăgubire de cinci chile de porumb unui anume Hera Bucșănescu, postelnicel, după ce vitele ei au intrat în câmpurile acestuia și i-au stricat recolta.[21] În iunie 1779, Zmaranda Grecianu dădea mărturie că a cultivat porumb pe proprietatea soțului ei recent decedat, Constandin Grecianu, cultură menită, afirma ea, mai mult pentru uz domestic, și nu pentru câștig comercial.[22] În martie 1783, Susana, maica stareță a schitului Lăculețe din județul Dâmbovița, depunea jalbă pe lângă Vodă pentru că țăranii ei evitau să plătească dijma cultivând porumb în loc să se îngrijească de vii, sarcina lor tradițională.[23] În județul Mehedinți, în mai 1814, Tița Armășoaia, văduvă a răposatului Gligore Ciocăzanu, a cumpărat nu mai puțin de 7.878 de ocale de știuleți de porumb de la boierul Nicolae Glogoveanu.[24] Și în Moldova, femeile erau implicate în tranzacții cu porumb: o carte din 1776 arată că boieroaica Vorniceasa Andronachi percepea dijmă pe porumbul târgoveților din Bacău.[25] În martie 1791, Marta, stareța mânăstirii Socola, împreună cu asociatele ei Vinidicta, Iuliena și Anastasia, vindea venitul de pe moșiile mânăstirii negustorului Evan-

ghelie Boiangi pe o perioadă de un an, dar își păstra dreptul la jumătate din dijma de porumb de pe domenii.[26] Deși extrem de puține, femeile care erau în măsură să facă negoț jucau un rol activ evident în comercializarea tot mai intensivă a porumbului.

Cărți de septembrie și hrană pentru porci: Statul și concurenții săi

Odată cu normalizarea cultivării porumbului în această perioadă, a sporit intervenția din partea statului, în mai multe forme. În Țara Românească, se obișnuia ca domnul să anunțe în septembrie suspendarea judecăților pe o perioadă dată, pentru că populația trebuia să se concentreze pe strângerea recoltelor. Din anii 1770, aceste „cărți de septembrie" încep să menționeze porumbul alături de produsele tradiționale – grâul și strugurii.[27] Spre sfârșitul secolului, acest embargo asupra proceselor se extinde și la perioada semănării porumbului și la aceea a prășitului: decretele în acest sens se emiteau în aprilie și iunie.[28]

Un alt obicei care a atras atenția autorităților a fost folosirea porumbului în scop furajer. Conform unei surse armenești contemporane, porumbul servea la îngrășarea porcilor în Țara Românească doar când nu se găseau ghinde.[29] Dar documentele locale arată că practica era mai răspândită. Nu ar trebui să ne mire, dată fiind noua modă a porumbului, care se adăuga tradiției cu vechime a creșterii animalelor în Principate. Folosirea porumbului în acest scop îngrijora administrația statului, care susținea că avea să ducă la lipsuri alimentare pentru populație în general. În ianuarie 1780, de exemplu, boierul oltean Vasile Pleșoianu menționează o poruncă domnească care interzicea hrănirea porcilor cu porumb și ia măsuri legale împotriva unui negustor care nu îl respecta.[30] Se pare însă că elitele provinciei

puteau să ignore astfel de interdicții: în 1775, pe moșia mitropolitului Țării Românești de la Flești, jud. Argeș, se vindea negustorilor porumb pentru hrănit porcii.[31] În august 1783, Barbu Știrbei scria de la Craiova că a trecut porcii pe porumb, cu rezultate bune: „I-am pus pe porumb, și sunt grași… Poate vor veni niscai neguțitori sârbi din Țara Turciască"[32].

Utilizarea furajeră a porumbului a fost reglementată până în secolul al XIX-lea .[33] Dar boierii de seamă continuau să ceară scutiri: Ioniță Brăiloiu făcea o astfel de cerere către ispravnicii județului Romanați în ianuarie 1792. Anul următor, la fel făceau doi călugări: Paisie, starețul mânăstirii Sadova, jud. Dolj, și Ioachim, econom al schitului Robaia.[34] În 1807, cu ocazia unei interdicții asemănătoare privind hrănirea porcilor cu porumb, același Barbu Știrbei cerea o scutire „să-l vândă, însă pe la lăcuitorii ce vor avea lipsă de hrană", și o primea, cu condiția să nu vândă către negustori sau alți proprietari de porci.[35] În 1820, nepotul lui Știrbei, Dumitrachi Bibescu, își hrănea în continuare porcii cu porumb, deci nu încape îndoială că și el beneficia de o scutire.[36]

Cazul lui Știrbei, unul dintre marii boieri olteni, este interesant având în vedere că doi din nepoții lui de gradul doi (Gheorghe Bibescu și Barbu Dimitrie Știrbei) au devenit domni în Țara Românească pe la mijlocul secolului al XIX-lea și au înființat dinastii politice care au jucat un rol important în zonă până în 1945. Deja la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Știrbei avea legături importante. În ianuarie 1791, un nobil regalist francez pe nume Charles-Marie, conte d'Irumberry de Salaberry, trecea pe la locuința lui din Craiova. La un bal din oraș, lui de Salaberry i s-a făcut cunoștință cu un turc de la Nicopole, din Bulgaria – poate unul din cei cărora le vindea Știrbei porumb. Turcul i-a dat adresa lui francezului, „care mi-ar fi fost foarte folositoare dacă i-aș fi vizitat orașul", remarca de Salaberry.[37]

Pe lângă contactele din lumea otomană și cu contele francez exilat, Știrbei a ajuns mai târziu să cunoască mulți

membri ai elitelor europene, în parte și printr-o vizită făcută în 1796 la stațiunea Karlsbad din Boemia, unde a cunoscut oficiali germani, englezi, spanioli și ruși.[38] A adoptat obiceiuri europene: pe mesele lui se puneau nu mămăligă, ci ananas, vin și salam de Sibiu, alături de podoabe de zahăr după moda germană.[39] La vremea vizitei lui de Salaberry, doamnele casei încă mâncau așezate pe jos cu picioarele încrucișate, după moda otomană, deși se știe că Știrbei avea tacâmuri și șervete de masă europene.[40] Neamul Știrbei/Bibescu este doar una din multele familii valahe, majoritatea din Oltenia, transformate în dinastii politice în România independentă, în parte mulțumită priceperii lor de a cultiva și comercializa porumbul la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Multe altele, printre care Brătienii, Goleștii și Văcărești, au avut un rol important în transformarea porumbului într-o marfă bănoasă. În spatele aerelor și grațiilor cosmopolite ale nobilimii românești de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX se întinde un șir de boabe de porumb ușor de urmărit.

Porumbul și comerțul cu spirtoase

Dezvoltarea culturii cerealelor în Principate a dus la folosirea lor mai frecventă, inclusiv a porumbului, pentru distilarea de alcool. În Moldova exista o tradiție a distilării, de obicei din fructe sau tescovină, dar uneori și din cereale.[41] De pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, aici au început să se importe din Polonia băuturi spirtoase din cereale, activitate inițiată de nobilimea poloneză și înlesnită, în parte, de negustorii evrei.[42] În Țara Românească, în 1765, Biserica a luat atitudine împotriva vânzării de alcool distilat de către aceștia, susținând că băutura era contaminată.[43] În alte părți însă, autoritățile bisericești au colaborat cu ei și uneori i-au angajat pe moșiile proprii.[44] Începând din deceniul 1770, boierii

moldoveni au început să țină cazane pe moșii, unde uneori existau și hanuri – motiv în plus de a cultiva cereale.[45] În 1777, principele Grigore Ghica a emis un ordin prin care doar moșierilor li se permitea să vândă băuturi alcoolice, iar restul populației o putea face numai cu permisiunea lui.[46] În decembrie 1781, sultanul Abdul Hamid I, alertat în acest sens de reprezentanții polonezi la Istanbul care doreau să protejeze comerțul compatrioților lor, a emis un firman prin care i se poruncea principelui Constantin Moruzi al Moldovei să nu împiedice în nici un fel comerțul polonezilor, pe care îl descrie efectiv ca pe un obicei împământenit.[47] În luna următoare, Abdul Hamid emitea încă un firman, prin care interzicea „lucrarea și obicinuirea a osebitelor băuturi" în Moldova. Pentru porunca aceasta dădea două motive. Primul era că alcoolul „pricinuiește nelucrarea simțirilor minței, și aduce stricăciune duhurilor înțelepciunei". Al doilea era că „este de cătră toți știut, că trebuincioasele zaherele pentru hrana cea de toate zilele a lăcuitorilor împărătescului meu scaun sunt rânduite de vin din Țara Munteniască și a Moldovei, și din preajma Dunărei".[48] În 1783, mitropolitul Moldovei interzicea distilarea de alcool din grâu, porumb și secară, atrăgând atenția asupra ingredientelor tradiționale folosite în acest scop („perje, prune, tescovină, drojdiile vinului"), și permițând să se folosească numai cerealele inadecvate pentru consum. Toate acestea însă nu puneau capăt problemei: se pare că țăranii udau grâul păstrat ca să nu se mai poată face din el pâine și deci să se poată pune la cazan.[49]

Dacă țăranii acționau pe ascuns, boierii își permiteau să fie mai deschiși când cereau scutiri de la rânduieli, la fel cum făcuseră pentru hrănirea porcilor cu porumb. De exemplu, în 1792 în Țara Românească, marele ban Dumitrachi Ghica solicita și primea permisiunea de a face alcool din boabe de porumb și grâu inutilizabile în alte scopuri, la moșia lui din Fierbinți, jud. Ilfov.[50] În general, potențialul economic al distilării a avut consecințe importante pentru comercializa-

rea agriculturii și dezvoltarea cultivării la scară mai largă a porumbului și grâului, mai ales în Moldova. Pleava rămasă în urma procesului se folosea ca furaj.[51]

Porumb pentru ciobani: Între pastoralism și capitalism

În fiecare primăvară și toamnă, câmpiile Țării Românești erau străbătute de ciobanii transilvăneni, în transhumanța spre Dunăre, unde își păsteau turmele în luncile fertile aflate de o parte și de alta a malurilor mai din aval, unde, dacă este să-l credem pe un călător englez de pe atunci, porumbul „înalt de aproape șase picioare forma o priveliște bogată și variată"[52]. Firește, păstorii se îndeletniceau mai mult cu oile, dar aduceau și alte bunuri cu ei la întoarcerea în Transilvania. Așa cum arată un document din 1781, autoritățile locale din Valahia au oprit un grup de astfel de ciobani și au încercat să limiteze cantitatea de mălai pe care o aveau cu ei de la 20 la 30 de ocale (30-45 kg). Păstorii au obiectat că le trebuia mai mult pentru uzul personal.[53] În plus, ca transilvăneni, erau supuși ai habsburgilor. Cu sprijinul agentului imperial recent numit la București, au reușit să facă o cerere de păstrare a acestui drept, pe care îl declarau a fi tradițional. „Pe vremuri", afirmau ei în 1784, „se îngăduia să se ia în munți sare și mălai; dar acum vătafii ne opresc, spunând că le ducem în Transilvania".[54] Problema era suficient de importantă pentru habsburgi ca, în 1786, internunțiul lor la Istanbul să intervină pe lângă sultanul Abdul Hamid, care a dat un firman prin care îi poruncea domnului Țării Românești să nu-i mai stânjenească pe păstorii care duceau cu ei mălai, atâta timp cât practica lor nu afecta plata tributului (*zaherea*).[55] Succesorul lui Abdul Hamid, sultanul Selim III, a repetat ordinul în 1791.[56]

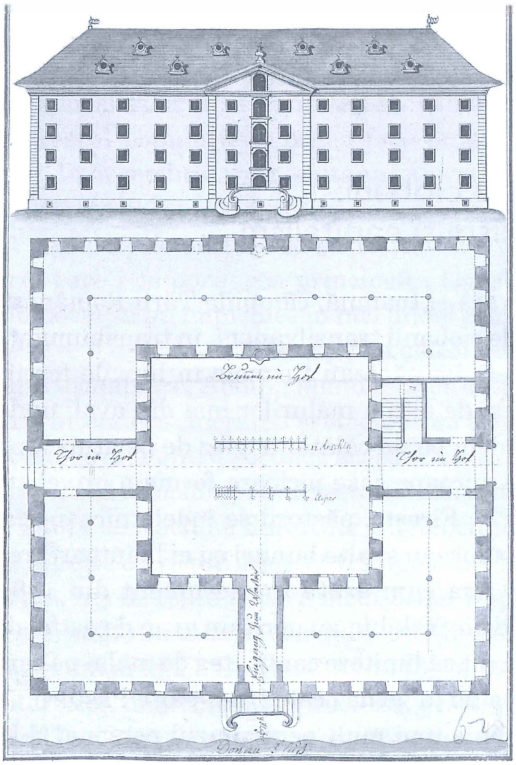

3.2 Plan pentru un depozit de cereale, Galați, 1793, Arhivele de Stat ale Austriei

Pe lângă comerțul sancționat oficial, atât agenții habsburgi, cât și domnii locali erau conștienți de rutele de contrabandă transcarpatice și se foloseau de ele în tranzacțiile lor cu porumb. În 1786, internunțiul austriac la Istanbul chiar îi scria agentului său de la București, sfătuindu-l discret să profite de întreprinderile ilicite ale negustorilor privați pentru a asigura aprovizionarea cu porumb a ținuturilor Imperiului.[57] Unul din motivele pentru care austriecii tolerau comerțul clandestin era că, asigurând aprovizionarea regulată cu hrană a sudului Transilvaniei, încurajau populația română să rămână acolo și să nu se stabilească în Țara Românească: în 1794, agentul de la București susținea că

reușise să convingă peste două sute de familii de români să se întoarcă în Transilvania, după ce a aranjat „prin prieteni buni" să transporte peste munți câteva sute de chile de porumb, asigurându-le astfel subzistența.[58] Transportul ilicit al porumbului din Principate în Transilvania și Bucovina a continuat de-a lungul primei părți a secolului al XIX-lea.[59]

Porumb fără granițe

După cum am mai spus, porumbul nu făcea parte din bunurile supuse prin tradiție tributului către Înalta Poartă la care erau obligate Principatele. În 1782, o recoltă slabă a dus la o lipsă de grâu, orz și mei în Țara Românească, domnul nu a putut echivala tributul furnizând porumb în loc și a fost nevoit să cumpere cereale din Bulgaria ca să-și îndeplinească obligațiile.[60] Totuși, în anul următor o parte din tribut s-a plătit în porumb, sau cel puțin domnul Moldovei, Mihai Suțu, l-a poftit pe agentul otoman (*mutasarrif*) la Nicopole să preia grâul, meiul, orzul și porumbul din părțile Slatinei, în sudul Țării Românești.[61] Alteori, domnii își îndeplineau obligațiile cumpărând grâne din Rusia, inclusiv o cantitate de 3.000 de chile de orz în 1798.[62] De mai multe ori, conștienți de necesitatea de a asigura cerealele solicitate de Istanbul, ei emiteau edicte prin care impuneau să se semene nu doar porumb, ci și grâu, orz și mei, iar unul dintre ei chiar le-a poruncit ispravnicilor să asigure mei de semănat acelora „cari până acum nu se obicinuesc a semăna meiu, fiind foști învățați numai cu porumburi"[63].

În 1787 a izbucnit un nou conflict interimperial, care avea să dureze aproape cinci ani. În timpul acestui război, armatele imperiale, atât cea habsburgică, cât și cea otomană, au început să manifeste mai mult interes pentru obținerea porumbului. Hasburgii, de exemplu, îl primeau cu transporturi

pe apă, pe cursul superior al Dunării.[64] Dinspre partea otomană, domnitorii Moldovei și ai Țării Românești jucau uneori un rol decisiv, atât în ridicarea de oaste locală, cât și în asigurarea de provizii. Mai ales în Țara Românească, principele Nicolae Mavrogheni a mobilizat trupe și resurse pentru cauza turcă, trimițând ispravnici „din colibă în colibă" să ia cu forța porumb de la săteni, în octombrie 1787.[65] În anul următor, boierii valahi îl transportau către vest în cantități mari, pentru a aproviziona armata otomană în înaintarea ei în Banat.[66] În 1789, *beșli-aga* Mustafa-Aga a luat două mii de ocale (aproximativ trei tone) de porumb de la mânăstirea catolică de la Târgoviște, din câte se pare cu complicitatea a doi localnici, Dobre a Vladi și Ion Rotopan, care, se spune, l-au informat pe Mustafa-Aga de existența proviziilor.[67] În același an se mai documentează rechiziționarea de porumb în Teleorman;[68] Mavrogheni chiar a recunoscut în fața stăpânitorilor săi de la Înalta Poartă că jaful a fost motivația de căpătâi a trupelor ad-hoc pe care reușise să le adune.[69] După moartea lui Mavrogheni în 1790, boierul Ienăchiță Văcărescu a preluat răspunderea aprovizionării trupelor otomane.[70]

În Moldova, pe de altă parte, domnul de atunci, Alexandru Ipsilanti, se arăta mai austrofil. În 1787, Ipsilanti dădea permisiunea expresă de exportare a porumbului în Bucovina habsburgică;[71] erau văzuți transilvăneni venind peste munți ca să-l cumpere.[72] Dovezi că turcii începeau să facă cunoștință cu mămăliga se găsesc și în vocabularul româno–turc de la Huși, din Moldova, care datează probabil din vremea acestui război și care include și „mămăligă" într-o listă de alimente necesare.[73]

Spre deosebire de habsburgi și de otomani, se pare că rușii au continuat să manifeste prea puțin interes pentru această plantă în timpul conflictului. O relatare de campanie din timpul confruntării ruso–otomane o menționează doar ca obstacol în calea înaintării ostașilor ruși pe câmpurile Mol-

dovei, la Focșani, în vara lui 1789: „La răsărit, cele câteva rânduri înaintară peste câmpuri, pline de grâu turcesc și alte semănături, care le ajungeau ostașilor până la brâu“[74].

Și după încheierea războiului din 1787–1792, porumbul a continuat să fie scutit de tributul otoman.[75] Conducătorii locali, care răspundeau în continuare față de cei de la Istanbul, dar acum aveau relații mai strânse cu vecinii europeni, au profitat de situație. În anii 1790, Mihai Suțu al Moldovei a fost chiar poreclit Păpușoi Vodă fiindcă speculațiile sale lăsau autoritățile păgâne stăpâne pe grâne.[76] În 1796, succesorul lui, Alexandru Callimachi, instrumenta exportul a 9.000 de coreți (circa 10.000 de hectolitri) de porumb în Bucovina habsburgică, mijlocitor fiind un boier moldovean din cea de-a doua provincie, Teodor Musteață.[77] În luna ianuarie a anului următor, consulul rus la Iași raporta despre Callimachi că făcuse „câștiguri uriașe“ cumpărând porumb la un preț mult mai mic și aprovizionându-i pe otomani.[78] În toamna lui 1800, agenții austrieci de la București și Iași le cereau domnitorilor locali să-i informeze constant despre rezervele disponibile de porumb și transmiteau informațiile despre prețuri și cantități negustorilor din Transilvania.[79]

Așa-zișii domni fanarioți ai Țării Românești și Moldovei, numiți de sultan din rândul elitelor creștine otomanizate vorbitoare de greacă din cartierul Fanar al Constantinopolului, au o reputație negativă persistentă în istoriografia națională românească. O narațiune istorică-caracteristică de la sfârșitul secolului al XIX-lea spune că „pe când Grecul se resfața în mătăssirii și samururi, în unturi și pilafuri, săteanul Român doarme pe pamântul gol, având o piatră pentru răzâmat capul, și cerul drept învelișș; singura lui mobilă e o scoarță ruptă; iar mămăliga, singura lui hrană“[80]. Alt cronicar afirma că, în ultimii ani de domnie fanariotă, țăranii valahi călătoreau la Istanbul cu „mămăligă la traistă și beți-gaș în mână“ ca să se plângă sultanului de abuzurile guvernării.[81] Imaginea aceasta a fost cultivată și de contemporanii

lor. De exemplu, un cronicar din Țara Românească scria cele de mai jos despre activitățile speculative ale lui Alexandru Moruzi Vodă din 1795:

> Iar domnul Moruz au găsit prilej cum să căștige bani, că nu-i era destul venitul domnii; și strângând mult grău de zaherea de pe unde găsia, plătind șapte lei chila, apoi îl vindea în București, la pitari, cu 40 lei chila, fiindcă oprisă să nu să cumpere din altă parte grău, numai de la magazia domnească să să cumpere de a făce pâine în București; și cu porumb făcea negustorie. Încă au luat și bani de pe la toate m(ănă)stirile ceale mari din țară, cu cuvânt de împrumutare, să cumpere porumb să dea la oamenii cei lipsiți de bucate; însă porumb au cumpărat și l-au vândut oamenilor cu bani îndoiți și întreiți și banii m(ănă)stirilor nu i-au mai dat nicidecum, ci i-au înghițit el.[82]

Se pare că unele plângeri despre cum administra Moruzi recoltele și tributul au ajuns la Istanbul.[83] În 1794, acesta îi scria o dare de seamă amănunțită sultanului Selim III, în care răspundea atât la plângerile negustorilor otomani cum că localnicii ascund rezerve de cereale, cât și la jalbele boierilor, afirmând că țara chiar nu are grâne, din cauza recoltei slabe. Vodă îl informa pe sultan că trimisese oameni să caute rezervele ascunse, autorizându-i și să facă uz de baionete pentru a căuta depozite îngropate, și că mitropolitul trimisese ordine, amenințându-i pe țăranii refractari cu osânda veșnică. Deși, ca de obicei, mare parte din zaherea se furniza în grâu, orz și mei, Moruzi îi atrăgea atenția sultanului că până și porumbul (*kukuruz*), pe care-l declara indispensabil pentru supraviețuirea supușilor săraci (*raia*), fusese asigurat, acolo unde se găsise.[84] Moruzi a mai emis un decret în Divan, prin care îi însărcina pe marii boieri Brâncoveanu și Golescu cu colectarea cerealelor în diverse regiuni ale Principatului, cerând și să se găsească „oameni cinstiți și practicoși“ care să se ocupe de aprovizionarea cu alimente.[85] Se pare că în unele locuri nu se găsea porumb pentru că cei care-l cultivau reacționaseră la rechizițiile tot mai stricte

renunțând să mai semene cereale și înlocuind lanurile cu livezi de pruni, care nu erau supuși dărilor.[86] Prin urmare, Moruzi a fost nevoit să cumpere grâne de la furnizori austrieci, în timp ce țărănimea din Țara Românească, chiar și în vestul provinciei, era nevoită să-și acopere necesarul prin importuri masive din Moldova, ceea ce a dus la creșterea prețurilor și în cel de-al doilea Principat.[87]

Relatarea de mai sus despre specula cu porumb a lui Moruzi pare să confirme imaginea fanarioților ca spoliatori rapace, care transformau producția în natură a Principatelor în avere personală. Dar Moruzi (care vorbea fluent franceza, adoptase obiceiuri europene și avea „o gândire superioară, plină de vederi patriotice", conform unui vizitator englez) a avut un rol, fie el și imperfect, în dezvoltarea unor instituții luminate în cele două Principate – școli și tiparnițe, dar și spitale și alte așezăminte filantropice.[88] Unul din ele a fost spitalul de la mânăstirea Sf. Pantelimon, de lângă București. În martie 1795, administratorul spitalului a încercat să aplice metode dietetice mai moderne și a căutat să obțină linte, usturoi, ceapă și varză acră pentru pacienți. Când nu s-au găsit, Moruzi a poruncit spitalului să cumpere cinci chile de orez, porumb și grâu, care se găseau în târg, pentru a le împărți bolnavilor.[89] Tot Moruzi a obligat bisericile și mânăstirile din întreaga Țară Românească să păstreze rezerve de cereale, inclusiv porumb, ca parte din activitatea lor socială, „ajutându-se obștea dela dânsele în vremi trebuincioase și de lipsă"[90].

În anul următor, 1796, s-au vândut cantități mari de porumb din Țara Românească peste Dunăre, către cetatea Vidinului, obicei care avea să continue în următoarele două decenii. De câțiva ani, fortăreața otomană importantă era condusă de un pașă, Osman Pasvantoglu. Acesta era unul dintre numeroșii lideri regionali din Balcani care se revoltau (pe jumătate fățiș, pe jumătate pe ascuns) față de autoritatea centrală de la Istanbul, și căuta să-și croiască propria zonă

de influență în zonă. Este relevant faptul că încercarea de autonomie a lui Pasvantoglu, comparabilă în unele aspecte cu autonomia pe care căutau s-o obțină în aceeași perioadă sârbii creștini din pașalâcul vecin, cel al Belgradului, era alimentată, cel puțin în parte, cu livrări regulate de porumb valah.[91]

În acest timp, mai mulți boieri din Moldova și Țara Românească cereau permisiunea de a vinde cerealele peste granițe, în țările habsburgice sau în Rusia. Cei care aveau relații chiar interveneau la Înalta Poartă prin diplomați europeni de la Istanbul.[92] În Moldova se spunea că Vodă vindea clandestin dreptul de a exporta porumbul în afara Principatului, sărăcind poporul.[93] Într-o epocă în care armata mărșăluia cu stomacul, porumbul nu a căpătat faima internațională a cartofului sau a sfeclei de zahăr, amândouă introduse în ținuturile românești în această perioadă, în parte ca urmare a presiunilor din partea austriecilor.[94] Totuși, era căutat și exportat, iar la acest proces participau diverși agenți locali.

Teoria porumbului: Literatură didactică, 1796–1813

Interesul acesta sporit pentru porumb din ultimii ani ai secolului al XVIII-lea i-a determinat pe români nu doar să-l cultive, ci și să înceapă să scrie despre el, în scopuri atât teoretice, cât și practice. Din anii 1780, sub influența doctrinei iluministe în economie și pedagogie, s-a publicat un număr mare de cărți didactice (adesea traduse) în limba română, în special în Imperiul Habsburgic.[95] Dar poate nu este lipsit de importanță faptul că prima lucrare de acest fel care menționează porumbul în mod direct a apărut la București, la apogeul popularității explozive a porumbului în Țara Românească, poate chiar sub patronajul lui Alexandru Moruzi, cel care se arătase atât de interesat de el. În octombrie 1796,

un tipograf pe nume Dimitrie publica o broșură de 27 de pagini intitulată *Oare care secreturi ale lucrării pământului și ale meșteșugului sădirii*, „tălmăcite dintru o carte a unui dascăl vestit și iscusit în meșteșugul lucrării de pământ". În prefață, traducătorul își mustră cititorii vorbitori de română, comparându-le nefavorabil cunoștințele cu cele ale popoarelor străine, mai ales în ce privește cultivarea porumbului:

> Alte neamuri nu să mulțumesc numai într-acea ce au obicinuit, ci să silesc să afle și alte mijloace de a face și alte ajutorințe, urmează și altor neamuri, care au meșteșuguri mai bune și mai de folos la lucrarea pământului. Noi însiși aici în țara noastră nu știam mai nainte ce feliu era porumbul, nici năutul, nici anasonul, nici alte atâtea roduri și poame, pre care naște locul nostru în zioa de astăzi si sporește mai bine decât alte locuri. Deci de am afla, și alte feliuri de mijloace, cum să crească roadele noastre și pomii noștri, nu ar fi mai bine oare? Și laudă neamului nostru?[96]

Zece ani mai târziu, *Povățuire către economia de câmp* a lui Gheorghe Șincai (1806), tipărită la Universitatea din Buda, atrăgea și ea atenția asupra porumbului. Șincai, una din personalitățile de frunte ale Școlii Ardelene, îl punea pe locul cinci dintr-o listă de șapte cereale recomandate pentru cultivare, după grâu, secară, orz și ovăz, dar înainte de mei și hrișcă. Documenta atent și diferitele nume sub care era cunoscut în limba română în diverse regiuni: „cucuruz" sau „mălai" în Transilvania; „porumb" în Țara Românească; „păpușoi" în Moldova; și „tenchi" în Oradea. Mai oferea sfaturi despre semănat, treierat, păstrare și alte aspecte ale cultivării sale și îl numea „talpa casei în partea cea mai mare a rumânimei".[97]

Îndrumarul lui Șincai era doar una din lucrările apărute pe atunci în română și în alte limbi în cadrul unui proiect mai amplu al habsburgilor de a-și lumina și educa populațiile supuse.[98] În 1807 apărea, tot la Buda, un exemplu deosebit de interesant de literatură agricolă în limba română: *Carte*

de mână pentru bine orânduita economie de Grigorie Obradovici, director al școlilor din Caransebeș, oraș bănățean.[99] Obradovici era, de fapt, de origine sârbă, nepot al bine-cunoscutului scriitor iluminist sârb Dositej Obradović; manualul era o traducere a unei lucrări asemănătoare apărute în limba sârbă.[100] Dar Obradovici își prefața traducerea cu o adresare pătimașă către cititorii români, care ne deschide o fereastră prețioasă spre atitudinile culturale contemporane față de porumb și identitatea națională. Conform lui, spre deosebire de germani și sârbi,

> Românii nu samănă toți grâu și de tot fealiu de hrană; cunoscut e că Românii cei ce lăcuiesc în dealuri și în munți nu samănă grâu, orz și ovăs, ci numai cucuruz, sădesc pruni și plămădesc dobitoace; [...] de să și face, mulți îl vând și cumpără cucuruz, zicând: că e mălaiul mai cu saț decât pânea. Românul seamănă mai cu bună seamă cucuruz, apoi de rodește, dă năvală la el cu cai, cu boi, cu porcii și cu oarăle; dară ce e mai de pradă: Muierele fac jaf în cotarca cu cucuruzul dând țigancelor pre fusă, pre linguri, pre descântece, ghicituri și pre alte minciuni. Deci de nu rodește cel nou, apoi e foametea gata înaintea ușii, căci nu-și păstrează bucate de doi sau de trei ani să aibă [...] și așa e totdeauna sărac și neajuns.[101]

Prin urmare, românii aveau nevoie de o mai bună îndrumare pentru arat și cultivarea grâului, printre altele (cartea nu dă informații despre creșterea porumbului). În continuare, Obradovici sfătuia orice „preot, învățătoriu, domn, diregătoriu, negoțătoriu, maistor, sau și plugariu“ să citească din cartea lui și să dea mai departe cunoștințele din ea, astfel încât lucrătorii pământului să învețe să-l cultive mai bine și, în special, să urmeze exemplul germanilor și al sârbilor, care „cum ei iarăși plugari fiind, să hrănesc, să adapă, să îmbracă și lăcuiesc mai bine“. Este un exemplu grăitor de situație în care un intelectual adept al naționalismului sub Monarhia Habsburgică de la începutul secolului al XIX-lea adopta stereotipuri negative despre populația românească.

3.3 *Plugar român*, xilogravură, Grigorie Obradovici, *Carte de mână*, Buda, 1807

Atitudinea mămăligofobă a lui Obradovici în materie de gospodărie practică ilustrează faptul că porumbul era văzut nu doar prin prisma valorii sale nutritive sau economice, ci mai degrabă ca semnificant într-un discurs stigmatizator mai amplu îndreptat asupra identității românești, poate internalizat din atitudinile culturale și sociale mai vechi din Imperiul Habsburgic, menționate anterior.

În răspăr cu acest curent general, în anii 1810 a apărut în Imperiul Habsburgic un proiect de procesare a porumbului, unul cu o viață destul de scurtă. Presupunea presarea tulpinilor de porumb (ca și a celor de arțar), pentru extragerea zahărului. Zahărul devenise un bun de mare preț în ținuturile habsburgice încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar în timpul Războaielor Napoleoniene rutele tradiționale de aprovizionare fuseseră blocate.[102] În aceste împrejurări, Johann Burger, un medic și agronom întreprinzător,

a publicat un tratat despre extragerea zahărului din tulpinile de porumb și din arțar.[103] Două broșuri scurte care explicau metoda lui Burger au fost traduse în română de celebrul autor și patriot transilvănean Petru Maior și publicate în 1812 și 1813.[104] În aceeași perioadă, câțiva austrieci cu spirit practic au lansat propuneri de utilizare a cocenilor de porumb pentru obținerea de potasă sau pentru bere.[105] Dar nici unul dintre planurile acestea nu pare să fi fost pus în practică la scară mai largă. Producția de sirop de glucoză din tulpini de porumb s-a dovedit, se pare, nepractică, pentru că presupunea o procesare intensă și utilizarea de tulpini tinere, deci sacrificarea recoltei.[106]

Foamete, fecunditate, libertate și control

În ciuda eforturilor educative, filantropice și administrative ale conducătorilor sau scriitorilor, foametea și seceta rămâneau pericole reale și în secolul al XIX-lea. În 1810, conform unui martor contemporan, în Țara Românească „au fost foamite", iar porumbul s-a scumpit atât de mult, încât populația a ajuns să se hrănească cu coajă de copac.[107] În luna aprilie a aceluiași an, Constantin Golescu, ispravnic al județului Argeș, s-a hotărât să meargă în Transilvania să cumpere porumb pentru a ușura penuria de hrană din județul de care era responsabil și a obținut autorizație de la Divanul Țării Românești. Golescu a propus achiziția de 5.000 de cetverturi de mălai și porumb, cu banii lui și cu bani împrumutați, apoi vânzarea către localnici la prețul de cumpărare, „cu drept preț ce-l va ținea, fără a face vreo altă încărcătură la preț pentru câștig"[108]. Se pare însă că în anul acela nu s-a dus lipsă de porumb în Țara Românească: la sfârșitul lui mai, Divanul Țării Românești îi raporta generalului rus Städter că se folosiseră 24.000 de ocale de porumb pentru hrănirea muncitorilor care construiau un pod peste Jiu la

Sadova.[109] La fel ca în multe alte societăți, statul privilegia imperativele militare în defavoarea nevoilor populației.

Dar procesul nu era (cel puțin în acest stadiu) unul de extracție colonială: puteau fi avantaje pentru populația românească de o parte și de alta a Carpaților. Am văzut cum elitele din Moldova și Valahia au participat la acest comerț și chiar au profitat de pe urma lui. La fel ca alți intermediari din sistemul otoman de aprovizionare cu cereale, își foloseau prerogativele și izolarea relativă de centrul imperial pentru a-și susține propriile interese.[110] Mai jos pe scara socială, o viață care poate părea săracă ar fi avut, poate, avantaje din punctul de vedere al independenței, iar istoricii specializați în demografie au emis ipoteza că porumbul ar fi jucat un rol în creșterea populației. Un studiu recent asupra Chinei din anii 1770–1910 afirmă că porumbul a contribuit la un spor de populație de până la 19%, dar fără să ducă la dezvoltare economică sau politică.[111] Relația dintre porumb și longevitate era deja o idee contemporană recurentă: într-o vizită la Bechicherecu Mare, în Banatul Timișoarei (azi Zrenjanin, Serbia), în 1765, abatele catolic François-Xavier de Feller a văzut un tablou cu doi croați despre care se spunea că trăiseră până la 172 și respectiv 164 de ani cu un regim alimentar pe bază de porumb.[112] Două decenii mai târziu, medicul transilvănean István Mátyus scria că românii trăiesc până la 120, 130 și 140 de ani mulțumită alimentației simple, cu mămăligă și brânză.[113] În Bucovina, geologul Balthasar Hacquet a cunoscut un român despre care se spunea că avea 150 de ani, ceea ce ar fi putut fi o exagerare explicabilă prin „slaba pricepere în măsurarea timpului a poporului său", dar părea cert că peste 40 de familii trăitoare în zona Dorna Candrenilor erau descendenții lui.[114] Un vizitator al Moldovei de la începutul secolului al XIX-lea a fost asigurat de Vodă că „el însuși cunoștea mulți bărbați în putere care aveau mai mult de 110 și 120 de ani" și afirma că „mi-au fost arătați la Fockshani mai mulți care trecuseră de un secol".[115]

Istoricul William H. McNeill s-a aventurat chiar să spună că porumbul a făcut pentru populațiile creștine din Imperiul Otoman ce au făcut cartofii și grâul pentru Germania și Rusia între 1700 și 1914: pentru că le-a permis să locuiască în văi montane la altitudine, „echilibrul politic și economic al Balcanilor a început să se schimbe".[116]

Afirmația lui McNeill este una îndrăzneață. Într-adevăr, se poate spune că există o corelație între răspândirea porumbului, creșterea demografică și dorința de independență politică, dar este greu de cuantificat cu precizie o legătură cauzativă directă. Teza este șubrezită și de convingerea lui eronată că porumbul a fost introdus în Principate de către Constantin Mavrocordat de-abia în anii 1740, ceea ce ar implica o schimbare mai rapidă și mai dramatică decât o arată dovezile. Avea dreptate însă când spunea că în regiunile izolate porumbul a permis, probabil, populației să supraviețuiască și chiar să prospere în afara controlului statal. Un document din Câmpulung (Bucovina) include o jalbă a bătrânilor satului adresată administrației provinciale, către care nu puteau plăti dijma:

> mazăre, fasole, linte, bot, hrișcă, păsat; roade[le] pomătului, cireșe, prune, perje, pere, mere, care toate aceste în locul locuinții noastre nu sunt și stânca nu le mai rodește, și toată hrana noastră o zi ca alta în toată vieața noastră, la vreme de post, mămăligă uscată (mulți sunt carii nici aceea n-au), iar' în vreme de frupt o zi ca alta mămăligă și brânză, și acei mai mulți n-au nici aceea.[117]

McNeill avea dreptate și să atragă atenția, în sens mai larg, asupra creșterii timpurii a populației din Țara Românească și Moldova, un fenomen real pe care îl consider subestimat chiar și de istoricii cu renume ai Balcanilor.[118] Trebuie observat că primele recensăminte de încredere, efectuate în deceniul 1830, înregistrau două milioane de locuitori în Țara Românească și un milion în Moldova, cu alte cuvinte cu mult mai mult decât majoritatea estimărilor date pentru

perioada precedentă.[119] Datele disponibile nu ne permit să stabilim în detaliu tipul de relații cauzale directe vehiculate de unii nespecialiști, dintre care unul susține chiar că „în bazinul Dunării populația s-a dublat într-un interval foarte scurt după introducerea porumbului"[120]. O lucrare clasică ne avertizează că „poate creșterea populației a apărut dintr-o duzină sau din o sută de factori fără absolut nici o legătură cu porumbul".[121] Dar este greu de acceptat că nu a existat nici o corelație între porumb și creșterea populației în Moldova și Țara Românească și, mai mult, între porumb și faptul că această creștere nu a fost documentată – tocmai pentru că el le permitea oamenilor să trăiască neobservați.

Alte indicații (din nou, foarte ipotetice) despre o relație între porumb și autonomie se găsesc în numele de persoane. În surse vechi sunt menționați mai mulți oameni pe nume Mămăligă, lucru care în sine este un indicator timpuriu nu doar al potențialei prezențe a acestui fel de mâncare, ci și al înțelesului său cultural. Există oare o relație între numele pe care le purtau oamenii aceștia și activitățile lor? De exemplu, în mai 1661 un anume Mămălata din satul Onceni din Moldova recunoștea că a cules strugurii dintr-o vie pe care deja o vânduse unui anume vecin.[122] În iunie 1700, în cartierul Șchei din Brașov, un anume Vlad Mămăligă era unul din cei câțiva lideri ai comunității de români ortodocși semnatari ai unei declarații care respingea termenii unirii cu Biserica Romei, impuși de autoritățile habsburgice.[123] Pe altă listă, de data aceasta cu nume de rebeli români implicați într-o celebră răscoală patriotică din Transilvania, apare un căpitan Ianeș Mămăligă.[124] La începutul secolului al XIX-lea, Ștefan Mămăligă, răzeș din județul Covurlui din Moldova, apare ca un cumpărător de terenuri asiduu și nu întotdeauna scrupulos.[125] Fără să cădem într-un determinism al numelor, putem specula, într-o societate în care trecerea de la porecle atribuite pe baza trăsăturilor personale la numele de familie era încă în toi, că exista o legătură între

„mămăligonimia“ oamenilor și genul de activități ilicite sau rebele pe care li le atribuie documentele. Pe de altă parte, Chiril Mămăligă era în mod clar un om pios, pentru că a plătit o icoană în județul Alba pe la 1750.[126]

Tot în acest răstimp, „mămăligă“ începe să apară în denumiri cu conotații mai aproape de cele moderne: de depreciere, lipsă de resurse. Prin anii 1760, după ce nu reușește să-și achite datoriile față de negustorii din Iași, prințul Grigore Callimachi al Moldovei primește porecla Mămăligă Vodă.[127] În deceniul următor, într-un pamflet versificat din Țara Românească, găsim prima mențiune a termenului mămăligar, aplicat la niște trupe slab antrenate care participau la războiul ruso-turc din acea vreme:

> Toate altele să lași
> Și să privești din ostași
> Numai oieri și plugari
> Țigani și mămăligari
> Încât a să numi oaste
> Foarte este cu năpaste! [128]

Dar, deși în unele împrejurări porumbul putea da un imbold libertății, în altele putea fi complice la aservirea altora;[129] sau, așa cum au afirmat Jevan Cherniwchan și Juan Moreno-Cruz despre Africa de Vest precolonială, un accesoriu al sedentarizării care poate fi precursor și înlesnitor al unor condiții premergătoare sclaviei.[130] Poate nu este întâmplător că, printre oamenii cu nume legate de porumb din Moldova secolului al XVIII-lea, găsim nu doar un negustor armean (Porumb, în 1701), ci și un rob țigan (Păpușoi, în 1743).[131] Un autor care scria despre românii cultivatori de porumb din Transilvania se întreba dacă chiar o duc mai bine decât sclavii negri de pe plantațiile americane.[132] Documentele moldovenești de la începutul secolului al XIX-lea stau mărturie introducerii unor contribuții de muncă mai aspre, inclusiv pentru prășitul, recoltatul și transportul porumbului pentru

boieri, sarcini de care nu se auzise mai devreme de 1800.[133] Conform agronomului moldovean Ion Ionescu de la Brad, constrângerile acestea se puteau întoarce împotriva autorității: țăranii reacționau tăind plantele de tinere, ca să aibă mai puțin de lucru la săpat și cărat.[134] Unii au început să-și ofere munca în schimbul porumbului – din nou, ceva rar întâlnit mai devreme: pe 7 mai 1800, Vintilă Crețu cumpăra o chilă de porumb de la Vasile Cocores pe 10 lei și accepta să plătească dobândă sub forma a trei zile de clacă.[135]

CAPITOLUL 4

Libertate, mămăligă, rachiu sau moarte: Revoluția de la 1821 regândită

În anii 1813–1817, în timpul unei crize de subzistență care a cuprins întreaga Europă în urma unor recolte slabe care s-au ținut lanț, a crizei economice și a unor factori climatici, populația din Transilvania și estul Ungariei suferea lipsuri majore.[1] Relatările și însemnările care ne-au parvenit arată că locuitorii ajunseseră să facă mămăligă nu din porumb, ci din știuleți măcinați; mai recurgeau la urzici, scoarță de mesteacăn, ghinde și ce mai găseau în pădure.[2] S-a încercat să se obțină provizii de urgență din Europa Centrală și din Banat.[3] Pe lângă căutarea unor soluții în propriile teritorii, autoritățile habsburgice au făcut apel la contactele lor din Moldova și Țara Românească. Dar nici acolo situația nu era prea bună: în 1813 izbucnise ciuma. Domnul Țării Românești, Ioan Caragea, a distribuit porumb la îndemnul consulului austriac, dar era amar și greu de digerat.[4] Lumea fugea din orașe și se ascundea în lanurile de porumb. Pentru că exista riscul contaminării, Vodă a poruncit ca fugarii (sau cadavrele lor, dacă muriseră deja) să fie aduși la stațiile de carantină.[5] Unele sate, mai ales din Carpați, au refuzat să plătească impozite, pentru că populația nu era capabilă de muncă și suferise pierderi enorme. Au fost aprovizionate cu porumb de către boieri, „după coprinderea luminatei porunci" a lui Caragea Vodă.[6] Sătenii din Blahnița de Sus, județul Gorj, se aflau la mare strâmtoare și nu și-au putut plăti dările, pentru că porumbul fusese lovit de un îngheț timpuriu.[7]

La început, în decembrie 1813, Caragea a permis să se exporte doar 200 de chile de porumb peste Carpați, către regiunea Hațeg din sudul Transilvaniei. Dar habsburgii au pus presiuni la Înalta Poartă pentru acceptarea unui export mai consistent, de 6.000 de chile.[8] Situația rămânea gravă și, deși Caragea a negat că ar fi împiedicat el însuși vânzarea de alimente, de-abia în vara următoare, în urma unor insistențe continue ale reprezentanților habsburgici la Istanbul, s-a obținut cumpărarea din Țara Românească a unei cantități mai mari, de 50.000 de chile.[9]

Și în Moldova agentul habsburgilor, Raab, era în căutare de porumb pentru a mai domoli foametea din Transilvania. În septembrie 1814, îi raporta cancelarului Metternich că interdicția exportului de cereale se aplica în continuare în toate teritoriile otomane și nu se putea solicita decât în împrejurări speciale de la Înalta Poartă, dar că exportul de porumb era la latitudinea domnului.[10] De teamă ca acesta sau alți negustori să nu manipuleze situația în scopul creșterii prețurilor, deși Moldova nu ducea lipsă, Raab îl îndemna pe Metternich să intervină pe lângă Înalta Poartă pentru a cere sultanului un ordin care să permită comerțul liber cu porumb.[11] Sultanul Mahmud II a acordat această permisiune, ca excepție, în mai multe rânduri.[12] La Brașov, preotul ortodox și profesorul Radu Tempea (mai cunoscut posterității ca autor al unei gramatici românești) a procurat o mie de baniță de porumb din Moldova și a pus să fie împărțit săracilor din Țara Bârsei, aflată la nord de oraș. În februarie 1815, eforturile lui umanitare erau lăudate într-un decret emis de împăratul Francisc II.[13]

În Moldova însă, porumbul rămânea greu de obținut, sau era disponibil doar la prețuri exorbitante, după cum atestă mai multe însemnări din jurnale.[14] Un raport al agentului francez de la Iași confirmă acest fapt: exportul de porumb în Transilvania a dus la lipsuri locale și dublarea prețurilor, provocând greutăți considerabile în Principat.[15] Unii boieri

se plângeau de prețurile speculative practicate de domnitor, care rechiziționa porumbul sub pretextul că îi trebuie pentru tribut, dar apoi îl vindea peste Carpați.[16] Și alții vindeau porumb la prețuri mari sătenilor care nu mai aveau, de exemplu marele spătar Dracache Roset sătenilor din Șcheia, județul Roman, în iunie 1817.[17] În anul următor, în același sat, un anume Giurgi Leorind a fost prins când încerca să fure porumb.[18]

Condițiile din Principate în anii 1810 erau deci tipice în ce privește relația dintre porumb și tulburările sociale. Într-un studiu clasic mai vechi, de exemplu, s-a arătat că dezvoltarea cultivării și prețul ridicat al porumbului au jucat un rol în crearea condițiilor pentru izbucnirea Războiului pentru Independență din Mexic din 1810–1821.[19] În Balcani, la răscrucea dintre imperii, dintre molime și foamete, dintre legalitate și subterfugiu, comerțul cu porumb putea conferi avere și experiență celor cu aspirații sociale. După foametea din 1813–1817, anii care au precedat Revoluția din 1821 din Țara Românească au adus recolte excepționale – împrejurare care, în mod neașteptat, poate semăna germenii schimbării sociale.[20]

Un beneficiar notabil al succesului comercial al porumbului în zonă a fost țăranul liber Tudor Vladimirescu, care avea să devină liderul „adunării poporului" în Revoluția de la 1821. Născut în jurul anului 1780 în județul Mehedinți, în vestul sălbatic al Țării Românești, Tudor era cunoscut pentru că urcase pe scara socială pornind de la o poziție relativ modestă. Ascensiunea lui este explicată de obicei prin faptul că era membru al pandurilor, trupe care i-au susținut pe ruși în războiul din 1806–1812.[21] Dar succesul lui Tudor se poate explica și prin priceperea lui în comerțul cu porumb din Oltenia nativă, atât la sud de Dunăre, cât și peste Carpați. În calitate de vătaf al bogatului boier oltean Nicolae Glogoveanu, a dobândit suficient capital propriu, iar în 1810 a cumpărat o moară la Cerneți, în județul Mehedinți.[22] În

luna august a anului următor a cumpărat terenuri la Obârșia, în același județ.[23] Într-o scrisoare către Glogoveanu din decembrie 1816, Tudor afirma că are zece mii de ocale (15 tone, cu mare aproximație) de porumb gata de transportat, „am nădejde ca să [...] slobozănie de la București să-i trec aici, și, dăcă voi căpăta slobozănie pentru o sută de mii, aș lua pe al dumitale, ori cu un preț să-i cumpăr, sau la tovarășie pe câștig". Scrisoarea a fost trimisă de la Orșova, de pe partea habsburgică a Dunării. În mod evident, Tudor avea contacte printre negustorii de pe malul otoman, de vreme ce îi spune lui Glogoveanu că are vești de la Istanbul.[24]

Vremea consulilor

Într-o carte influentă, publicată chiar înainte de revolta de la 1821, William Wilkinson, fost consul britanic la București, estima că producția de porumb din ambele Principate era egală cu cea de grâu, aceasta din urmă fiind estimată la zece milioane de chile.[25] Însă, ca mulți observatori străini, Wilkinson considera că porumbul e menit „pentru hrana țărănimii" și nu pare să fi fost conștient că de-acum se tranzacționa intens peste granițe. Mare parte din activitatea de comercializare a porumbului se desfășura la marginile Principatelor, fie în Oltenia valahă, fie pe granița dintre Imperiul Habsburgic și Moldova, iar Wilkinson nu pare să fi ieșit prea mult din București. Omologii săi austrieci, de exemplu, îl considerau un observator slab și comentau că cercul lui de informatori din Moldova era extrem de limitat;[26] iar estimările lui cu privire la tributul în cereale plătit către Poartă au fost puse la îndoială de istoricii moderni.[27] În 1816, guvernul britanic a găsit cu cale să-și retragă reprezentanții din Valahia. Dimpotrivă, în toamna aceluiași an, francezii numeau un nou viceconsul la București, pe un anume Formont. Profitând de vremea excelentă din luna

octombrie a acelui an, Formont a făcut un tur de recunoaștere prin munții și pădurile Olteniei. I-a relatat ministrului de resort că otomanii cumpără porumb din belșug din această provincie, în anticiparea unei posibile declarații de război din partea rușilor: „Localnicii mi-au spus că n-au mai văzut atâția turci să intre în Valahia de mai bine de cincisprezece ani“[28].

Viceconsulul Formont depistase ceva. Dacă, așa cum am văzut, foametea din 1813–1817 deschisese exportul de porumb către Transilvania în anumite condiții, comerțul peste Dunăre, cu ținuturile otomane, continua și el, conform unui observator local,[29] după cum continua și rechiziția din partea otomanilor. Este clar că tranzacțiile nu erau controlate de la Istanbul, ci aveau loc între oameni de pe lângă graniță, de pe malul celălalt al Dunării sau chiar de pe o insulă din mijlocul ei. În 1814 de exemplu, cel mai bun porumb de pe moșia Glogova a fost luat de un anume Mehmet Tabak, în colaborare cu alți turci de pe insula Ada Kaleh, iar ceea ce a rămas a fost doar grâul de slabă calitate.[30] Locuitorii de pe Ada Kaleh au venit din nou după porumb în 1815.[31] La fel și în 1820, ocazie cu care au cumpărat și rachiu.[32] Conform doctrinei tradiționale otomane, bunurile nu se luau pur și simplu, ci se plăteau la un preț fixat de la Istanbul, sistem numit *nart*.[33] Sursele nu ne permit întotdeauna să urmărim ce s-a plătit, ce s-a luat în timpul unor raiduri sau ce s-a vândut în afara regimului oficial, deși nu încape îndoială că aveau loc toate aceste tipuri de tranzacții. Unii dintre „turci“ aveau legături cu pandurii nemulțumiți ale căror regimente fuseseră desființate după încheierea războiului din 1806–1812 și care aleseseră să treacă fluviul.[34]

În aprilie 1819, sultanul Mahmud II a luat o hotărâre fără precedent. Într-un firman către domnul Țării Românești, a permis ca tributul obișnuit de mei, care nu fusese livrat la Giurgiu, să fie înlocuit cu porumb (*kukuruz*).[35] Și în Moldova, în același an, tributul a fost plătit parțial în porumb,

lucru cu care domnul recent numit, Mihai Suțu, fusese de acord în mod expres la Istanbul înainte să plece să-și preia postul în provincie. El a definit condițiile de colectare în detalii considerabile, sfătuindu-i pe negustorii de cereale din Istanbul să se prezinte la Galați cu bani și corăbii numeroase, garantând că acolo aveau să poată obține marfa la preț fix. Cerea însă ca supușii moldoveni (*raia*) să nu mai fie forțați să vândă porumbul sub prețul fixat, altfel exista riscul să nu-l mai cultive deloc.[36] În februarie, se pare, Suțu furniza porumb către Istanbul, dar în același timp ținea la păstrare cereale (și vite) ca pregătire pentru insurecția iminentă a grecilor.[37]

Nu tot porumbul valah trecea Dunărea sau Carpații. Existau afirmații că era folosit ca mită pentru oficiali, după cum o arată o anchetă penală de pe atunci din județul Gorj.[38] Tot în 1819, sătenii din Raeț, județul Mehedinți, aveau suficient porumb încât să-și facă rezerve și să se împotrivească plății taxelor obișnuite pe care li le cereau autoritățile.[39] În același timp, porumbul se putea folosi în scopuri cu o orientare mai civică: în anul următor, în orașul Slatina din județul Olt, boierii au strâns fonduri din vânzarea de porumb pentru a deschide o școală publică.[40] La un nivel mai modest, în 1820 boierul Dimitrie Aman – tatăl lui Theodor Aman, care avea să devină unul dintre cei mai iluștri pictori din Regatul Vechi – a pus să i se facă un gard din tulpini de porumb la moșia din Craiova.[41] Politica oficială însă poruncea populației să se concentreze pe cultura grâului și a ovăzului, după cum se vede dintr-o poruncă domnească emisă în acest sens în Țara Românească în august 1820.[42]

În octombrie 1820, ministrul prusac de pe lângă Înalta Poartă, contele Friedrich Leopold von Schladen (care își încheia mandatul și urma să fie trimis în Olanda), a plecat de la Istanbul la sfârșitul misiunii sale, împreună cu soția și mai mulți nobili prusaci, și a trecut prin Țara Românească în drum spre casă. Acum, că renunțase la post, călătorea

incognito în teorie. Dar la sosirea la București, în noiembrie, i-a vizitat pe domnitor, pe consulul rus și pe alți demnitari locali. A participat și la un bal, considerat din câte se pare sclipitor după standardele valahe, bal la care Vodă a pregătit „toate dansurile naționale, valahe, grecești, albaneze etc." pentru plăcerea distinsului oaspete, în timp ce acesta a dansat după moda europeană cu soția consulului rus, atrăgând privirile admirative ale boieroaicelor prezente. La plecarea din oraș, von Schladen a fost escortat până la granița provinciei de reprezentantul regelui său, baronul Ludwig Kreuchely von Schwerdtberg. Când mai aveau puțin până la granița habsburgică, alaiul prusac s-a oprit în noaptea de 25 noiembrie 1820 la un han de poștă din satul Sălătrucu, între dealurile de la poalele Carpaților sudici. Aici, consulul Kreuchely le-a cerut în mod special gazdelor române să-i gătească ministrului mămăligă, care se pare că le plăcea foarte mult lui și altor membri ai anturajului său.[43] Este tentant să credem că Kreuchely, pătrunzător observator al societății românești, căuta nu doar să se ocupe de confortul fizic al superiorului său, ci și, prin acest gest mărunt dar important, să-i atragă atenția contelui von Schladen asupra importanței covârșitoare a porumbului în economia și politica principatului. Dacă este așa, nu s-a înșelat deloc, după cum aveau s-o arate evenimentele anului următor.

1821: Ceaunul dă pe din afară

Revolta a izbucnit în ambele Principate la începutul lui 1821, după moartea domnului Țării Românești, Alexandru Suțu. Fiul unui fost domnitor în Principate, Alexandru Ipsilanti, și-a făcut intrarea în Moldova din Rusia la începutul lui martie, în timp ce în Țara Românească liderul român Tudor Vladimirescu aduna o armată improvizată de răsculați. În realitate, ambele mișcări făceau parte dintr-o operațiune

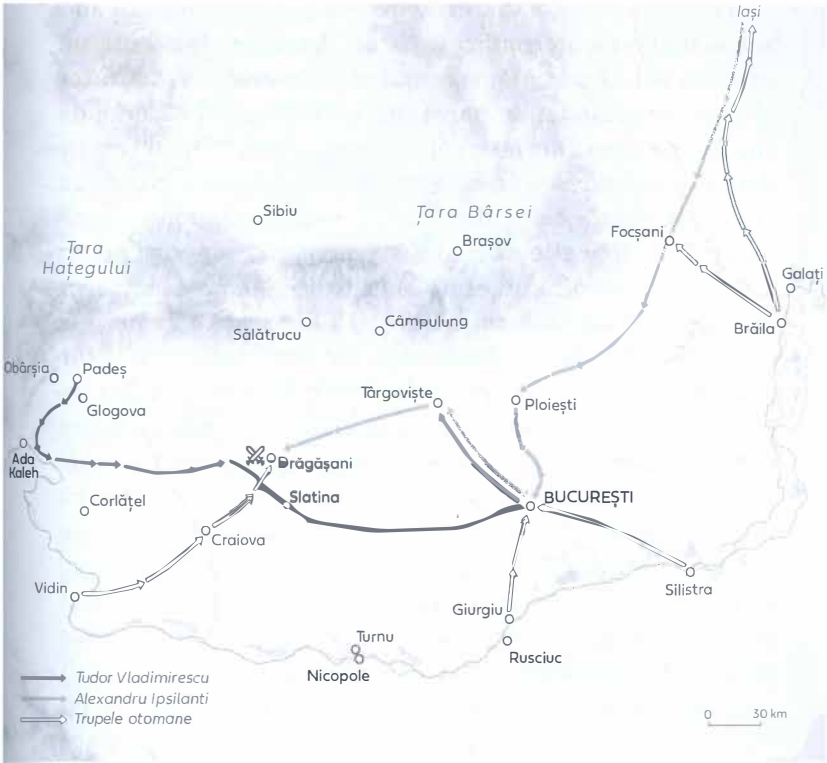

HARTA 5 – Țara Românească pe vremea Revoluției de la 1821

coordonată a unei societăți secrete grecești, întinsă prin tot sud-estul Europei, dar nu a trecut mult și ambițiile lui Ipsilanti și Vladimirescu, împreună cu cei care îi urmau pe fiecare, au intrat în conflict. Când s-au întâlnit la București, în martie, au decis să acționeze pe căi separate. Trupele otomane au trecut Dunărea în mai și au înăbușit repede revolta. În iunie, Tudor a fost ucis de oamenii lui Ipsilanti, iar cadavrul i-a fost aruncat într-o groapă. Dar rezistența lui Ipsilanti nu a durat nici ea: oastea lui de strânsură a fost înfrântă de otomani câteva zile mai târziu, iar el s-a refugiat în Austria, unde, deși eliberat din închisoare, a murit în sărăcie în 1828.

Povestea revoltei din Principate a fost interpretată adesea mai ales ca un conflict între cei doi lideri: Ipsilanti, un grec din elita fanariotă, și românul Vladimirescu, apărător al poporului. Astfel de narațiuni ne vin încă din perioada revoltei în sine. Dar istoricii au demonstrat în mod concludent că Vladimirescu fusese recrutat în conspirația grecească și că interesele celor două părți erau mult mai strâns legate.[44] Se mai știe de multă vreme și că numeroși actori implicați în revoltă nu erau doar de origine greacă sau română, ci aveau rădăcini sârbești, bulgărești, albaneze și chiar din alte părți. Identitatea lor națională, deși menționată frecvent în documentele contemporane, nu a fost neapărat un factor hotărâtor care să le motiveze acțiunile sau pozițiile ideologice. Cercetările mai recente efectuate de Christine Philliou argumentează în mod convingător că această convergență de interese între oameni cu origini etnice și sociale atât de diferite a fost, cel puțin în parte, rezultatul structurilor de guvernare otomane.[45] Ceea ce nu s-a arătat în detaliu este alt lucru pe care îl aveau în comun aceste grupuri diverse: toate erau extrem de interesate de porumb.

În timpul revoltei, toate taberele au făcut rezerve de porumb. Ipsilanti și-a stabilit centrul de operațiuni aproape de Târgoviște în mai 1821 și a preluat controlul asupra câtorva biserici și mânăstiri din împrejurimi pentru a-și asigura provizii de cereale, constând cu precădere din porumb (moara de la Câmpulung, folosită de obicei pentru procesarea tutunului, a fost adaptată pentru fabricarea prafului de pușcă).[46] Furtul era și el frecvent în perioada revoltei. Conform unui cronicar satiric conservator care scria la scurtă vreme după aceea, scopul eforturilor lui Ipsilanti nu fusese câtuși de puțin eliberarea națională, ci un pretext pentru jaf, în special prin obținerea de porumb cu justificări mincinoase și vinderea lui în Transilvania:

Au risipit, au luat
Acel tiran Ipsilant

Dimpreună cu calicii
Tâlharii și măscăricii,
Că atât era pizmași
Ș-asupra țării vrăjmași,
Încât de-ar fi putut
Să nu lase nici pământ,
Boi și vaci ei au luat,
Buțile cu vin au spart,
Cai și arme n-au lăsat,
Grâu, porumb, l-au măturat.
Cu cuvânt de zahirele,
Făcea negoț cu ele,
Toate'n Brașov le-au trecut,
Pe bani gată le-au vândut,
Stați acum și judecați
Pentru ce au fost sculați.[47]

Fie că explicația mămăligocentrică a lui Naum Râmniceanu pentru evenimente era justificată sau nu (la Brașov, în iulie 1821, era „foarte greu, și cucuruzu' foarte scump", scria negustorul sârb Velija Pavlović[48]), cei răspunzători au fost aduși în fața legii și pedepsiți mai târziu.[49] Un cronicar contemporan, Ioan Dârzeanu, descria lupta pentru resurse între cele două tabere principale. Conform lui Dârzeanu, oamenii lui Vladimirescu

> le lua vitele cu cârdul și osebit oi, vaci și porumburi boierești și neguțătorești și mănăstirești, unde le găsea, le lua cu totul, făcându-să atâta jăfuire. Mai vârtos pătulile cu porumburi, după ce le spărgea, le da drumul de să făcea mai multă prăpădenie.[50]

Unii observatori au afirmat că, în realitate, Tudor acționa mână în mână cu otomanii împotriva trupelor lui Ipsilanti, asigurându-le cereale și vite.[51] Oricare ar fi adevărul, când armata otomană a ocupat Țara Românească după moartea lui Tudor în iunie 1821, a căutat ovăz pentru caii soldaților. Negăsind, a rechiziționat porumb, cum făcuseră și habsburgii cu un secol înainte.[52] S-a construit în acest scop un depozit

la Craiova, cu capacitatea de 700.000 de ocale, conform unor surse.[53] Au fost numiți mumbașiri (agenți) să strângă porumb din județele Saac, Prahova, Dâmbovița, Ilfov, Vlașca și Muscel.[54] Dacă este să credem un autor de mai târziu, otomanii distribuiau pâine de porumb ca rație obișnuită trupelor lor auxiliare albaneze de pe atunci.[55] Cât despre hrana populației, un oficial otoman, Hagi Emin Aga, a fost însărcinat să supravegheze distribuirea porumbului.[56] În octombrie 1821, boierii valahi s-au plâns de rechiziția făcută de otomani, susținând că „acum abia se găsește în câteva locuri numai porumb, pe care îl strângem cu multă supărare a rialelor de la mari depărtări, luându-l de la gura copiilor lor cu suspine și lacrămi, aceștia fiind lipsiți de hrana lor pentru iarnă“ și că locuitorii aveau să rămână în curând fără provizii pentru iarnă.[57] În noiembrie, la Corlățel, județul Mehedinți, toată lumea era în siguranță: se mai găsea niște rachiu după ce-i prădaseră pandurii. Știrile despre porumb însă erau contradictorii: pe de o parte „și porumbu' l-au luot Turci cu totu'“, dar pe de alta „și ce au rămas, s-au împărțit tot la oameni“, în sumă de 3.980 de ocale.[58] Negustorii privați care aveau porumb au încercat să-l ducă în zonele unde nu se găsea, ca să-l vândă prin sate și să obțină profit.[59] În Moldova, anumitor negustori li se permitea în continuare să exporte porumb în Transilvania: negustorul Costache Lipan a primit o astfel de autorizație în decembrie 1821.[60]

În aprilie 1822, guvernatorii temporari ai Țării Românești au trimis un ordin administratorilor locali să se asigure că oamenii seamănă porumb și mei, „cea dintâiu îndestulare și hrana a locuitorilor“, pentru ca provincia să aibă suficientă hrană.[61] În mai s-a semănat porumb din belșug pe moșiile lui Nicolae Glogoveanu din județul Mehedinți: „arătură de porumb am făcut îndestul, am și isprăvit cu sămănatu și la răsărit să arată frumoși“[62]. Dar deja în iunie 1822 proviziile se împuținau, iar la București caimacamul (guvernatorul interimar al provinciei), cu permisiunea pașalei, a pus la dispoziția

populației jumătate din rezerve.[63] În decembrie, autoritățile de la Istanbul știau de existența unor nelegiuiți care umblau prin Principate, uneori dându-se drept negustori de grâne: au emis un ordin care controla cu strictețe permisiunea de a călători în regiune.[64] În ianuarie 1823, teleormănenii au rămas fără porumb: din nou, vodă a poruncit boierilor să-și deschidă hambarele și să-l vândă la preț corect, acordând și credit celor care nu puteau plăti pe loc.[65] Locuitorii din Teleorman și din alte județe de pe lângă Dunăre au primit autorizație pentru a cumpăra porumb de pe malul celălalt fără a plăti taxa de import obișnuită.[66] În același timp, în județul Argeș se cumpăra mălai de peste munți, din Transilvania.[67]

Grija cu care elitele din Țara Românească încercau să controleze orice tranzacții cu porumb răzbate limpede din numeroasele petiții pe care le trimiteau la Înalta Poartă. Într-un astfel de document, scris în greacă, făceau „rugă aprinsă" să li se permită să vândă liber orice surplus de porumb, afirmând că vecinii lor din Moldova aveau deja acest drept.[68] Nu este cert însă dacă aceste solicitări legate de porumb au ajuns vreodată la urechile sultanului Mahmud. Cercetările în arhivele de la Istanbul au arătat că versiunea finală a petiției, tradusă din greacă în turcă, omite clauzele care fac referire la solicitările boierilor privitoare la porumb.[69]

Și în Moldova forțele de ocupație otomane rechiziționau cantități enorme de porumb, ba chiar porunceau să se strângă ca pregătire înainte de sosirea lor.[70] Un raport din decembrie 1821 menționează cantitatea de 75.000 de chile.[71] În iulie 1822, caimacamii Moldovei porunceau ca toate rezervele de porumb care se mai găseau în provincii să fie trimise la Iași.[72] La fel ca în Țara Românească, s-au trimis agenți prin sate să le strângă.[73] Conform unui pamfletar local, aceștia adunau pradă în cantități mari, fără să lase nimic pentru oamenii de rând: „Nu mai era rânduială, era pradă și potop / Cu zapcii prin ortale, unde găsea lua tot; / Grâul, orzul, păpușoi ca râuirile curgea, / și peste cinci-șase zile, nu știa ce se

făcea“.[74] Boierii moldoveni, la fel ca aceia din Țara Românească, s-au opus măsurilor trimițând rafale întregi de petiții la Istanbul. Într-un astfel de document, se plângeau că domnii puseseră capăt comerțului local cu porumb, pe care îl descriau ca dreptul strămoșesc al localnicilor, pentru a-și stabili monopolul personal.[75] În altă petiție (au fost multe), fostul domn al Moldovei Mihai Suțu, al cărui bunic fusese Mihai Suțu, celebrul Păpușoi Vodă al generațiilor trecute, era acuzat chiar că își însușise porumbul pentru a face rachiu și a-l vinde ilicit peste graniță.[76]

În orice caz, comercianții otomani au continuat să vină în Principate. Sultanul a emis în 1826 un ordin care acorda în mod formal negustorilor de grâne din Istanbul permisiunea de a colecta porumb (*kukuruz*) și mei din Moldova.[77] Autoritățile otomane din forturile de la Dunăre dădeau și ele autorizații negustorilor din Bulgaria să meargă în Țara Românească și să cumpere porumb în această perioadă.[78]

CAPITOLUL 5

Porumbul fără frontiere: Mămăliga se globalizează, 1829–1856

Evenimentele din 1821 și 1822, oricât de dezastruoase din punctul de vedere al scopurilor pe termen scurt al revoluționarilor, au precipitat schimbări majore în organizarea politică a acestor ținuturi de graniță. S-a pus capăt sistemului fanariot de numire a conducătorilor din rândul familiilor grecofone din Istanbul: acum erau puși în funcție domni pământeni, cel puțin în teorie. În aprilie 1828, armatele rusești intrau din nou în Principate și treceau Dunărea, străbătând Balcanii pentru prima dată și învingându-i pe otomani la Edirne. Tot acolo s-a încheiat și pacea, în septembrie 1829, iar Moldova și Țara Românească, deși rămâneau autonome și conduse fiecare de principele ei, au intrat formal sub protecția Rusiei. Țarul Nicolae I l-a numit pe unul dintre generalii lui de încredere, contele Pavel Kiseleff, să supravegheze un program cuprinzător de reorganizare locală. Kiseleff era răspunzător de introducerea așa-numitelor Regulamente Organice, care funcționau ca niște cvasiconstituții și stabileau temeliile raționale pentru guvernare. Se trasau granițe noi: rușii preluau controlul asupra Deltei Dunării, iar toate teritoriile la care se putea ajunge de acolo în maximum două ore trebuiau să rămână nelocuite. Cetățile otomane de la Giurgiu și Brăila, de pe malul nordic al Dunării, au fost demolate, iar orașele respective și pământurile aferente au fost încorporate în teritoriul Țării Românești. Musulmanii

care locuiau în cetățile cu pricina au fost obligați să-și vândă proprietățile și să plece în termen de optsprezece luni, iar negustorii nu mai puteau intra în nici unul din Principate fără permisiune expresă. În cadrul acestei ultime prevederi, otomanii au făcut pregătiri pentru a-și aduce oamenii înapoi în teritoriul propriu, dar au cerut și să li se dea posibilitatea de a-și recupera proviziile de porumb de la Giurgiu: Ahmed Pașa din Rusciuc i-a scris lui Kiseleff cu această solicitare explicită la începutul lui 1831. Nu știm dacă Kiseleff i-a răspuns.[1]

Ce efecte avea noua ordine? Un element important era pacea. La retragerea trupelor rusești, în 1836, Principatele fuseseră supuse ocupației militare timp de 30 de ani în ultimul secol. În secolul următor, până în 1939, aveau să se găsească în această poziție mult mai rar, timp de opt ani în total.[2] Un al doilea efect era sănătatea: s-a format un cordon sanitar de-a lungul frontierei dunărene și s-a aplicat un program de vaccinare împotriva variolei. Asigurarea frontierelor a fost însoțită de un mai strict control al bunurilor. Sultanul renunța permanent la orice drept de rechiziție pentru consumul Istanbulului. Se menționau în mod expres cerealele, vitele și cheresteaua, precum și, pe o perioadă de doi ani, perceperea tributului în bani. Poate lucrul cel mai important era că întreaga regiune a Mării Negre era acum deschisă aproape complet pentru comerțul internațional, nu doar cu Rusia, ci cu orice țară. Cu timpul, această dispoziție avea să transforme economia ambelor provincii.

Pe lângă faptul că întăreau granițele Principatelor și termenii comerțului internațional, reformele lui Kiseleff îmbunătățeau și relațiile de proprietate, în special principiile deținerii de terenuri și structura comunităților sătești. Până atunci, în așa-numitele „sate devălmașe", țăranii fuseseră considerați stăpâni pe pământul lor.[3] În satele cu stăpân, așezările aveau o organizare simplă sau nici una. Locuințele erau risipite pe moșii, iar oamenii erau relativ liberi să se

deplaseze pe pământurile stăpânului. Acum, țăranii erau clasificați în funcție de câte vite aveau și primeau pământ în consecință. În același timp, stăpânul (numit acum „proprietar", cuvânt nou introdus în limba română) prelua controlul asupra restului moșiei (numită acum „rezervă", încă un cuvânt nou). În total, țăranii controlau mai puțin de jumătate din terenul pe care-l lucraseră până atunci și aveau obligații tot mai mari de a munci pe rezerva proprietarului.

Cu alte cuvinte, în timp ce se fixau frontierele externe și statutul internațional al Principatelor, se desfășura și un proces concomitent de stabilire a unor granițe la nivel local, de moșie: demarcarea proprietății, sedentarizarea locuitorilor, obligativitatea muncii, chiar sistematizarea satelor. Țăranii nu au acceptat cu ușurință această pierdere a dreptului de a folosi terenurile: în Țara Românească au opus o rezistență îndârjită din 1832 până în 1848.[4] Și în Moldova au avut loc tulburări considerabile: introducerea noului regim de proprietate i-a făcut pe unii țărani să încerce să emigreze în Basarabia, unde condițiile de muncă li se păreau mai ușoare.[5]

Din această perspectivă, reformele contelui Kiseleff au îndeplinit două obiective: pe de o parte, au stabilit teritoriul Principatelor conform principiilor dreptului internațional; pe de alta, au reformat relațiile legale și sociale interne. În Regulamentele Organice apare frecvent încă un cuvânt nou: „capital". Dar autoritățile nu au urmărit o politică a comerțului liber complet neîngrădit. Kiseleff era conștient de posibilele consecințe ale comerțului transfrontalier asupra rezervelor locale de alimente și, poate, și de concurența pe care o presupunea acesta față de negoțul cu grâne al Rusiei. În 1830–1831, când boierii au insistat pe lângă administrația rusească să li se dea dreptul să exporte cereale, cum făcuseră cu un deceniu înainte către Înalta Poartă, Kiseleff a adoptat o atitudine mai prudentă. Fusese implicat personal în procesul de supraveghere a semănăturilor în 1829, în parte pentru

a asigura suficiente provizii pentru armata de ocupație rusă, iar în vremurile de lipsuri le comandase boierilor și arendașilor să-și vândă rezervele de porumb către țărani la un preț stabilit.[6] În 1830, a permis exportul unei cantități limitate de porumb din Moldova în Transilvania, rezervând grâul și orzul pentru trupele sale.[7] În același timp, a ridicat taxele de import aplicate porumbului adus din Moldova în Țara Românească – exemplu de situație în care necesitățile apărute în cursul unei ocupații militare au dus la decizii care au contribuit la unificarea economică a celor două Principate.[8]

Kiseleff a introdus și prevederi pentru crearea unor rezerve de cereale în caz de foamete. Ideea nu era cu totul nouă: mai fusese adusă în discuție în timpul ocupației din 1806–1812, de un consilier rus, A.I. Koronelli, care propusese ca bulgarii așezați pe pământurile mânăstirilor din Țara Românească să nu le plătească acestora dijmă, ci, în locul ei, să pună deoparte cereale pentru o rezervă.[9] Planurile pentru stabilirea unor magazii în caz de nevoie au fost aplicate mai întâi la Focșani, în iunie 1829,[10] și aveau să devină parte din Regulamentele Organice alcătuite în anul următor.[11] Porumbul era deosebit de prețuit în acest scop, pentru că rezista mai mult la păstrare decât alte cereale. Proprietarii erau obligați să țină deoparte cel puțin un hectar la fiecare zece familii pentru cultivarea porumbului de rezervă. Pentru București s-a întocmit un regulament separat, care cerea ca fiecare din cele cinci sectoare ale orașului să păstreze rezerve de 30 de chile de ovăz sau porumb în magazii speciale.[12] Măsurile acestea lăudabile erau greu de aplicat în practică.[13] În Moldova s-a introdus în 1833 o modificare care impunea direct țăranilor obligația de a pune deoparte porumb.[14] Totuși, în 1844 încă existau peste 60.000 de chile de rezerve de porumb,[15] iar la începutul lui 1848, în zorii Revoluției, s-a introdus o nouă lege pentru reorganizarea sistemului de rezerve.[16]

Dacă în general se consideră că Tratatul de la Edirne din 1829 marchează deschiderea Principatelor către piața

mondială, trebuie observat că totuși comerțul nu a căzut peste noapte în mâinile puterilor europene. Într-adevăr, vasele internaționale au început să facă negoț în cantități mari prin porturile dunărene Brăila și Galați. Numărul vaselor care încărcau și descărcau în aceste porturi a crescut de șase ori în deceniul 1831–1840; în 1843 intra pe Dunăre un vas care arbora steagul Statelor Unite ale Americii, iar în 1855 unul venit din Argentina.[17] Dar, cel puțin până la mijlocul anilor 1840, rolul britanicilor și al francezilor a rămas relativ redus. Otomanii au continuat să fie principalii importatori de cereale.[18] Mai mult, deși porumbul era cereala cultivată cu precădere, nu era și cea mai exportată. În 1843, de exemplu, acoperea peste trei sferturi din suprafața cultivată din Țara Românească, dar prin porturile de la Dunăre se exporta de peste două ori mai mult grâu decât porumb.[19] Marea majoritate a porumbului se cultiva în continuare pe loturile țăranilor, nu pe rezerva proprietarilor: aproape trei sferturi în Moldova în 1833. Acolo unde creștea în proporție mai mare pe pământurile proprietarilor, cum se întâmpla în județul Vaslui, motivul era probabil mai degrabă distilarea de alcool decât exportul.[20] Existau și numeroase obstacole tehnice în calea exportului la scară largă, în special colmatarea gurilor Deltei Dunării, care a făcut obiectul unor dispute diplomatice între Marea Britanie și Rusia în anii 1830. Acestea au fost soluționate definitiv de-abia după 1856.[21] Chiar și cifrele privitoare la exporturile în Marea Britanie ne pot induce în eroare, dat fiind numărul de vase care navigau sub pavilion britanic, dar erau conduse de negustori greci din Marea Ionică, pentru piața otomană internă. Proprietarii români se foloseau în continuare de contactele lor de la Istanbul pentru a-și vinde porumbul acolo.[22] Unii bulgari și turci otomani s-au implicat și ei în comerțul cu porumb în aceeași perioadă.[23] În orice caz, producția creștea rapid, iar presiunea o resimțeau țăranii: în 1843, un călător german asocia mămăliga nu cu independența anticolonială, ci cu supunerea:

preparatul acesta era, spunea el, „cât este aerul" în regiunea dintre Dunăre, Marea Neagră și Nistru, și era o posibilă explicație a faptului că românii trăiau în continuare, în ciuda cantităților luate de stăpânirea imperială austriacă, otomană sau rusă, cu aceeași rezistență.[24]

De la jumătatea anilor 1840, vestul Europei a fost afectat de mai multe recolte slabe, care au dus la o criză de subzistență transnațională, resimțită cel mai drastic în timpul Marii Foamete care a decimat populația Irlandei.[25] Una dintre acțiunile guvernului britanic menite să atenueze efectele pierderii recoltei de cartofi a fost importul angro de porumb, în principal din SUA, ca urmare a unui acord încheiat la New York prin intermediul băncii Baring Brothers.[26] Inițial, britanicii au păstrat secrete importurile de porumb, din dorința de a nu scădea motivația eforturilor locale de combatere a crizei. Dar agravarea foametei a făcut să se răspândească veștile despre porumb, inclusiv în Transilvania, unde au fost raportate de ziarele locale din februarie 1846.[27] Oficialii care inițiaseră planul nu se gândiseră prea atent la aspectele practice: porumbul venea din America nemăcinat, dar în Irlanda nu existau mori pentru el. Situația era cu atât mai rea cu cât porumbul trebuia măcinat de două ori, iar guvernanții s-au îngrozit de costuri. Ignoranța lor cu privire la tot ce ținea de porumb este, poate, puțin surprinzătoare, având în vedere că era folosit din plin de o vreme de autoritățile britanice în Australia, ca hrană ieftină pentru condamnați,[28] ca să nu mai vorbim de faptul că stăpânii de sclavi din SUA îl foloseau în același scop.[29] Când a fost în sfârșit distribuit, s-a manifestat de-acum familiara aversiune față de porumb: mulți dintre cei afectați de foamete l-au respins, iar culoarea lui galbenă i-a atras porecla de *Peel's brimstone* („pucioasa lui Peel"), după prim-ministrul britanic Sir Robert Peel. „Nu a fost lucru pe lume mai calomniat decât mălaiul nostru", scria un comisar britanic însărcinat cu împărțirea porumbului.[30] Printre irlandezi s-a

răspândit chiar un zvon că cine consumă mămăligă se va înnegri la piele.[31] Charles Trevelyan, principalul funcționar de la Trezoreria Britanică însărcinat cu operațiunile umanitare, a încercat să facă popular porumbul mâncându-l personal, și sub formă de mămăligă, și ca pâine, și a publicat mai multe pamflete cu instrucțiuni pentru gătitul lui.[32]

Chiar și după ce au fost depășite numeroasele obstacole în calea acestui plan, proviziile cumpărate din SUA s-au dovedit insuficiente. Comisarii britanici au început să caute porumb în alte părți. În Camera Comunelor, în mai 1846, Benjamin Disraeli atrăgea atenția parlamentarilor asupra „pieței foarte interesante" din Ungaria și provinciile dunărene și deplângea faptul că, din 1.350 de vase încărcate în porturile Galați și Brăila, doar șase erau britanice.[33] În octombrie, cotidianul *Cork Examiner* afla printr-o sursă de la Trieste că „700 de vase au plecat din Bosfor cu vânt prielnic din sud, către porturile de la Marea Neagră și Dunăre. Cantitatea de cereale aflată acolo este atât de mare, încât nu se pot găsi suficiente mijloace de transport, deși s-au căutat pretutindeni"[34]. *Drogheda Argus and Leinster Journal* anunța că „recolta de pe malurile Dunării și țărmurile Mării Roșii a fost excelentă", iar *Illustrated London News* – că pentru forțele staționate în Malta comisarul-general adjunct britanic făcuse „achiziții considerabile de porumb, produsul Dunării".[35] În 1847, prețurile au crescut în porturile de la Dunăre Brăila și Galați; în același an s-a înregistrat cea mai mare creștere a suprafeței cultivate de teren arabil din Principat de-a lungul întregii perioade. Mulți proprietari de terenuri moldoveni și mijlocitori de la Londra și Liverpool au profitat de vânzarea angro și cumpărarea speculativă de porumb din vestul Europei.

Porumbul din Moldova și Țara Românească a avut un efect prea mic asupra reducerii efectelor foametei în Irlanda, dar afacerea a antrenat urmări transformatoare asupra interesului britanic față de cele două principate. Cifrele arată

că 1846 a fost, într-adevăr, un an de cotitură pentru comerțul britanic: dacă între 1837 și 1845 nu au plecat din porturile Galați și Brăila mai mult de 110 vase britanice, între 1846 și 1849 au fost peste 700.[36] În anul revoluționar 1848, prețurile au scăzut și „starea Europei a paralizat comerțul cu cereale pe Dunăre", conform consulului britanic la București; însă în anul următor un observator moldovean anunța că spre porturile dunărene se îndreaptă peste 500 de vase în căutare de porumb.[37] Cererea de porumb și alte cereale a dus la stabilirea primului post consular britanic pe teritoriul bulgar, la Varna, în 1847.[38] Pentru o scurtă perioadă, au fost numiți consuli și la Giurgiu, Tulcea și Ismail, pe Dunăre.[39] De fapt, în cele două decenii premergătoare producția de porumb din Țara Românească chiar scăzuse: dacă în 1831 constituia peste 80% din recoltele consemnate în provincie, până la jumătatea deceniului 1840 ajunsese la doar 50 sau 60 %. Dar în anii care au urmat după 1846, producția de porumb a crescut din nou: în 1850 era la 78%, iar un an mai târziu – la 74%.[40] Marea Britanie era de departe cel mai mare client, care cumpăra 67,4% din porumbul exportat prin portul Galați și 42,8% din ce trecea prin Brăila.[41] Principatele deveniseră, în cuvintele unui călător german, ținuturi caracterizate prin „vin, porumb și neghiobie".[42]

Exportul de cereale din Moldova către Irlanda în 1846–1847 este consemnat într-o piesă scrisă de omul de litere și boierul Gheorghe Asachi, intitulată „Înturnarea plăieșului din Anglia", pusă pentru prima oară în scenă la Teatrul Național din Iași pe 15 martie 1851. În poveste, Irina, fiică de prisăcar, îi duce dorul logodnicului ei Codrat, un plăieș plecat de mai bine de doi ani, și este oarecum tentată să-l uite și să se căsătorească cu Brădeanu, străjerul satului. Dar Codrat se întoarce și povestește că a fost în „Anglia", pe care Dumnezeu a blestemat-o cu foamete și care se află atât de departe, încât numai el a îndrăznit să călătorească până acolo. La sosirea în Irlanda, spune el, a demonstrat meșteșu-

gul gătitului de mămăligă în fața populației locale. A învins suspiciunile localnicilor urmând procedurile corecte, până când oamenii au început să strige de bucurie „Bravo puding, bravo puding", au mâncat mămăliga și și-au spălat gâtul cu ceai dres cu rom, după care i-au dat lui Codrat un bacșiș generos în monede de aur. Acestea îi permit lui Codrat să plătească datoriile familiei și să se căsătorească cu iubita lui Irina.[43] În ciuda naturii evident fantastice a idilei, se poate să existe un dram de adevăr în afirmația lui Asachi găsită într-o notă la textul publicat al piesei, conform căreia, pe lângă „speculanți", unii români mergeau în Irlanda „ca să arete locuitorilor mai bună întrebuințare al [sic] acestui product ce nu li era prea cunoscut"[44]. Dacă este adevărat, nu pare a exista nici o consemnare în sursele irlandeze. Totuși, la vremea Unirii Principatelor, diplomații români își subliniau contribuția filantropică sub formă de porumb în timpul negocierilor cu oficialii britanici, în anii 1850.[45]

Dezvoltarea comerțului cu cereale pe Dunăre a urmat, în unele privințe, tiparul pus la punct în Rusia imperială prin Odessa și alte porturi de la Marea Neagră. Dar exporturile rusești erau dominate de grâu, cu o medie anuală de 1,2 milioane de cetverturi de grâu, față de numai 49.000 de cetverturi de porumb. Porturile de la Dunăre, dimpotrivă, exportau în medie 564.000 de cetverturi de porumb și 439.000 de grâu, în intervalul 1843–1852.[46] Observatorii contemporani găseau o explicație în faptul că porumbul din Principate era „de foarte bună calitate",[47] ba chiar „cel mai bun din lume",[48] spre deosebire de grâu, care nu era la fel de bun ca acela rusesc. Calitatea grâului din Moldova și Țara Românească era limitată de tehnicile tradiționale. Practica arhaică de a păstra grânele în încăperi subterane mari, care le făcea adesea să putrezească de la umezeală sau să capete un iz neplăcut de pământ, este încă atestată la mijlocul secolului al XIX-lea, iar treieratul se făcea sub copitele cailor, „deși unii Proprietari în ultima vreme au luat mașini de treierat

din Anglia“, conform consulului britanic de la Galați.[49] Un observator francez nota că

> Boaba de grâu este sensibilă la umezeală, nu se păstrează bine și cere mână de lucru considerabilă și costisitoare. Ovăzul și în special porumbul sunt de calitate mai bună. Tot porumbul pe care l-am văzut în porturile de la Dunăre în 1853 era rotunjit, curat, lucios și bogat.[50]

Un observator britanic al scenei politice rusești, Laurence Oliphant, care în 1852 se afla în călătorie pe țărmurile Mării Negre, înțelegea importanța porumbului pentru schimbarea echilibrului internațional al puterilor. Oliphant considera (în mod nu întru totul corect, după cum am văzut) că exportul de porumb din Moldova și Țara Românească era „un comerț aproape întru totul nou, până acum Irlanda fiind consumatorul principal“. El mai atrăgea atenția asupra „urmărilor dezastruoase ale acestei schimbări asupra malurilor sudice ale Imperiului Rus“. În continuare, Oliphant afirma că ocupația continuată a Principatelor de către armata rusă în urma înăbușirii revoluțiilor de la 1848 era motivată de dorința de a înfrâna comerțul cu cereale pe Dunăre pentru a proteja exporturile rusești și că ar trebui luate măsuri de contracarare „dacă Anglia vrea să fie vreodată independentă de Rusia în ce privește aprovizionarea anuală cu cereale“[51]. Fie că era așa sau nu, era desigur o opinie răspândită, și a influențat în mod semnificativ decizia britanicilor și a francezilor de a intra în război cu Rusia în 1854.[52] Dacă acesta a fost considerat de contemporani un război de eliberare, era vorba de eliberarea porumbului în egală măsură cu a oamenilor.

CAPITOLUL 6

Independență și dependență, boală și răscoală; sau de ce a explodat mămăliga, 1856–1907

În 1856, după înfrângerea Rusiei în Crimeea, Moldova și Țara Românească au intrat sub garanția colectivă a Marilor Puteri, potrivit stipulațiilor Tratatului de la Paris. S-au stabilit comisii care să le acorde o nouă autonomie. Au început dezbateri în adunări publice la București și Iași. Dar discuțiile au fost preluate în curând de Unirea Principatelor, mai întâi sub un principe local, Alexandru Ioan Cuza, în 1859, apoi sub un conducător german, Carol de Hohenzollern-Sigmaringen, în 1866. Cele de mai sus au dus la independență (1878) și la proclamarea României ca regat în 1881. În general, perioada este considerată una de unificare, de consolidare a instituțiilor și de relativă stabilitate. Domnia de 48 de ani a lui Carol a fost, după a împăratului Franz Joseph și a reginei Victoria, cea mai lungă din istoria europeană a epocii. S-au înființat universități, academii, ziare, spitale și bănci; s-au construit căi ferate, drumuri și poduri; s-a introdus și a rămas în funcțiune un sistem parlamentar bipartit mai mult sau mai puțin funcțional. A apărut ca instituție națională Biserica Ortodoxă Română; Academia Română a stabilit normele limbii literare.

Din perspectivă economică și socială, perioada aceasta a atras interpretări mult mai contradictorii. Regatul recent devenit independent era acum complet integrat pe piața globală a cerealelor, care rămâneau în continuare printre cele mai importante exporturi ale țării. Independența, cetățenia

și dreptul la proprietate urmau să-i salveze, teoretic, pe țărani de condiția în care erau „considerați numai ca niște mașine bune de produs grâu și popușoi“ și să-i integreze într-o nouă comunitate națională.[1] Într-adevăr, au fost emancipați formal prin Legea Rurală din 1864, dar situația lor nu s-a îmbunătățit neapărat. Tehnicile agrare rămâneau rudimentare. Populația creștea, dar rata mortalității infantile era, cu unele aproximații, cea mai mare din Europa. Rata analfabetismului era în continuare ridicată, mai ales la sate și în special în rândul femeilor. Rezervele de porumb stabilite în sate cu trei decenii mai înainte au fost desființate, iar porumbul s-a vândut.[2] România independentă, deși cultiva mai mult porumb, nu era în măsură să poată influența piețele mondiale, mai ales din cauza dominației tot mai puternice a SUA – lucru de care comentatorii români erau acut conștienți chiar și în deceniul 1870.[3] Locuitorii din România și din alte țări sud-est-europene erau, în cuvintele unui analist recent, „cobaii Europei“. Cu alte cuvinte, departe de a fi izolați de curentul modernizării și al economiei globale, erau, mai mult decât orice alt grup, bombardați de experimente sociale și schimbări politice și economice.[4]

În linii mari, pe de o parte există o versiune care interpretează perioada independenței ca pe o eră a modernizării, anticipând „integrarea europeană“ de la începutul secolului XXI; pe de alta, există cea care pune accentul pe dependența tot mai mare a României de forțele capitalismului global, care au făcut-o să lâncezească într-o stare de subdezvoltare. Nu sunt simple teorii retrospective: problema s-a pus în acești termeni și pe atunci, inclusiv de personalități ca Mihai Eminescu și Constantin Dobrogeanu-Gherea, care a dezvoltat conceptul de „neoiobăgie“ pentru a descrie regimul agrar din România de la cumpăna secolului XX.[5] Conceptul circula și înaintea lui Dobrogeanu-Gherea: încă din 1874, un gânditor politic conservator caracteriza situația socio-politică din România în zorii independenței drept „o iobăgie de alt soi“[6].

Faptul că producția de cereale a României a crescut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost bine documentat.[7] Evoluția aceasta se suprapunea cu dezvoltarea transportului global și a sistemelor de aprovizionare cu materie primă, în care era integrat noul stat. Un rezultat mai puțin cunoscut al Tratatului de la Paris a fost înființarea unei Comisii Europene a Dunării (un organism internațional neutru cu personal furnizat de puterile semnatare), al cărei rol era să asigure navigabilitatea pe fluviu prin lucrări hidraulice și de dragare, care i-au făcut apele mult mai accesibile comercial. Comisia, exemplu pozitiv de cooperare internațională care a supraviețuit până în 1948, a avut un rol important și în înlesnirea exportului de porumb din Principate.[8] Și-au făcut apariția și căile ferate: primele linii (de la Constanța la Cernavodă, pe cursul inferior al Dunării, și de la Giurgiu la București) au fost construite de ingineri britanici pe baza unor concesiuni acordate de sultanul Abdülmecid I la sfârșitul Războiului Crimeii, apoi cumpărate de statul român în 1878. S-a construit o linie care străbătea Moldova și Țara Românească, menită în parte să cimenteze unirea noului stat, dar finanțată prin împrumuturi din Austria, Prusia și Marea Britanie, care făcea legătura între materiile prime românești și piețele străine. Construcția de căi ferate a fost, de fapt, una din condițiile independenței României impuse de puterile semnatare ale Tratatului de la Berlin.[9]

În același interval, populația noului regat a crescut rapid, de la aproape patru milioane în 1859 la aproape opt milioane în 1916, cu toate că țara avea cea mai mare rată a mortalității infantile din Europa și o cifră a emigrărilor semnificativă. Ceea ce nu s-a schimbat prea mult, în contrast cu infrastructura internațională și situația demografică națională, a fost tehnica cultivării porumbului. Până în 1900, România devenise cu adevărat ceea ce afirmau că ar fi observatorii sociali din prima parte a secolului al XIX-lea: „o țară predominant agrară".[10] Dintre cei 84% dintre locuitori care

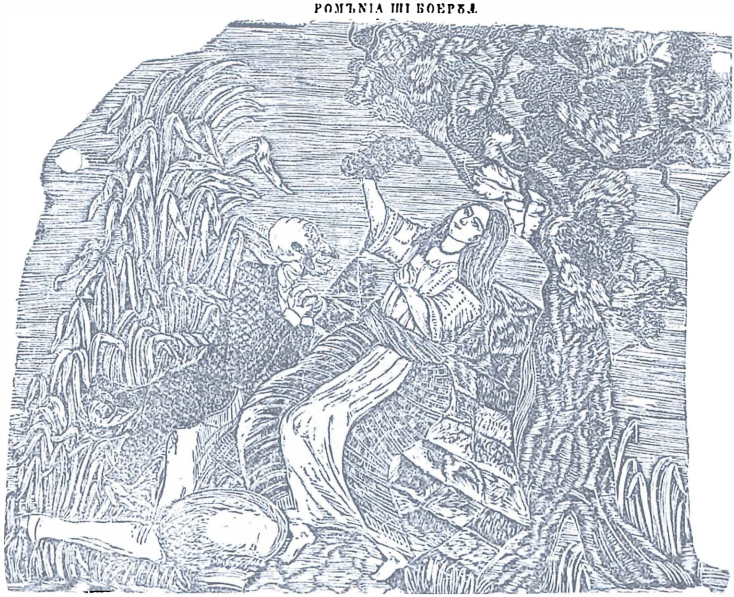

6.1 *România și boierul*, 1861, în revista satirică *Bondarul*.

nu locuiau în București, aproape toți lucrau pământul. Populația crescuse cu 50%, dar suprafața de teren disponibil, nu.[11] Acum țăranii dețineau pământ, în baza Legii pentru regularea proprietății rurale din 1864, dar loturile lor deveneau tot mai mici (de la o medie de 4,6 hectare în 1864 la 3,2 hectare în 1905), așa că erau practic obligați să lucreze pe domeniile mai mari pentru a supraviețui. Având în vedere că numărul de zile de clacă obligatorii pe an crescuse de la douăsprezece în 1830 la aproximativ 56 în 1860, țăranii își petreceau, estimativ, până la două treimi din timpul de lucru pe terenurile proprietarilor.[12]

Economia rurală se transformase definitiv dintr-una în mare parte pastorală și silvică într-una bazată aproape exclusiv pe cultura cerealelor; din suprafața arabilă, 94% era dedicată cerealelor în anii 1860, iar cifra s-a menținut destul de constantă până după 1900.[13] Grânele au rămas baza eco-

nomiei de export a țării, reprezentând 81% din exporturi în 1882 și 76% în 1912. Deși exporturile de porumb au trecut printr-o ușoară scădere proporțională, producția de porumb aproape s-a dublat. Ca tendință generală, inițial au dominat exporturile către Marea Britanie și Austro-Ungaria, dar deja în 1912 destinațiile principale erau foarte diverse, incluzând printre altele Italia (19%) și Belgia (24%), deși faptul reflectă, în parte, proporția de exporturi prin orașe-port ca Genova și Anvers, nu punctul de consum. Exporturile către Austro-Ungaria s-au prăbușit după un război vamal între 1885 și 1891.[14]

În ciuda dominației cerealelor în economia de export românească, mărimea țării în raport cu alte state exportatoare de porumb (SUA, Rusia, Brazilia, Argentina, Canada) nu i-a permis niciodată să se afle în postura de a determina prețurile pe piața mondială, și nu exista nici o legătură între costul de producție și prețul de vânzare.[15] Prin urmare, era prea puțină motivație de a investi în calitatea produsului. Experții au indicat drept cauză, în mod absolut corect, lăcomia și iresponsabilitatea unor părți mari din clasa latifundiară, care adesea nu locuia prea mult timp pe moșii. Dar până și proprietarii de terenuri responsabili, care se îngrijeau atât de calitatea produsului, cât și de condițiile de muncă ale celor care lucrau la obținerea lui, rareori scoteau profit din investiție. Merită citată în detaliu observația unui jurnalist britanic bine informat, T. Wemyss Reid, care a vizitat România în 1878, anul independenței. Wemyss Reid a mers mai întâi la un domeniu în stare proastă din afara Bucureștiului, unde

> am găsit culturi slabe și amărâte, crescute pe un sol care, deși cu grijă și cultivare corespunzătoare putea fi făcut să producă aproape orice cantitate de recoltă, este acum epuizat cu repeziciune de felul barbar și îngălat în care este săpat. Tot ce se obține pe aceste moșii (cu excepția fructelor și legumelor) este de slabă calitate. [...] Porumbul avea știuleți subțiri și coceni de dimensiuni diferite, iar grâul era negru și pipernicit.[16]

Apoi a vizitat o moșie din Moldova care, după toate relatările, era foarte bine administrată:

> Dl S... însă a făcut minuni. A fost o plăcere să privesc câmpurile imense care se întindeau către fundalul sumbru al pădurii, pe care deja răsărea grâul semănat în toamnă, verde și proaspăt, și unde brazdele bine drenate și bine arate arătau cu câtă grijă se cultivă pământul. [...] Când am intrat în grânarele pline și am cercetat rezervele vaste de porumb și grâu, am constatat același contrast cu starea de fapt din alte locuri. Grânele acelea s-ar fi putut compara favorabil cu altele cultivate în orice loc din lume; fie și numai aspectul lor ar fi fost suficient pentru a demonstra că cerealele din România, dacă ar fi cultivate corespunzător, nu ar avea a se teme de nici o concurență. [...] Dar dl S... m-a asigurat că pe grâul acesta excelent, întru totul egal cu oricare pe care-l vedem în mod obișnuit în piețele londoneze, nu putea obține decât același preț cu care se vând și recoltele deplorabile ale vecinilor săi.[17]

Existau unele excepții de la lipsa de investiții în producția și procesarea porumbului. De exemplu, la Bragadiru, aproape de București, s-a înființat în 1882 o distilerie de alcool care putea procesa 340 de hectolitri de porumb pe zi. Produsul era rafinat, iar pănușile rămase erau folosite ca nutreț pentru vite. Alcoolul din porumb produs la Bragadiru se exporta în Bulgaria, Egipt, Turcia și Germania. În același timp, muncitorii fabricii cumpărau mălai din propriile salarii pentru traiul lor.[18] Pe moșia familiei Știrbei de la Buftea, la nord de București, s-a cumpărat echipament industrial eficient pentru procesarea porumbului și a bumbacului. Dar acestea erau excepții, care beneficiau de proximitatea rețelelor de transport și a capitalei, precum și de deschiderea către piețe de produse noi.[19]

În anul 1888, populațiile agricole și pastorale ale lumii nu erau mulțumite: au izbucnit o serie de revolte în mai multe locuri de pe glob. În Indiile de Est olandeze, locuitorii provinciei Banten din Java s-au răsculat împotriva colonișTilor.[20] În Hebridele scoțiene, micii arendași de pe insula Skye protestau de ani de zile împotriva chiriilor tot mai

6.2 Emanoil Panaiteanu-Bardasare, *Drum între grădini*, Iași, 1882

mari și a înrăutățirii condițiilor de muncă, iar confruntările aprinse între țărani și moșieri se țineau lanț; statul britanic a trimis inclusiv nave militare pe Skye pentru restabilirea ordinii. În Trinidad existau frământări asemănătoare.[21] În Dufile, Equatoria (nordul Ugandei de azi), forțele islamice locale l-au dat jos pe guvernatorul impus de britanici, Emin Pașa (un doctor evreu născut în Silezia care lucrase ca ofițer de carantină în portul Bar, din Adriatica otomană, azi parte din Muntenegru), și au fost reprimate cu brutalitate de o expediție condusă de Henry Stanley. În nordul Afghanistaului, conducătorii turcici au respins autoritatea latifundiarilor pașteuni susținuți de britanici, cu efecte nu mai puțin brutale.[22] Crearea de către Germania a coloniei numite Africa de Est Germană a dus la o rebeliune amplă, care s-a întins pe coasta oceanului.[23] În Brazilia, prințesa imperială Isabel a promulgat abolirea sclaviei, dar nu a fost suficient pentru stabilizarea situației: în anul următor, împăratul,

6.3 „Mama-Liga": hârtie de țigară de lux, București, cca 1900

tatăl ei, a fost detronat, iar țara a fost declarată republică. Înlănțuirea evenimentelor este remarcabilă, având în vedere că nu exista o comunicare directă între aceste forțe revoluționare.[24] Multe erau rezultate a ceea ce istoricul Michael Adas numea „una dintre cele mai crude contradicții ale erei coloniale", anume o combinație între creșterea populației și centralizarea politică, din cauza cărora țăranii, păstorii și alte populații marginale nu mai puteau evita pur și simplu autoritatea centrală, ci se confruntau cu ea, într-o perioadă în care capacitatea tehnologică și de organizare a statului o depășea de departe pe a populației.[25]

Evenimentele din România din primăvara lui 1888 se înscriu în același tipar. Recolta din anul anterior fusese slabă, din cauza secetei, iar populația era nemulțumită de guvernul liberal aflat la putere, care fusese forța dominantă în noul regat sub prim-ministrul Brătianu în mare parte din deceniul de până atunci. În decembrie 1888, după o dezbatere parlamentară pe tema recoltei slabe, s-a votat o lege care aproba

cumpărarea de porumb în valoare de trei milioane de lei de pe piața internațională pentru a fi vândut țăranilor pe credit, rambursabil în cinci ani – în special în Muntenia, care fusese mai grav afectată. Unii politicieni cu orientări de stânga au criticat natura comercială a soluției, descriind-o drept „camăta asupra mămăligii ce va face țăranul pentru copiii lui din acest porumb ce i-a vândut guvernul"[26]. Dar adevăratul factor declanșator al revoltei a fost, din câte se pare, o încercare înșelătoare a liberalilor locali de a-i convinge pe săteni să semneze un mesaj de susținere a prim-ministrului Brătianu, sub pretextul că semnează o petiție pentru aprovizionarea cu porumb.[27]

Țăranii nu au produs nici un program scris al nemulțumirilor lor, dar din telegramele primarilor de la sate și ordinele guvernamentale, care sunt sursele noastre principale de informații despre evenimentele de la sfârșitul lui martie–începutul lui aprilie 1888, reiese limpede că porumbul, sau mai degrabă lipsa lui, a fost un motiv fundamental al protestelor. Întrebați de ce s-au răsculat, localnicii din Speteni, județul Ialomița, i-au spus căpitanului „că sunt muritori de foame, că nu au pământuri, izlazuri, că nu au porumb de mâncare și că primarul i-a furat și înșelat de promisiuni"[28]. În Eliza-Stoenești, tot în Ialomița, țăranii i-au bătut pe primar și pe notar. Când și-a făcut apariția procurorul, au declarat că „n-au pământ de arat, că arendașul le pune condițiuni foarte oneroase, că n-au porumb pentru hrană și că primarul cu tot consiliul comunal, în loc să ție socoteală de dreptățile lor, îi năpăstuiește față cu arendașul; în fine, că nu mai aveau cui să reclame"[29]. Procurorul i-a asigurat că primarul va fi judecat și că se luaseră măsuri de urgență pentru distribuirea de porumb, iar țăranii s-au liniștit.[30] În Dascălul-Creață, județul Ilfov, un anume Constantin Grigore a ridicat steagul în fruntea unei gloate de săteni și a strigat: „Hai măi să omorâm boeirii, căci nu mai e chip să trăim, ne mor copiii de foame și nu vor să ne dea porumb"[31]. În Lipia-Bojdani, tot

în Ilfov, țăranii au mers la primărie să ceară un ordin de distribuire a porumbului, dar autoritățile fugiseră deja. Prin urmare, au mers mai departe la un cârciumar bogat și i-au distrus proprietatea, luându-i 7.000 de lei și ținându-l prizonier în biroul primarului.[32] La Fierbinți, județul Ialomița, s-a răspândit la începutul lui aprilie un zvon că primarul și niște delegați electorali merseseră la București și obținuseră bani pentru cumpărarea de terenuri și porumb, bani pe care-i folosiseră în scopuri proprii, „ascunzând și ordinele venite la primărie pentru distribuirea de porumb". Țăranii i-au bătut pe delegați și au vandalizat casa primarului, care fugise la București.[33] În multe sate, localnicii înfometați au dat iama în pătulele de porumb.[34] O delegație de țărani primită la Ministerul de Interne la jumătatea lui aprilie a rezumat doleanțele în patru puncte: teren; reforma legii contractelor de muncă agrară; restabilirea vechilor unități de măsură; și porumb.[35]

Potrivit lui Mihail Kogălniceanu, „guvernul, pentru restabilirea ordinei publice, a fost crud și nemilos; el a împușcat țăranii ca pe niște câini, fără ca aceștia să fi dat un foc în atac sau în apărare".[36] Nu doar cancelarul Bismarck, ci chiar și sultanul Abdul Hamid II și-a exprimat îngrijorarea cu privire la starea țărănimii. S-a restabilit ordinea și s-a distribuit porumb sătenilor nevoiași. Dar, după cum recunoștea un ofițer implicat în înăbușirea revoltei, cauzele acesteia stăteau nu în insubordonarea populației, ci într-o „administrație rea și necinstită"[37]. Conform reconstituirilor istoricilor, numărul de victime a fost de aproximativ 1.000. După cum observa Constantin Dobrogeanu-Gherea, factorii structurali au făcut ca antagonismul social dintre popor și elite să ducă la un ciclu al represiunii și revoltei în ultimii ani ai secolului al XIX-lea.[38]

În 1904, după o serie de ani slabi, recolta din România a fost compromisă în mare parte, chiar mai grav decât în 1887. În august au fost interzise exporturile, iar regele Carol I, reflectând asupra întâmplărilor ultimului an, scria în jurnal în ianuarie 1905 că

> Pentru țara mea a fost cel mai rău an din lunga mea domnie. Acum resimțim profund urmările recoltei proaste, 2/3 din populație trebuie să fie hrănite de Stat, altminteri mor oamenii de foame. Mari transporturi navale de porumb pe care l-am adus din America de Sud sunt împărțite țăranilor.[39]

Conform *Lloyd's List*, principala publicație londoneză dedicată comerțului naval din acea vreme, „vântul neprielnic pe care îl aduce în România distrugerea recoltei de porumb pare sortit să bată într-o direcție favorabilă proprietarilor de vase britanici"[40]. Achizițiile de porumb erau finanțate cu împrumuturi de la bănci din Berlin, iar importurile veneau în mare parte din Argentina, aduse de antreprenori britanici și belgieni.[41] După cum am văzut, practica de a importa porumb în perioadele cu recolte slabe datează cel puțin din primii ani de independență. Porumbul adus în țară (numit *păpușoiu american*, cu numele moldovenesc) trezea suspiciuni, atât în rândul țărănimii, cât și printre experții sanitari locali, care se grăbeau să dea vina pe el pentru ampla răspândire a pelagrei la populația rurală.[42] O parte din porumbul disponibil în țară a fost exportat ilegal în Rusia și revândut guvernului român. Însuși ministrul de finanțe afirma, în Camera Deputaților, că boierii, nemaiputându-și trimite porumbul în Anglia sau la Anvers ca de obicei, îl trimiteau peste graniță în Basarabia, deghizându-l drept „porumb rusesc", după care îl importau înapoi la preț mult mai mare.[43] Penuria de porumb ducea la frământări foarte grave în unele sate încă din 1905: a fost citată, de exemplu, ca motiv al tulburărilor din satul Bălăceanu, județul Râmnicu Sărat.[44] Prin 1906, situația părea să meargă spre bine: culturile își reveniseră, iar România exporta peste 600.000 de tone de porumb.[45]

Revolta izbucnită în februarie 1907 a fost probabil evenimentul definitoriu din istoria socială a Regatului Vechi al României. A zguduit imaginea ei de monarhie constituțională stabilă, în curs de modernizare, și a pus întrebări serioase despre fundamentele sociale și economice ale țării.

Cauzele ei nu au fost lipsurile imediate de porumb, ci unele structurale, legate de creșterea populației, micșorarea loturilor de teren și a salariilor și un conflict tot mai accentuat între capital și forța de muncă, pe lângă accesul mai ușor al țăranilor la cunoștințe și comunicație socială.[46] Unii experți au folosit chiar cultivarea și exportarea grâului (în detrimentul porumbului) ca indice pentru condițiile premergătoare ale frământărilor sociale din România.[47] În realitate, cultivarea grâului și porumbului a continuat într-un ritm mai mult sau mai puțin egal de-a lungul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Nu s-a observat nici o schimbare drastică de proporție și nici nu există vreo corelație puternică între zonele cultivate cu grâu și focarele de agitație din sate. De fapt, corelația dintre producția de porumb și tulburările țărănești din anul 1907 este mult mai strânsă decât cea cu grâul.[48] Pentru țărani, porumbul era o chestiune mult mai personală: dacă grâul era predominant pe moșiile mari, până la 85% din porumb se cultiva pe proprietățile de mai puțin de 100 de hectare.[49] În 1906, acoperișurile a aproximativ una din opt locuințe țărănești din România erau făcute din tulpini de porumb.[50]

Nu este deci surprinzător că în 1907, la fel ca în 1821 și 1888, a existat un declanșator legat de porumb. Acesta a constat nu din realitatea penuriei sau a unei recolte dezastruoase, deși amintirea anului 1904 trebuie să fi fost proaspătă în mințile celor implicați.[51] Dimpotrivă, în 1906 recolta fusese excelentă. Exporturile către străinătate au continuat tot anul: au părăsit țara 1,39 de milioane de tone de porumb, de peste două ori cât în alți ani.[52] Prețurile erau remarcabil de mari pe piețele vest-europene, în parte ca urmare a recoltelor slabe din țările exportatoare rivale, ca SUA și Argentina.[53] De o importanță mai stringentă erau consecințele unor măsuri adoptate de guvernul conservator pentru a împiedica o repetare a lipsurilor dezastruoase din anii anteriori. În februarie 1905 s-a introdus o lege pentru restabilirea rezervelor de porumb (care, după cum își va aminti cititorul,

fuseseră desființate în 1864). Dar aceste rezerve, ca și cele anterioare, urmau să fie finanțate de țărani, sub forma unei taxe de cinci lei asupra celor care dețineau între 0,7 și 15 hectare de teren. Taxa era compensată printr-o reducere de patru lei din restul taxelor (în termeni reali deci, taxa era de doar un leu), dar a produs tulburări considerabile în toată țara în iarna dintre 1906 și 1907.[54]

Țăranii din mai multe părți ale țării protestau în continuare împotriva acestei taxe când a venit vremea semnării contractelor agricole, în februarie–martie. Pe 19 februarie 1907, locuitorii din Poiana Lungă, județul Botoșani, au înaintat o petiție prefectului cerând să fie scutiți de taxă și asumându-și întreaga responsabilitate pentru situația lor în caz de lipsuri.[55] Trei zile mai târziu, pe 22 februarie 1907, localnicii din Fântânele, un sat din același județ, se declarau „cu totul săraci" și refuzau să plătească taxa.[56] Trei zile mai târziu, pe 25 februarie, sătenii din Onești, județul Bacău, afirmau același lucru.[57] Într-un raport din 15 martie, Gh. Constantinescu, administratorul moșiei Flămânzi, epicentrul revoltei din Moldova, menționa taxa pe porumb ca motiv principal al nemulțumirii țăranilor din perioada imediat anterioară.[58] În județul Gorj, conform raportului unui agent al Siguranței, protestele și împotrivirea provocate de taxa pe porumb erau răspândite „în toate comunele"[59]. Importanța pe care a avut-o taxa pe porumb în dezlănțuirea revoltei era bine înțeleasă de contemporani, inclusiv de guvernul liberal venit la putere în martie: desființarea taxei a fost primul punct din manifestul pe care i l-au prezentat regelui.[60] Știrea despre ridicarea ei a fost proclamată în numeroase localități în încercarea de a domoli revolta țăranilor.[61] Este deci corectă evaluarea lui Donald Sassoon, care, în recenta lui istorie a capitalismului, clasifică cele întâmplate în România în 1907 drept revoltă fiscală.[62]

Evenimentele în sine au fost relatate de multe ori, iar aici nu este necesar decât un rezumat.[63] La Flămânzi, țăranii care, printre alte nemulțumiri, se plângeau: „ni se dă hrană

la cărat și la orice treabă mămăligă de păpușoi stricați, brânză roșie, iute și cu viermi, curechi și castraveți împuțiți, din care cauză cea mai mare parte din noi ne-am îmbolnăvit de pelagră“[64], s-au răsculat împotriva arendașilor de pe cea mai mare moșie din țară și au luat cu asalt primăria. Acțiunile lor și-au găsit ecou prin tot nordul Moldovei. La începutul lui martie, veștile despre răscoală ajungeau în Muntenia și mulți țărani, mai ales în județele de sud-vest, refuzau să mai are și plecau în masă către conacele proprietarilor de terenuri. Ca reacție, statul a mobilizat peste 120.000 de soldați și mulți țărani au fost împușcați – în unele localități s-a folosit chiar artileria grea. În multe relatări despre represiune se dă cifra de 11.000 de țărani omorâți, dar având în vedere că guvernul a distrus mare parte din documentația relevantă, nu se poate stabili cu certitudine cifra exactă. Însă, chiar dacă acceptăm o cifră mult mai mică, de 2.000 de morți, înăbușirea răscoalei tot a dus la cel mai mare număr de morți violente pe timp de pace dintr-un singur eveniment din istoria modernă a țării.[65]

O caracteristică anume a activității țărănești care se desprinde în mod izbitor din documentația pentru Muntenia este că, în multe cazuri, oamenii nu căutau să fure porumb de la proprietar. Ba chiar, când luau cu asalt conacele, mai ales în Muntenia, dădeau foc pătulelor cu porumb. Un număr de-a dreptul remarcabil de incidente de acest fel sunt consemnate în județele Mehedinți,[66] Dolj,[67] Romanați,[68] Olt,[69] Vâlcea,[70] Teleorman[71] și Argeș[72] între 9 și 15 martie 1907. Acest tip de protest sugerează, în primul rând, că țăranii nu se aflau în pericol imediat de a muri de foame, altfel ar fi luat porumbul în loc să-l ardă. Arderea era mai degrabă un act simbolic de răzbunare, în parte pe taxa sus-menționată, în parte pe moșierii și arendașii profitori. Se pare că în Muntenia, ca și în alte regiuni rurale din Europa, porumbul „avea o greutate ontologică mai mare decât alte alimente, alte aspecte ale lumii și majoritatea celorlalte entități în general“[73]. În al doilea rând, aici acțiunile sătenilor nu erau determinate

în special de cultivarea mai extinsă a grâului și de exportul din Muntenia, cum au afirmat unii cercetători.[74] Ținea mai degrabă de o tradiție istorică a răscoalei, mai ales în Oltenia, unde încă dăinuiau amintiri despre revoltele din 1821 și 1848. Memoria răscoalei din regiunea Olteniei rămânea vie în cântecul popular, care invoca în mod explicit tradiția haiducilor locali și arderea porumbului:

> Foaie verde de urzici,
> Vin-Jiene și p-aici.
> Dă-ne puști și dă-ne furci,
> Să intrăm între haiduci,
> Ș-apoi să pornim cu toți
> Să scăpăm țara de hoți.
>
> La Horezu, Poenari,
> Gângiova și Orășani,
> Ard pătule cu bucate
> De pe la săraci furate.[75]

Revolta, deși amplă și zguduitoare, recunoscută de aproape toate partidele, nu a dus imediat la o reformă agrară semnificativă. Aceasta a venit de-abia mai târziu, în perioada 1917–1921, și a fost motivată nu de dorința de a genera o țărănime prosperă, ci de teama revoluției și scăderea drastică a profiturilor din exporturile de cereale ca urmare a măsurilor de recuperare după război.[76]

În cuvintele reginei Maria a României, scrise ca evocare patriotică pentru un public englez în 1916, România era portretizată idilic drept

> o țară roditoare, o țară cu câmpii întinse, cu grâne unduitoare, cu păduri adânci, cu munți stâncoși [...]. O țară unde țăranii trudesc sub soarele pârjolitor, o țară neatinsă de murdăria fabricilor.

Dar pe țăranii români care au supraviețuit băii de sânge a Primului Război Mondial (conflict în care au murit peste o jumătate de milion dintre ei) mămăliga îi aștepta în continuare.

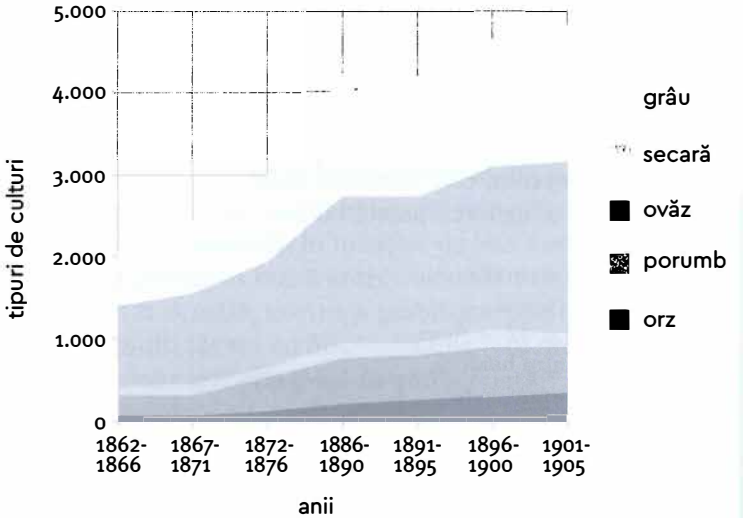

GRAFIC 1 – Cereale cultivate în România, 1862–1905 (hectare)
Sursa: *Anuarul statistic al României*, 1908, date preluate în *Documente 1907*, i: pp. 34–35.

GRAFIC 2 – Exporturile de cereale din România, 1862–1905 (mii de tone)
Sursa: Axenciuc, *Evoluția economică*, iii: pp. 369–372.

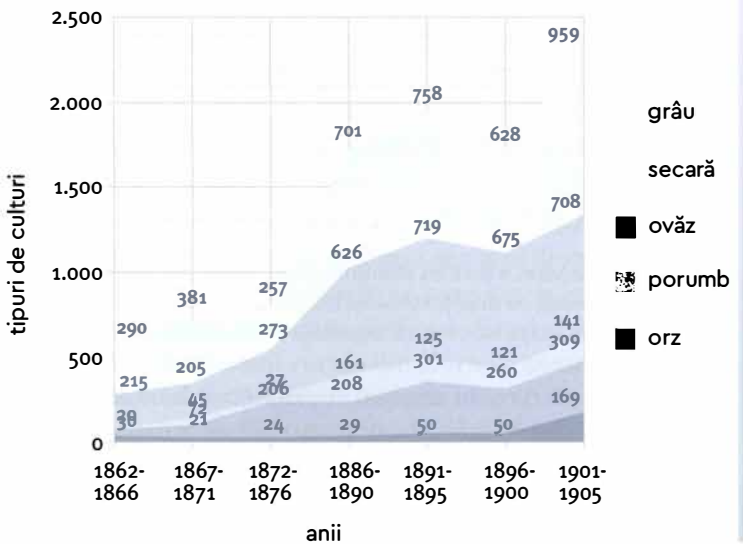

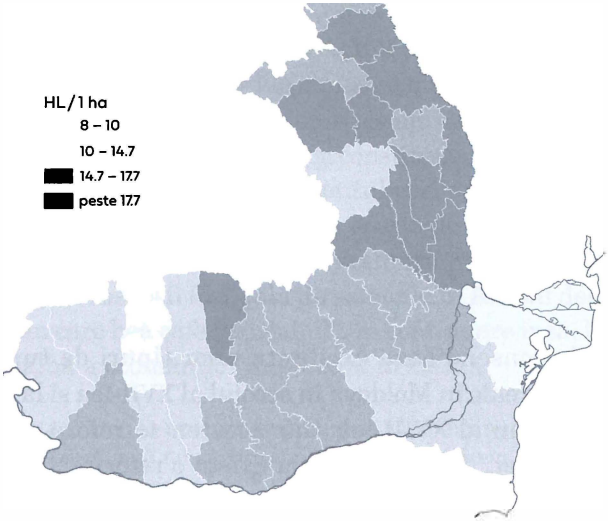

HARTA 6 – Producția medie de grâu per județ în 1907
Sursa: Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, 154 (Harta 148)

HARTA 7 – Producția medie de porumb per județ în 1907
Sursa: Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, 174 (Harta 161)

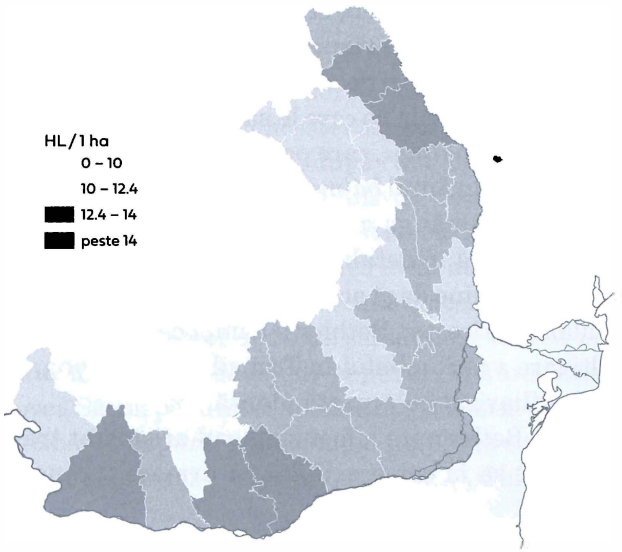

CAPITOLUL 7

Manna valachorum: Rețete la nevoie

Sursele consemnează existența unor tipuri de turtă sau terci de cereale în Moldova în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea; dar acestea se referă, aproape sigur, la mei.[1] În Transilvania există o referire și mai timpurie, care spune că românii consumau turte de mei coapte pe jar, în poezia în latină *Ruinae Pannonicae*, publicată în 1571 de păstorul sas Christian Schäser din Mediaș.[2] Dar cea dintâi mențiune credibilă a unui fel de mâncare pe bază de porumb ne vine din primii ani ai secolului al XVIII-lea, din memoriile aristocratului, rebelului și gurmandului transilvănean Miklós Bethlen, scrise în timpul cât a stat după gratii într-o închisoare vieneză ca urmare a împotrivirii la preluarea Transilvaniei de către habsburgi. Amintindu-și cu nostalgie mâncărurile pe care le savura în tinerețe, Bethlen vorbește despre *bálmos*, care pare să-i fi plăcut foarte mult.[3] În ziua de azi, cuvântul *bálmos* (*balmoş* în româna modernă) se referă la mămăliga coaptă cu brânză și lapte de oaie. Bethlen nu intră în detalii, deci este imposibil să determinăm cu certitudine dacă acel *bálmos* se prepara într-adevăr din mălai. În orice caz, Bethlen s-a implicat într-o propunere de cultivare a porumbului în Transilvania în 1703, deci ar fi fost familiarizat cu această plantă.[4]

Contele Bethlen nu a fost singurul aristocrat transilvănean nevoit să ia calea exilului ca urmare a consolidării

stăpânirii habsburgice în principat la începutul secolului al XVIII-lea. Contemporanul său mai tânăr Kelemen Mikes a fost unul dintre numeroșii rebeli protestanți maghiari care au căutat adăpost în teritoriile otomane după 1711. Scrisorile acestuia din Turcia, o serie de epistole adresate unei mătuși fictive, au fost publicate postum și constituie un tablou expresiv al vieții între imperii la începutul erei moderne. În mai multe scrisori, autorul își deplânge soarta de exilat. De exemplu, într-una scrisă la Edirne în decembrie 1717, se plângea că „Mai bucuros aș fi fost oală de sarmale în Ardeal decât filigean din care bea cafè padișahul". În continuare însă, laudă pâinea albă a otomanilor după cum urmează:

> Aici este grămada noastră de pită; deci să mâncăm dintr-însa cât va să ne țină și să nu cârtim spunând că mai bun ar fi *málé* în Ardeal decât este pâinea aici.[5]

Ca și cu acel *bálmos* al lui Bethlen, nu putem fi siguri la ce se referă Mikes cu al său *málé*, deși cuvântul putea să însemne „porumb" în maghiară și deci, prin extensie, și pâine de porumb.[6] Dar orice cereală ar fi fost aceea, remarca lui sugerează că de-acum *málé* era o mâncare transilvăneană caracteristică.

Mikes s-a născut și a crescut în regiunea transilvăneană Háromszék (Trei Scaune), la nord-est de Brașov. Dacă ar fi fost acasă la data scrierii acestei scrisori, se poate să nu fi găsit mare lucru de mâncare, după cum aflăm dintr-o mențiune foarte interesantă făcută într-un document în limba română din 1718. În anul acela a fost secetă mare în regiunea aflată la nord de oraș, atât de gravă încât au secat fântânile. Prețul grâului și al meiului crescuse dincolo de puterea de cumpărare a oamenilor de rând, care ajunseseră să macine păducele, lobodă și rădăcini de papură: „În Țara Birsi și în Chizdovea Săcui, păduceale au măcinat și lobodă de mâncare și rădăcină de papură, și la câmpie tiu[…] de cucuruz zdrobiră în piio și le măci[…], făcând mămă[…]". Chiar aici, spre

marea frustrare a mămăligologului modern, însemnarea manuscrisă despre foamete este sfâșiată. Dar din ce ne-a rămas din document putem specula că, în aceste împrejurări disperate, se facea mămăligă.[7] Este limpede deci că era un aliment pentru vremuri de foamete. Conform altui martor ocular, populația recurgea și la turte de in, făcute din ce rămânea în presele de ulei.[8]

Când habsburgii au cucerit Oltenia, împreună cu alte teritorii, la începutul secolului al XVIII-lea, mămăliga și-a făcut intrarea în arhivele imperiale. După cum am mai observat, exploratorul Friedrich Schwantz a fost primul care a menționat-o, într-un raport asupra Olteniei scris în 1732; dar descrierea lui (mălai fiert în apă care se poate tăia cu cuțitul) abia poate fi considerată o rețetă.[9]

În același deceniu, oficialii vienezi au început să fie tulburați de relatări despre vampirism în rândul populației ortodoxe care locuia în aceste teritorii de graniță. Ele au fost discutate pe larg de învățații Europei și s-au dovedit un motiv de jenă internațională.[10] În mod clar, problema nu a dispărut: rapoarte compilate 30 de ani mai târziu de doi dintre specialiștii în medicină angajați de împărăteasa Maria Tereza să aducă ordine în provinciile de frontieră dau ceva mai multe detalii despre mămăligă. În 1753, Johann Georg Tallar, un doctor german care studiase la Strasbourg și Mainz și fusese medic militar în armata imperială, cu mulți ani de experiență în Țara Românească și Serbia, a fost trimis să investigheze și să stabilească explicații raționale pentru cazurile de vampirism din Banat, mai precis din satele Klein Dikman și Rakasdia.[11] Deși dedicat în principal acestei probleme spinoase, raportul lui Tallar, redactat și înaintat autorităților în 1753, dar publicat de-abia în 1784, conține informații etnografice despre obiceiurile de zi cu zi ale localnicilor ortodocși (sârbi și români), inclusiv o descriere a mămăligii după cum urmează:

> Pâinea lor este o cocă de făină de grâu turcesc amestecată cu apă clocotită, pe care o dreg aproape zilnic cu fasole nefiartă; aceasta se preface pe dată într-o mâzgă care se întărește singură (*glutinosum spontaneum*).[12]

După cum a observat Peter Mario Kreuter, interesele mămăligologice ale lui Tallar erau un produs secundar al instrucțiunilor sale oficiale, anume să găsească o explicație materială pentru aparițiile vampirice care tulburau atât de tare pacea teritoriilor Maiestății Sale. Cel mai ușor i-a fost să dea vina pe mămăligă.[13]

Tallar nu era singurul „expert" european trimis la granița stăpânirii habsburgice de autoritățile vieneze în deceniul respectiv. În 1755, alt medic din slujba împărătesei, un luxemburghez pe nume Adam Chenot, a fost numit director al punctului de carantină recent înființat de la Rothenthurm, la granița de sud a Transilvaniei (azi Turnu Roșu). Acolo a scris un tratat despre ciumă, publicat la Viena în 1766. Disertația lui Chenot (la fel ca a lui Tallar) depășea subiectul molimei și trata condițiile de trai ale românilor dintr-o regiune aflată cu aproape 250 km mai la est. Conform lui Chenot,

> Românii trăiesc cu precădere din cereale. Făina de mei, scăldată în apă și miere și coaptă în spuză, le este pâine; pe lângă aceasta se găsește uneori un terci, pe care îl fac amestecând treptat făina de porumb în apă sărată în clocot, făcăluindu-l cu un băț până capătă o consistență uniformă și mai solidă. Acest terci îl presară apoi cu brânză.[14]

Începând din anii 1770, sud-estul Europei a redevenit teatru de război și obiect de posibilă împărțeală între imperii – ceea ce i-a atras și un interes sporit din partea multor alți cercetători și oficiali internaționali. Situația a coincis cu expansiunea sferei publice literare, iar numărul publicațiilor europene despre regiune și popoarele sale a crescut considerabil. Informațiile legate de mămăligă nu mai erau apanajul specialiștilor în medicină, ci apăreau într-o varietate de

scrieri topografice și etnologice în mai multe limbi europene. Felul acesta a atras atenția reputatului mineralog Ignaz von Born, care, scriind din Banat în iunie 1770, îl numea „mălai";[15] naturalistului venețian Francesco Griselini, care scria din aceeași provincie câțiva ani mai târziu;[16] anticarului florentin Domenico Sestini, care a călătorit prin Țara Românească în 1779–1780;[17] lui Franz Joseph Sulzer, ofițer și avocat de origine elvețiană care s-a stabilit acolo timp de ani buni;[18] agentului austriac Ignaz Stefan Raicevich, care scria că mămăliga se servește cu sare, lapte, brânză proaspătă sau chiar pește sărat, însoțită de vin sau de tărie din cereale;[19] și contelui francez Alexandre d'Hauterive, emisar al ambasadei franceze de la Istanbul, conform căruia

> se pune o oală pe foc, iar când fierbe apa se toarnă în ea făină până se dizolvă. Pasta ia forma vasului și se mănâncă fierbinte, iar eu, deși nu am pentru ea apetitul românilor, pot da mărturie că este destul de bună.[20]

Galițianul Johan Budinszky, pe de altă parte, care inspecta provincia Bucovina pentru guvernul habsburgic în 1783, nota că mămăliga se fierbe în mod obișnuit cincisprezece minute și se amestecă viguros.[21] În aceeași perioadă, erau la București chiar „cafenele cu cafea din grâne" (*corn Coffee houses*), după mărturia britanicului Jeremy Bentham, care, înainte să devină o figură de renume mondial în domeniul economiei politice, a trecut prin oraș în 1786 în drum spre Rusia. Oricât de tentant ar fi să ne închipuim că în astfel de localuri se servea un fel de cafea din porumb, este mult mai probabil că se referă la o băutură pe bază de mei, cunoscută în acele locuri drept bragă.[22]

Numărul de mărturii în sine dovedește interesul tot mai mare, ba chiar supravegherea din partea Europei a resurselor umane și fizice din sud-estul continentului. Textul lui Sestini este important nu doar pentru detaliile preparării,

ci și pentru comentariile autorului despre metoda diferită pe care o foloseau țăranii și boierii:

> Mămăliga se face în chipul următor: se fierbe apa într-un mare ceaun sau căldare și apoi se aruncă în el mălaiul, după câtă apă este sau câtă mămăligă vrei să faci, și se începe a se învârti cu un făcăleț mare până când capătă consistența polentei de făină de castane și apoi se păstrează în casă și se taie cu o ață porția pe care o poate mânca o persoană, și aceasta se cheamă mămăligă crudă, pe care o mănâncă țăranii în loc de pâine. Mai obișnuiesc oamenii să o turtească și să o lase să se întărească și [...] o mănâncă atunci cu puțină carne sau pește, dar de cele mai multe ori e pregătită sau cu lapte, sau cu caș, cu ceapă sau usturoi sau cu lapte și fasole, și cu orice se poate adăuga la gătit. E mai bună atunci când e fiartă în lapte decât în apă. Dar se cheamă mămăligă boierească atunci când e prăjită în tigaie cu unt, și într-adevăr bună ca polenta lombarzilor făcută, de asemenea, din făină de porumb.[23]

Pare să fi fost și pe gustul elitelor transilvănene: în 1787, Johann von Heydendorff, tânăr nobil din Hermannstadt venit în vizită la Viena, îi scria tatălui său de acasă că a luat o masă cu mămăligă cu lapte ca să-și mai aline dorul de casă.[24]

Von Heydendorff nu era singurul mămăligofil sas care a trecut prin Viena în anii 1780. În același deceniu, Andreas Wolf, tânăr din satul Grossau, aproape de Sibiu, a plecat în capitala imperială să studieze medicina. În mod tipic pentru mobilitatea socio-geografică a perioadei, după absolvire Wolf s-a mutat în Moldova, unde a fost medic pe lângă mai mulți domni în anii 1780 și 1790. La câțiva ani după revenirea la Sibiu, a publicat două volume de *Contribuții către o descriere statistic-istorică a Moldovei*, una dintre cele mai bune surse contemporane de informații despre această provincie.[25] Deși se plângea de regimul alimentar moldovenesc excesiv de gras (pe care, din câte se pare, „un stomac german cu greu l-ar îndura"), Wolf vorbea călduros despre mămăligă, spunând că rareori se servea o masă fără ea. O descria drept

„un fel țărănesc foarte simplu din care trăiesc mii de oameni și pe care l-ar putea găti orice copil de zece-doisprezece ani". Dar declara că el însuși l-a savurat la masa domnească în multe rânduri, garnisit cu ulei de nucă proaspăt presat și zahăr pudră. La masa mitropolitului însă, se obișnuia mai degrabă să fie servită amestecată cu „*Brense* (un soi de brânză)" și i se spunea „*Mamaliga embrinsite* (Eingekäsete Mamaliga)".

Rețetele lui Wolf au și o însemnătate culturală, pe lângă pura lor valoare pitorească: sunt aproape o alegorie gastronomică a echilibrului de putere care domina Moldova, între vodă, numit de la Istanbul, cu gusturile lui cosmopolite, îndulcite, și mitropolitul mai de rând, mai cu picioarele pe pământ, conectat la obiceiurile turmei sale.[26] Autorul face și o descriere detaliată a metodei după care prepară țăranii mămăliga:

> Țăranii umplu un ceaun sau o cratiță cu mălai cât încape, toarnă peste el apă și adaugă sare. Îl lasă pe foc să fiarbă bine, până ajunge la o consistență mai densă, ca de pâine. Apoi învelesc vasul în ștergare și, ținându-l între picioare, îl amestecă bine cu un băț lung de-un cot. Când este gata, îl pun pe jăratic câteva minute, apoi îl duc la masă, unde răstoarnă mămăliga, care astfel păstrează forma vasului. Felul acesta se mănâncă adesea, fierbinte sau rece, în loc de pâine. Unii îl consumă cu lapte proaspăt muls, sau cu brânză, sau cu untură de porc; alții rece, cu chisăliță de prune sau supă de varză acră etc.[27]

Wolf lăuda și utilitatea mămăligii pentru țărani: le menținea sănătatea, oferea o masă hrănitoare fără prea mult efort, se putea da și la animale și, în special, le permitea o oarecare libertate de mișcare:

> Dacă merg în pădure sau în munți, nu trebuie să ia cu ei decât o cantitate de mălai, un ceaun mic și niște sare și nu mai au nevoie să se îngrijească de pâine sau orice altă mâncare.[28]

Mențiunile despre mămăligă în sursele de limbă română rămân rare. Una se găsește într-o petiție din 1822 adresată de un grup de boieri moldoveni Înaltei Porți, care vorbește de „mămăliga cea de popușoi care este pâinea cea de obște a locuitorilor“[29]. În același an găsim o „căldare de mămăligă“ în inventarul unui abator de la Ploiești.[30] Pe de altă parte, mult mai mulți călători au trecut prin Principate la începutul secolului al XIX-lea și și-au notat impresiile despre mămăligă, în termeni mai mult sau mai puțin favorabili. Scrierile lor au contribuit în mod decisiv la închegarea intertextuală a unui discurs mămăligologic coerent, atât de frecvent era descris preparatul acesta de observatorii occidentali drept „hrana de căpetenie a țărănimii“, „hrana țăranilor“, „baza hranei lor“, „hrana obișnuită a poporului“, „hrana lor obișnuită [...] amestecată câteodată cu lapte“, „hrana lor de căpetenie“ sau „hrana obișnuită [a valahilor]“, pe a căror masă „se găsește întotdeauna polenta de porumb (numită «mămăligă»)“.[31] A fost perioada-cheie în care mămăliga „a dat în fiert“ și s-a întărit în imaginarul european. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, asocierea dintre mămăligă și ținuturile românești era atât de strânsă, încât în 1856, când deja celebrul explorator și geograf german Alexander von Humboldt, care se apropia de 90 de ani, a întâlnit la Berlin un călător recent întors din Țara Românească, prima lui întrebare a fost despre mămăligă.[32]

Scrisori către casă

Faptul că învățații, doctorii, geografii și militarii europeni canonizau cu asiduitate bucătăria națională nu a trecut neobservat la București. În cuvintele boierului valah Constantin „Dinicu“ Golescu din 1826,

> Plină este Evropa, precum de altele, așa și de asemenea cărți. Nici un unghi cel mai nebăgat în seamă de pământ, nici o țeară, nici

> un oraș, nici un sat nu este necunoscut la nici un Evropeu; ajunge să știe citi. Iar noi, ca să ne cunoaștem țara bine, trebuie să câștigăm această cunoștință din citirea vreunui cărți scrisă de Evropei.[33]

Se observă o conștientizare a hegemoniei culturale europene aici, un colonialism al cunoștințelor mămăligologice care ar corespunde, poate, unei valorizări a materialului. Dar Golescu nu vedea lucrurile așa. El recomanda (folosind, în mod grăitor, o metaforă agrară) „să-l împărtășim compatrioților noștri și să-l sădim în pământul nostru, spre rodire înmulțită"[34].

Înainte să pornească într-un tur al Europei în 1824, Golescu însuși cultivase și făcuse comerț cu porumb peste granița habsburgo-otomană,[35] la fel ca tatăl lui mai înainte.[36] Nu este deci surprinzător că i-a acordat multă atenție în scrierile lui de călătorie, observându-i prezența în numeroase locuri.[37] Cu toate acestea, Golescu nu a scris el însuși despre mămăligă. Dar îndemnul lui ca românii să adopte formele de cunoaștere europene a fost ascultat de contemporani. Lexiconul românesc publicat la Buda în 1825 definește mămăliga drept „*puls, vel polenta e zea mayis* (latină), *pulyitzka* (maghiară) sau *der Kukuruz-Mehl-Brey, die Mamaliga* (germană)"[38]. O topografie a Țării Românești alcătuită în limba greacă de doctorul Constantin Caracaș și publicată la București în 1830 descria mămăliga din punct de vedere medical. Deși „cantitativ bună", scria Caracaș, „nu este îndeajuns de hrănitoare încât să satisfacă nevoile muncii lor grele și trudnice"[39]. Șase ani mai târziu, boierul moldovean Constantin Vârnav spunea același lucru într-o disertație medicală susținută la Universitatea din Buda, în care descria mămăliga drept „mana românilor" (*manna valachorum*). În unele privințe, textele acestea erau tributare discursului altor autori europeni: Vârnav enumera multe în bibliografia lui foarte atentă, deși, în același timp, nu ezita să specifice care mămăligologi străini sunt de încredere și care sunt învechiți.[40]

Descrierea de mai sus poate lăsa impresia că alimentația locuitorilor din Moldova și Țara Românească a fost „cucerită" de porumb înainte de jumătatea secolului al XIX-lea. Dar trebuie observat că meiul și chiar hrișca s-au folosit în continuare pentru mămăligă până destul de târziu. Faptul este atestat de numeroase surse narative. Un călător care a vizitat Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea, baronul von Campenhausen, menționa mămăliga, dar spunea și că era îmbunătățită prin adăugarea de mei, caz în care i se spunea *malay*.[41] În Țara Românească, Tache Merișescu, boier mărunt și memorialist, își amintea că i se oferise mămăligă de mei într-un sat izolat locuit de bulgari, pe la 1810.[42] Puțin mai târziu, în 1835, călătorul transilvănean Ion Codru-Drăgușanu trecea prin Țara Românească și vizita Călărașiul, unde își găsea de lucru pentru scurt timp ca bucătar și prepara „maliga de méiu".[43] Dacă baronul von Campenhausen afirmase că meiul adăugat îmbunătățește rețeta, autorii români calificau versiunea pe bază de mei drept inferioară, un fel care „miroase a sărăcie".[44] Dar de aici putem deduce că încă se folosea relativ des. În câteva părți ale Țării Românești și Dobrogei, în principal pe cursul Dunării, încă se cultiva mei și se făcea din el mămăligă, chiar și la începutul secolului XX.[45]

Primele cărți de bucate românești.

Jumătatea secolului XIX a fost o perioadă-cheie în procesul literar de construire a națiunii române. Aceasta a implicat, pe lângă producția de alte genuri literare, și apariția primelor cărți de bucate tipărite în română.[46] Prima și poate cea mai cunoscută este publicația *200 de rețete cercate*, de Mihail Kogălniceanu și Constantin Negruzzi, apărută la Iași în 1841. Kogălniceanu și Negruzzi considerau apariția ei un act „revoluționar": o încercare atât de a răspândi limba

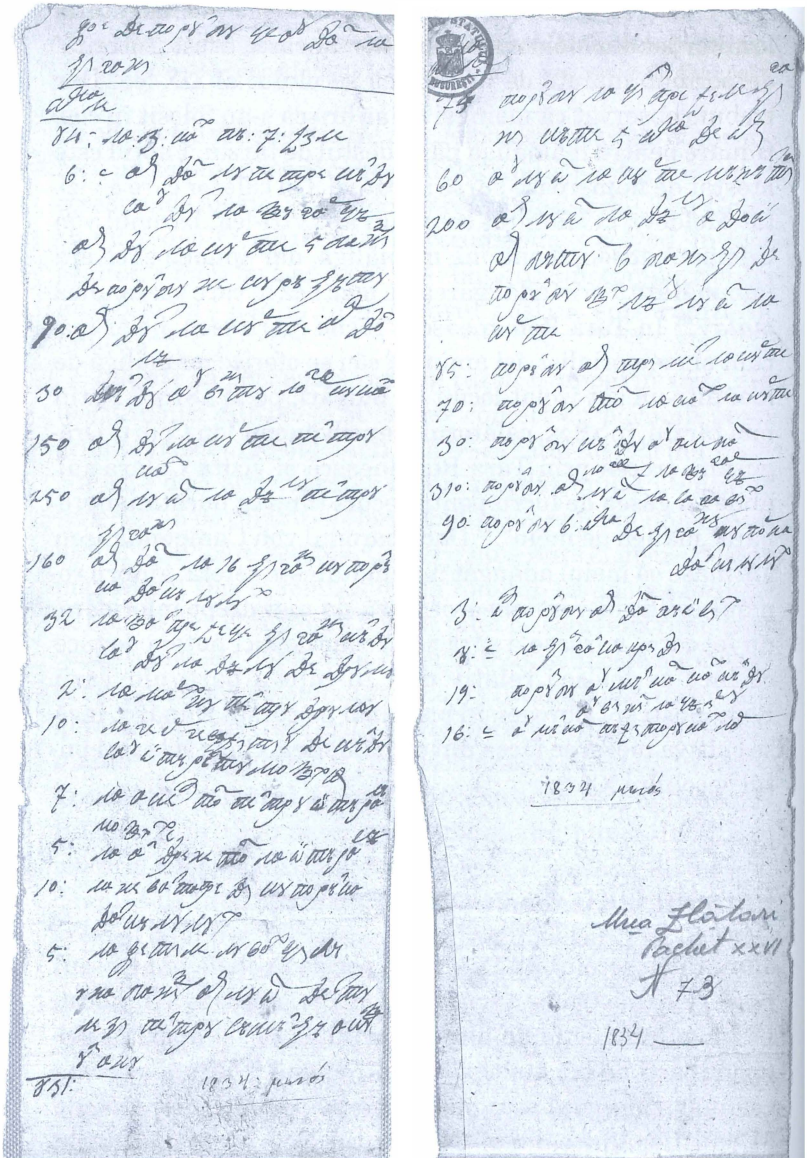

7.1 Listă cu rațiile de porumb împărțite robilor țigani, mânăstirea Zlătari, București, 1834

literară, cât și de a transforma gusturile locale într-o direcție europeană și a le îndepărta de bucătăria „orientală" tradițională care dăduse tonul în Principatul Moldovei.[47] Din acest motiv și, poate, pentru că era considerată atât de ușor de preparat încât nu necesita instrucțiuni, mămăliga nu apare deloc în această lucrare fascinantă, din care, în rest, cititorii puteau afla cum să facă *bœuf à la mode* („bou di modă") sau nenumărate preparate cu „jalatină" (gelatină). În altă carte, scrisă în franceză pentru un public internațional, Kogălniceanu afirma că mămăliga era „mâncarea obișnuită a țiganilor", asociind-o astfel cu un grup etnic diferit și, în ochii elitei românești, inferior.[48]

În 1849 apărea la București o carte cu titlul simplu *Carte de bucate*.[49] Despre autoare, Maria Maurer, nu se știe aproape nimic, în afară de ceea ce ne spune ea însăși în prefață, anume că a adunat rețetele cu doi ani mai înainte „în favorul iubitelor mele eleve", cel mai probabil dintr-un internat privat. Studiile recente și o nouă ediție nu au descoperit mult mai mult. Cartea utilă a lui Maurer conține însă o rețetă de mămăliguță cu cașcaval, de fapt un fel de coptură cu straturi succesive de mămăligă, cașcaval și unt.[50] După cum observă editorul, este foarte posibil să fie vorba de traducerea unei rețete cu polenta, deși sursa exactă este greu de identificat.[51] Cu toate că a trecut prin mai multe ediții, „mămăliguța" lui Maurer nu a ajuns parte din nici un repertoriu „național" până mult mai târziu.

Unul dintre aspectele analizei sociale contemporane concentrate preponderent pe porumb venea din rândurile profesiei medicale în curs de dezvoltare în țară. Atenția doctorilor se îndrepta în special către cazurile tot mai numeroase de pelagră, o boală despre care acum se știe că este cauzată de lipsa unei forme a vitaminei B3, dar pusă atunci în special pe seama alimentației monotone, bazată pe porumb, a țăranilor. Pelagra mai fusese semnalată de doctori în Moldova, din anii 1830 până în anii 1860; dar de-abia mai târziu

s-a dezvoltat un discurs social solid asupra legăturii dintre consumul de mămăligă și pelagră.[52] Sociologii și medicii acuzau adesea mămăliga, ori ca aliment nesănătos, ori ca efect al relațiilor agro-sociale profund inegale din România independentă. S-a apelat și la argumente istorice în sprijinul renunțării la porumb, inclusiv la o mărturie potrivit căreia ostașii români din perioada medievală ar fi purtat pâinea albă agățată de șa.[53] Istoricul Constantin Bărbulescu, într-un studiu analitic amplu al acestor discursuri, a arătat convingător concordanța lor cu o „imagologie socială" mai amplă cu privire la țărănime: atitudinea negativă față de mămăligă se alinia cu idei contemporane ca darwinismul social și teama de degenerare națională. După cum scrie Bărbulescu, „mămăliga din aliment principal se transformă în simbol social"[54].

În mod bizar, puțini dintre cruciații antimămăligă îi negau valoarea nutritivă. De fapt, critica lor era conturată de contactul cu dezbaterile internaționale specifice și, în unele cazuri, de faptul că mămăliga era văzută ca produsul rău-famat al unor „vremi de «mare agricultură» și de «modernă organizație»", în contrast cu un trecut închipuit.[55] Cunoscutul istoric și economist A.D. Xenopol a propus o abordare etapizată a înlocuirii mămăligii, care prevedea printre altele înființarea unor cuptoare comunale în sate. Acestea, considera Xenopol, ar fi slujit două scopuri în același timp: în primul rând, se puteau folosi pentru uscarea porumbului, care, credea el, ar fi redus incidența pelagrei; în al doilea rând, în ele se putea coace pâine, ca țăranii să se obișnuiască cu un regim alimentar pe bază de grâu.[56] Pe lângă programele de introducere a pâinii albe, s-a organizat chiar și o campanie minoră de înlocuire a porumbului cu soia în România în anii de după 1900.[57] Cu toate acestea, mămăliga a rămas alimentul de bază universal pentru vasta majoritate a populației țării și în prima jumătate a secolului XX.[58]

Campania împotriva mămăligii în Regatul Vechi se aseamănă remarcabil de mult cu cea purtată în același timp în

alte țări dependente, ca Mexicul, unde unii critici sociali ridiculizau porumbul drept hrana „raselor inferioare", în timp ce alții încercau să-l integreze în repertoriul național. După cum a afirmat Rachel Laudan, „în mai multe națiuni în curs de modernizare apăreau grupuri care afirmau că, pentru a concura la nivel global, cetățenii ar fi trebuit să treacă la consumul de pâine albă", iar România nu făcea excepție.[59] Disprețul oficialităților de la sfârșitul secolului al XIX-lea față de mămăligă și promovarea porumbului erau deci conforme cu dezbaterile care se purtau în alte părți ale lumii. Dar discursul acesta era și un ecou al istoriei interimperiale a regiunii, dacă ne amintim de observațiile făcute încă din secolul al XVIII-lea de administratorii imperiali habsburgici cu privire la alimentația românilor.[60]

O trecere în revistă a unora din reprezentările mămăligii în literatura periodică și cărțile populare spre sfârșitul secolului al XIX-lea îi scoate în evidență conotațiile aproape exclusiv negative: „Spuneți acuma de nu mănâncă mai bine Polinezianul ori Hotentotul: mănâncă carnea crudă, dar tot e mai priincioasă decât perje verzi fierte cu mămăligă", afirma autoarea socialistă și feministă Sofia Nădejde în revista *Contemporanul*, în 1884.[61] O schiță din 1888 ne prezintă un tată strâmtorat, care nu-și poate hrăni copiii cu ceva mai bun decât mămăliga: „Sărăcia singură nu ne-a uitat", se vaită el, împărțindu-le tainul copiilor înfometați.[62] Într-o satiră despre „Logica țărănească" apărută în revista umoristică *Calicul* în 1889, un țăran este ridiculizat pentru că-i poruncește nevestei să facă mămăligă cu cârnat și varză acră, în loc să asculte de instrucțiunile alimentare ale doctorului: „O zi încolo ori încoace, totuna mi-e mie – atunci în loc de trei, mă voi însănătoșa preste patru zile!"[63] O anecdotă publicată în Transilvania în același an vorbește despre un român și un sas care iau masa împreună: cel dintâi aduce mămăligă, cel de-al doilea brânză, iar românul reușește să-și însușească toată brânza sasului, în timp ce mămăliga lui o

lasă nemâncată.[64] Alte surse consideră mămăliga cu prune uscate mâncare de săraci, un fel de a-ți păcăli stomacul: „na-vă prunele astea uscate și mămăliga asta și mai mințiți-vă foamea nițel"[65]. În această perioadă, populațiile învecinate le dădeau românilor porecle peiorative referitoare la mămăligă: „mamaligari" (bulgară) sau *mamalîjniki* (rusă).[66]

Cele de mai sus ar putea explica parțial de ce, deși recunoscută universal drept alimentul principal al populației, mămăliga era rareori codificată în sfera gastronomiei. O excepție o constituie o relatare foarte detaliată a diverselor practici de a face mămăliga în partea moldovenească a României, alcătuită în zorii secolului XX de profesorul și folcloristul Mihai Lupescu și publicată parțial în revista *Șezătoarea* în 1898, sub titlul „Bucătăria țăranului". Dar ediția completă, sub formă de carte, a etnografiei culinare a lui Lupescu a apărut de-abia în anul 2000.[67] Lupescu spune că termenul se folosește într-un sens destul de imprecis, incluzând și posibilitatea de a găti *mămăligă cu cartofi*, cu alte cuvinte cartofi noi zdrobiți, în timpul postului Sfintei Marii (31 iulie–15 august).[68]

Mămăliga este menționată doar în treacăt în cărțile de bucate românești din prima parte a secolului XX. O lucrare foarte cuprinzătoare, apărută pentru prima oară în 1902, care a trecut prin cel puțin unsprezece ediții, anume *Buna menajeră* a Ecaterinei Comșa, conține peste 1.250 de rețete, dintre care peste o duzină pentru diferite feluri de pâine albă, dar numai una cu porumb, și aceea nu de mămăligă, ci de turtă cu mălai.[69] Chiar mai enciclopedică a fost *Carte de bucate*, de Sanda Marin, apărută în 1936. Marin includea nouă rețete cu porumb sau mămăligă, dar e vorba de nouă dintr-un total de peste 1.500 și nu există nici o secțiune sau indicație specială care să distingă mămăliga drept aliment sau specialitate națională.[70] Cealaltă publicație importantă din perioada interbelică, *Dictatura gastronomică* a lui Constantin Bacalbașa (1935), are doar câteva rețete cu

porumb în a doua ediție, comunicate de un corespondent: „alivenci", „mălaiul", „crupușoare de porumb cu lapte" și „gir de mălai cu lapte", toate descrise drept specialități regionale moldovenești.[71] Dintre aceste clasice interbelice, cartea de bucate a lui Marin a fost adaptată în ediții noi în perioada comunistă, iar repertoriul ei a fost modificat ca să se potrivească cu ideile regimului despre rolul nutriției și al gastronomiei într-o societate socialistă.[72] Cartea de popularizare din 1971 *Pe urmele renumitei bucătării românești* menționează trei feluri cu mămăligă, dar cititorul nu este instruit în nici unul din ele cum să prepare mămăliga, doar cum s-o combine cu alte ingrediente, ca ouăle, brânza sau untul.[73] Același lucru îl observăm și la un *Album literar gastronomic* publicat în 1985.[74] În același timp, în lucrările despre istoria gastronomică românească mămăliga lipsește aproape cu desăvârșire.[75]

Într-un contrast izbitor cu cele de mai sus, o lucrare scurtă în franceză, apărută cu titlul *Les bons plats roumains*, cu ocazia Expoziției Mondiale de la Paris din 1937, acorda mămăligii un loc de cinste. *Les bons plats roumains* cuprindea ilustrații atrăgătoare semnate de artista Lena Constante și o prefață de Léon Thévenin, jurnalist și tutore de limba franceză al tânărului prinț Mihai, viitorul rege. Thévenin lăuda „rusticitatea elegantă a țării, farmecul ei în același timp primitiv și rafinat" (chiar înainte, merită observat, ca țara să cadă sub semnul dictaturii). Spre deosebire de oricare altă carte de bucate destinată publicului autohton, mămăliga este definită aici drept „felul național, pâinea țăranului român" și primește un amplu capitol separat, cu nu mai puțin de 32 de rețete. Majoritatea îi acordă rolul de garnitură pentru un fel principal în stil franțuzesc (*mamaliga à l'agneau*, *mamaliga au ragoût de porc* și așa mai departe), dar atenția pe care o primește mămăliga contrastează puternic cu situația din alte publicații asemănătoare în limba română.[76]

Cea mai cuprinzătoare carte de bucate publicată în anii recenți, *Bucate, vinuri și obiceiuri românești* a lui Radu Anton Roman, din 1998, acordă ceva mai multă atenție mămăligii decât alte cărți în română de până atunci, oferind treisprezece rețete și un comentariu etnografic mai detaliat. Însă Roman acordă locul de onoare pâinii în selecția lui de rețete românești mai des întâlnite și cu mai mare importanță culturală, cu care își începe cartea. „Grâul e sacru", scrie Roman în prefață, afirmând că majoritatea mâncărurilor ritualice românești, fie ele creștine sau nu, au legătură cu el. Roman insistă și pe sacralitatea în cultura populară rurală românească a altor plante „profane" ca urzicile, pelinul, mugurii și florile de salcie și măr, frunza de viță-de-vie și leușteanul; dar porumbul nu este printre ele.[77] Totuși, într-o mișcare de-acum familiară, ierarhia se inversează într-o ediție prescurtată în limba engleză a cărții, apărută în 2008. Aici, rețetele de mămăligă sunt plasate chiar la începutul cărții și declarate cu mândrie a avea legătură cu tradiția antică a dacilor.[78] Acest fapt corespunde tiparului general: în timp ce în publicațiile naționale mămăliga era neglijată, în lucrările destinate consumului internațional este codificată mai frecvent și mai vizibil.

Facerea mămăligii

Cărțile de bucate, deși surse excelente pentru atestarea unor alimente și feluri de mâncare, precum și a atitudinilor culturale față de acestea, nu răspund până la urmă unei întrebări esențiale: cine făcea, de fapt, mămăliga? Adesea se consideră de la sine înțeles că în societățile tradiționale femeile gătesc. Faptul este bine documentat, de exemplu, în cazul tortillei din America Centrală, unde studiile au arătat munca extenuantă depusă de femei pentru prepararea atentă a acestei pâini de porumb.[79] În cazul românesc, mărturiile sunt ceva

mai echivoce. Dacă mulți etnografi urmează convenția, atribuind munca agricolă bărbaților și torsul, gătitul și treburile casei femeilor, este clar că femeile lucrau și la câmp, inclusiv la semănatul porumbului, și că bărbații făceau adeseori mămăliga.[80] Uneori motivul este obiceiul călătorilor de a folosi în mod interschimbabil cuvintele „oameni" și „bărbați" și faptul că aceștia nu aveau ocazia să vadă femeile muncind acasă. De asemenea, cărțile de bucate erau dedicate adesea în mod explicit femeilor, în scopuri sociale programatice.[81] Dar toate acestea nu reflectă în mod necesar practici din viața reală, mai ales în societatea rurală. În surse ca memoriile literare, gătitul mămăligii este atribuit adesea mamelor și mătușilor – poate tot din motive de convenție. De exemplu, într-o colecție de eseuri pe teme gastronomice ale unor intelectuali români de renume apărută în 2012, scriitorul Mircea Cărtărescu își amintește cum făceau mătușile lui mămăligă în casa bunicului și cum se răsturna din ceaun și se tăia cu sfoara, apoi se lăsa la răcit.[82] În același fel, filozoful Gabriel Liiceanu își amintește cum mama lui făcea mămăligă amestecată cu pâine tăiată cubulețe și oferă și o rețetă de alivenci, o turtă moldovenească dulce din porumb, telemea și ouă, care, din nou, îi amintește de mama lui.[83] În romanul Aglajei Veteranyi *De ce fierbe copilul în mămăligă*, protagonista spune că gătitul mămăligii cădea în sarcina bunicii.[84] Există însă și contraexemple. De pildă, autoarea de texte gastronomice Irina Georgescu atribuie multe practici de preparare a mâncării rudelor de sex feminin, dar ne spune că mămăliga era treaba bunicului.[85] Este doar una dintre numeroasele întrebări din cartea de față care necesită un studiu mai amănunțit, și sperăm că o cernere ulterioară a surselor, în special din sfera etnografiei, a călătoriilor și a istoriei sociale, ne va permite să prezentăm o imagine mai clară.

CAPITOLUL 8

„Vrabia mălai visează, și leneșul praznic": Mămăliga imaginară

În scrierile de ficțiune în limbi străine despre Transilvania sau România, mămăliga apare mai ales ca element de culoare locală. Câteva exemple sunt *The Interrupted Wedding* de Anne Manning (1864);[1] nuvela *Basil Hymen* a austriacului Leopold von Sacher-Masoch (cca 1875);[2] în literatura germană, *Ein Freiheitskampf in Siebenbürgen* de Karl Bleibtreu (cca 1900);[3] în cea franceză, *Le Château des Carpathes* de Jules Verne (1892);[4] povestirea „Răzbunare" a reginei Elisabeta a României (publicată sub pseudonimul Carmen Sylva, 1892)[5] și, poate cel mai faimos, *Dracula* de Bram Stoker (1897), în care, în primele pagini, naratorul Jonathan Harker mănâncă mămăligă la micul-dejun într-un hotel din Cluj, alături de ardei și vânătă umplută, și își notează că trebuie să încerce să obțină o rețetă.[6] Nu aflăm dacă reușește sau nu – și nu degeaba. În *Dracula*, la fel ca în toate scrierile de mai sus, mămăliga este o notă care dă tonul scenei, nu personajul principal sau vreun element de suspans esențial pentru narațiune.

În Ungaria învecinată, porumbul slujește drept nume al unui personaj reprezentativ dintr-un text clasic al literaturii naționale, Kukorica Jancsi („Jancsi Porumb"), protagonist al poeziei epice *János vitéz*, scrisă de celebrul poet Sándor Petőfi. János este poreclit Jancsi Porumb pentru că a fost găsit într-un lan de porumb, abandonat în scutece. Mai târziu are un întreg șir de aventuri galante, care servesc drept sim-

bol al vitejiei naționale maghiare în diverse manuale de școală și reprezentări populare din secolele al XIX-lea și XX.[7] Alte țări cultivatoare de porumb din lume au codificat și ele planta în reprezentări literare, un exemplu celebru fiind capodopera modernistă *Hombres de maíz* (1949) a romancierului guatemalez Miguel Ángel Asturias, laureat cu Premiul Nobel. În România însă nu există un personaj echivalent. Povestea porumbului și a mămăligii în literatura, cultura și arta țării este mai mult una a absenței decât a prezenței.

O excepție timpurie splendidă se găsește în opera autorului transilvănean Ion Budai-Deleanu. Pe la 1800, Budai-Deleanu, funcționar habsburgic la Lemberg (azi Liov, Ucraina), a compus un poem eroicomic, *Țiganiada*, o povestire fictivă a aventurilor unui grup de romi în armata lui Vlad Țepeș, domnitor al Țării Românești în Evul Mediu. În poem, mămăliga apare de mai multe ori ca mâncare caracteristică romilor: ni se spune că Vlad le asigură trupelor „coșuri de făină / Pentru mămăligă multe sute, / Să vă fie la prânz și la cină".[8] În tabăra lor, romii mănâncă cu plăcere „mămăligă cu untură".[9] Un personaj visează la intrarea pe porțile raiului, unde

> Râuri dă lapte dulce pă vale
> Curg acolo și dă unt păraie,
> Țărmuri-s dă mămăligă moale,
> Dă pogăci, dă pite și mălaie.[10]

Deși Budai-Deleanu era conștient, desigur, că malurile bogate în carbohidrați ale lumii sale de vis valahe din secolul al XV-lea nu puteau fi făcute din porumb, invocarea repetată a mămăligii era, probabil, influențată și de perioada în care scria. După cum a observat Andrei Oișteanu, în opera aceasta mămăliga reprezintă abundența săracului, sau chiar imaginea lui despre paradis – o adevărată mămăligotopie.[11]

Budai-Deleanu a compus și o epopee eroicomică mai scurtă, *Trei viteji*, în care apare un Kir Kalos Cucureaza, parvenit grec, inițial vânzător de covrigi și pește sărat la

Istanbul, ajuns la rangul de boier în Țara Românească.[12] Alt personaj din *Trei viteji*, Mișca, un bărbat care, în ciuda originii umile, reușește să ajungă în rândurile nobilimii, arată cât de mândru și conștient este de poziția lui afirmând că „în mine nu sîmț, nice spre mălaiu, / Nici spre mămăligă, eu nice-o plăcere / Însă gura mea tot plăcintă cere".[13] Creațiile lui Budai-Deleanu au rămas nepublicate până spre sfârșitul secolului al XIX-lea și nu au avut nici o influență asupra tradiției literare naționale care se forma în România pe atunci.

De-a lungul secolului al XIX-lea, referirile la mămăligă în operele canonice ale literaturii naționale sunt în mare parte incidentale. Își face apariția episodic în texte a căror acțiune se petrece la țară, ca în „Gura satului" de Ioan Slavici (1878), *Amintiri din copilărie* de Ion Creangă (1881), sau „Viața la țară" de Sofia Nădejde (1886), dar nu ocupă nici pe departe locul central în reprezentarea vieții rurale în aceste scrieri clasice.[14] În *Viața la țară* de Duiliu Zamfirescu (1894), o colecție de scene din viața rurală a perioadei, mămăliga este menționată doar când copiii personajelor nobile sunt învățați de guvernanta lor scoțiană s-o evite.[15] Tot astfel, cel mai renumit pictor peisagist al României independente, Nicolae Grigorescu (1838–1907), a pictat țărani, boi, gâște, păstori, căpițe de fân și multe alte aspecte ale vieții rurale; dar în opera lui nu sunt reprezentate nici porumbul, nici mămăliga. Portretistul Theodor Aman (1831–1891), al cărui tată era un cunoscut negustor de porumb din Oltenia, a creat o pictură în ulei de mici dimensiuni numită *Țigăncuși la mămăligă*, asociind acest fel de mâncare cu alt grup etnic decât al românilor. Lucrarea, nesemnată și nedatată, nu este considerată în general ca făcând parte din canonul vizual românesc și nu pare să fi fost supusă vreodată unei analize critice.[16] Același lucru se poate spune și despre gravura lui *Adunați la mămăligă* (fig 8.1). În general, absența plantelor care furnizau alimente de bază sau de export din repertoriul

8.1 Theodor Aman, *Adunați la mămăligă*, cca 1870

artistic grafic este poate o trăsătură a regimurilor de reprezentare din ținuturile coloniale sau semicoloniale.[17] Într-o călătorie oficială din 1883 în Moldova pentru inaugurarea unei statui a voievodului medieval Ștefan cel Mare, regele Carol I a mâncat mămăligă – nu însă în capitala provinciei, ci într-un pavilion ridicat cu ocazia vizitei lui în Munții Stânișoarei, în județul Neamț, pe drumul de întoarcere de la inaugurare. I-au servit-o niște păstori, la o altitudine de 1.480 de metri. O bucată din ea se păstra la redacția *Curierului* din Iași.[18] Mămăliga a fost inclusă ca preparat românesc tipic și în „Cabaret Roumain" organizat la Expoziția Internațională de la Paris din 1889.[19]

Autorii buni știu să pună în valoare detaliile mărunte; merită menționată o referire la mămăligă dintr-un roman

istoric timpuriu, din perioada obținerii independenței României. *Ciocoii vechi și noi*, scris de Nicolae Filimon și apărut în 1863, vorbește despre evenimente petrecute cu 50 de ani mai devreme, în 1814, în ultimii ani ai regimului fanariot. Este vorba de povestea lui Dinu Păturică, parvenit valah tipic al perioadei, care își începe cariera ca ciubucciu pe lângă un boier fanariot, dar reușește să se ridice la un rang mai înalt exploatând favorurile amantei stăpânului, Duduca. Atunci când postelnicul îl trimite să-i inspecteze moșiile de la țară, Dinu este amenințat de un grup de bandiți. Dar, prin intervenția unui membru al grupului, este convins să se așeze și să mănânce miel „fript hotește" alături de potențialii agresori, sub cerul liber, o delicatesă „care să întreacă toate chiabapurile de la masa lui Vodă". Printre mâncărurile care însoțesc acest fel inițial intimidant, dar până la urmă somptuos, care arivistului Dinu pare să-i fie complet necunoscut, bandiții așază cepe, ouă fierte, unt proaspăt, vin de Cernătești și mămăligă: „În timpul acesta, o altă grupă de tâlhari întindea pe iarba verde o masă de pânză, alții făceau mămăliguță, câțiva coceau ouă și curățau cepe și usturoi verde, pe care le așezau pe la locurile unde aveau să șadă oaspeții". Este grăitor faptul că, în festinul descris în culori atât de vii de Filimon, mămăliga este considerată o mâncare tipică tâlharilor. În realitate, după cum am văzut, nici curțile princiare fanariote nu fuseseră străine de mămăligă – dar deja un scriitor de la jumătatea secolului al XIX-lea o consideră mâncarea proscrisului.[20] Aceeași impresie despre mămăligă o întâlnim în unele ficțiuni populare ieftine, precum povestea lui *Florea Haiducul*, publicată la Bârlad; hăituit și în cele din urmă împușcat de autorități, haiducul se dovedește a fi avut asupra lui o bucată de mămăligă, care cade pe pământ în locul unde își află sfârșitul.[21]

Cea mai explicită tematizare a porumbului în literatura secolului al XIX-lea vine nu dintr-o lucrare publicată pe atunci, ci dintr-o poveste scrisă de Ion Creangă și intitulată *Povestea*

pulei sau *Povestea poveștilor*. În text, citit la o întâlnire a societății literare Junimea de la Iași în 1876, dar publicat abia în 1939, țăranul Ion plantează porumb pe câmp când se oprește lângă el Sfântul Petru, care îl întreabă ce seamănă. Când țăranul cu vorbirea spurcată îi răspunde neobrăzat că seamănă pule, sfântul are grijă ca porumbul plantat să rodească nu știuleți, ci penisuri „care-de-care mai îmbojorate, mai dârze și mai răzbelite". Trece pe acolo o femeie bătrână. Când țăranul își explică necazul („unde s-a mai auzit [...] să mănânci pule în loc de păpușoi! Ia învață-mă și dumneata ce să fac?"), femeia rămâne mai întâi năucită, dar apoi îl sfătuiește, în schimbul unui snop de pule, să le ducă la piață și să le vândă. Strategia ei dă roade și țăranul reușește să-și vândă o parte din surplusul falic unei văduve boieroaice. Jupâneasa, care, spre deosebire de țăran, nu înjură niciodată, dar care totuși vrea pulele, plătește pe ele o sumă mare, spunându-și că le cumpără pentru că țăranul i-a spus că sunt făcute de Sfântul Petru. Păstrează una într-o cutie de argint căptușită cu bumbac și stropită cu esențe aromatice, ca pe sfintele moaște („Se închipuise biata cucoană cât se poate de bine pentru bătrânețe..."). Povestea lui Creangă este tratată în general ca o curiozitate licențioasă a literaturii românești. Dar pentru subiectul nostru prezintă mai mult interes antropologic. Pe lângă faptul că este una din puținele explorări explicite ale sexualității porumbului în cultura românească, *Povestea pulei* ilustrează tema marginalității porumbului, a situării sale la granița dintre acceptabil și inacceptabil, dintre dezirabil și nemenționabil, dintre profan și sacru. Nepublicată în epocă, povestea lui Creangă a ajuns la o circulație mai largă de-abia recent și pare să fi avut prea puțini imitatori, cel puțin în ce privește erotizarea sau sacralizarea porumbului în reprezentările culturale.[22] Un site web românesc recent de ficțiune erotică se inspiră din Creangă, dar nu menționează nici porumbul, nici mămăliga, în afara titlului incitant.[23]

Reprezentările porumbului și ale mămăligii în operele de artă românești de la începutul secolului XX sunt puține. În 1905, distribuția de către stat a porumbului importat țăranilor a făcut subiectul unei opere dramatice, *La împărțitul porumbului*, pictată de neoimpresionistul Ștefan Luchian și expusă la București în 1905. Aceasta a fost obiectul unor dispute, deși porumbul în sine nu este reprezentat pe pânză.[24] Controversate au fost și tablourile ieșeanului Octav Băncilă *Cules de porumb* și *Pânea noastră cea de toate zilele*, ambele expuse în București în 1914[25] și descrise de un critic drept ilustrări ale unui „realism de paletă aproape brutal"[26]. Vizitând expoziția, ministrul de interne Vasile Morțun (fost socialist care dezertase la Partidul Liberal) i-ar fi spus lui Băncilă că bucata de mămăligă din tablou este prea mare, la care artistul ar fi răspuns că avea s-o facă mai mică, pentru a reprezenta cantitatea reală (adică insuficientă) din alimentația țăranilor.[27] În 1915, Camil Ressu a pictat *Prânz pe câmp*, în care apare un ceaun cu mămăligă, dar nu și mămăliga în sine.[28] Dar acestea sunt excepții rare.

În mai multe state și localități din lume (de exemplu, Mozambic sau Philadelphia), porumbul are un loc important în heraldica oficială sau alte reprezentări simbolice. Altfel stau lucrurile în România. Pe stema oficială a Republicii Socialiste România, de pildă, apăreau spice de grâu, ca referire la productivitatea agricolă a țării, dar nu și porumb. De asemenea, grâul apare pe numeroase steme ale județelor (ca în Bihor, Călărași, Cluj, Dolj, Neamț, Olt, Satu Mare și Teleorman), dar porumbul este absent din toate; îl întâlnim doar pe stemele câtorva comune.[29] În parte, poate fi un efect al tradiției internaționale, în țările capitaliste precum și în cele socialiste, de a folosi spicele de grâu în heraldică, dar rămâne un fapt grăitor. Efectiv, în timp ce porumbul și mămăliga serveau drept simbol al țării peste granițe, în repertoriile grafice locale a ajuns „alterizat" sau chiar eliminat.

În absența unor reprezentări literare sau vizuale mai dezvoltate, folclorul este un depozitar important de informații

despre atitudinile culturale. Cea mai cuprinzătoare colecție de proverbe românești datează de la sfârșitul secolului al XIX-lea; dar culegătorul lor, Iuliu Zanne, a incorporat materiale din culegerile mai vechi, care datau din anii 1840.[30] De aici se desprinde o separare cât se poate de clară între imaginea mălaiului (care aproape întotdeauna semnifică abundența) și a mămăligii, invocată adesea ca element batjocoritor sau rușinos.

Astfel, se spune că „prietenul omului este punga cu banii și sacul cu mălaiul"; „vai, vai de cine n-are mălai"; „când mălai are, sare n-are" (adică nu le poți avea pe toate odată); „cică mălaiu nu-i copt și el înfulică cât opt" (despre cel nerecunoscător, dar lacom); „coace-te mălai până la Sf. Nicolae" (când aștepți după cineva care nu se mai ține de cuvânt); „nu-i nebun cel ce mănâncă șapte mălaie, ci cel ce i le dă" (despre cel care ajunge la sapă de lemn din exces de generozitate), „a tăia un fir de mălai în opt" (despre zgârciți), „plouă în mai, ai mălai", sau „vrabia mălai visează, și leneșul praznic". Mălaiul continuă să semnifice viața sau resursele de bază chiar și la sfârșit: „și-a trăit traiul, și-a mâncat mălaiul"; sau „a apropiat mălaiul de traistă" (adică banii sunt pe sfârșite). În timp ce populațiile învecinate vorbeau de mălaiul românesc ca de un lucru rău,[31] pentru românii înșiși el avea conotații relativ pozitive.

Istoria proverbială a mămăligii, pe de altă parte, oferă un registru complet diferit. Cine „nu știe încă cum se mănâncă mămăliga" este un începător; cine e „bun de tăiat mămăliga" nu e bun de mare lucru, având în vedere că mămăliga se poate tăia cu aproape orice. „Cine cheltuiește peste ce câștigă / n-are în casă nici mămăligă"; cine nu are de nici unele poate spune „mă uitai în fundul pungii / văzui ața mămăligii". Dacă „a prins mămăliga coajă" înseamnă că ai căpătat aere nemeritate; un om de nimic este „o mămăligă crudă"; dacă „ai pus-o de mămăligă", ești într-o situație dificilă; dacă „ai

rămas cu ața de mămăligă", ai fost făcut de rușine, păcălit sau ridiculizat, caz în care s-ar putea să ajungi „să-ți mănânci rușinea cu mămăligă". „A face pe cineva mămăligă" înseamnă a-l bate măr;[32] omul leneș sau necioplit este mămăligar sau mămăligău (f. mămăligăriță; adj. Mămăligos/-oasă). Se mai spune „Bărbatului băutor / nu-i coace pita-n cuptor; / Îi face măliga în oală, / și-aceea o mâncă goală". Sau „Decât să mănânc mămăliga cu unt / și să mă uit în pământ / Mai bine să mănânc pâine cu sare / și să mă uit la soare". Când „se îngroașă mămăliga", e semn că situația se schimbă, și nu în mai bine.[33] Dar mămăliga nu trebuie disprețuită pe de-a-ntregul: „nu călca mămăliga în picioare mă, că te-a bate la pântece".[34] „Ca dor de mămăligă, nici un dor nu te strică".

Dihotomia mălai/mămăligă este poate cel mai grăitor ilustrată într-o baladă romă de la începutul secolului XX, culeasă în județul Hunedoara de folcloristul Sabin Drăgoi și publicată în 1925. În poveste, domnul Mălai Cald și doamna Mămăligă călătoresc într-o trăsură pe Dealul Plăcintelor și Valea Scovergilor. Părăsesc o „țară rea", în care mămăliga e gătită în oală și amestecată cu vătraiul, și pleacă spre o „țară bună" (a lor), în care este coaptă la cuptor și garnisită cu zer și unt:

Pe dealul plăcintelor,
Pe valea scoverzelor
Merge domnul mălai cald
și cu doamna mămăligă,
Amândoi într-o teligă.
— „Unde mergi tu mălai cald?
Și cu doamna mămăligă,
Amândoi într-o teligă?"

— „Eu mă duc în țara mea,
Că asta-i o țară rea,
Că mă bagă în spuzaiu
Și mă bate cu vătraiu;

Dar țara mea-i țară bună,
Că mă bagă în cuptor
Și-mi stă pita 'ntr-ajutor.
Din cuptor când mă scotea,
Tot prin zară mă trântea,
Cu untul mă netezea.

Pană stă mălaiu-n spuză,
Opt copii se ling pe buză,
Unii cu ochii beliți,
Alții cu dinții rănjiți,
Vai de mine, tu mă-nghiți".[35]

Conflictul dintre „țara rea", unde mămăliga se coace pe tăciuni și se bate cu vătraiul, și „țara bună", unde se coace la cuptor și se garnisește cu lactate, nu este doar pitoresc, așa cum nu a fost nici în sursele anterioare. El documentează o ierarhie implicită, culturală și (având în vedere originea romă a baladei) poate chiar rasială. Mămăliga se situează, nu pentru prima oară, la granița dintre două teritorii sociale.

Și în basmele românești, mămăliga este codificată uneori ca particularitate a romilor. Astfel de povești încep adesea cu formula „a fost odată", iar în una din ele acțiunea se petrece „când mânca țiganul mămăliga cu unt de-și lingea degetele pân-apuca cleștele" – semn al meșteșugului lui tradițional, acela de fierar. După cum observă Cioancă, deși o astfel de figură de stil presupune un timp anistoric, legendar, el trimite și la condiții sociale reale: intervalul dintre masă și muncă este imposibil de mic.[36] În alte basme, țigăncile ghicitoare cer „o strachină de varză sau vro bucată de mămăligă" ca plată pentru serviciile lor. Eroii poveștilor mănâncă și ei mămăligă uneori, cu vin, brânză, smântână, sos de linte, ceapă sau alte garnituri.[37]

Tema mămăligii ca preparat cu potențial stigmatic sau periculos, aflat la o graniță socială și etnică, este fundamentală și într-una din puținele scrieri de ficțiune contemporane

care îi acordă un rol important, romanul din 1999 al autoarei elveţiene de origine română *De ce fierbe copilul în mămăligă*, distins cu mai multe premii în Germania şi tradus în peste o duzină de limbi. Povestea este narată din perspectiva unui copil (fără nume), într-o proză cu gramatică simplă, dar cu simbolistică alegorică de mare complexitate. Micul narator, dintr-o familie de emigranţi cu etnie mixtă româno-romă care lucrează la circ, descrie viaţa pe drumuri şi prin hoteluri într-o „ţară străină“, pe care o recunoaştem drept Elveţia, şi tensiunile dintre părinţii ei, care manifestă semne de brutalitate, dar şi de tandreţe, şi care în cele din urmă se despart şi îşi găsesc alţi parteneri, obţinând respectabilitatea, dar nu şi fericirea. Experienţele sunt descrise prin metafore simple şi adesea viscerale. Mâncarea este un indiciu deosebit de puternic în carte, iar pentru naratoare „mâncarea mamei miroase la fel peste tot în lume, dar în străinătate miroase altfel din cauza dorului“[38]. Imaginea copilului care fierbe în mămăligă poate reprezenta un răspuns la întrebările puse de naratoare despre violenţa inerentă condiţiei ei de fiinţă umană care trăieşte pe mai multe graniţe: între fiică şi tată, între copilărie şi maturitate, între sărăcie şi respectabilitate, între etnia romă şi cea română, între România şi străinătate.

CONCLUZIE

Geneza mămăligii și sensul (agri)culturii

Când porumbul a ajuns pentru prima oară în sud-estul Europei, la aproximativ un secol după ce traversase Atlanticul, regiunea era deja o „răscruce a imperiilor". Găsim mămăliga în locuri relativ izolate, în surse care vorbesc de foarte multe ori despre altceva. Nu există aproape nici o dovadă că planta a venit dinspre centrii de putere imperali, sau că mămăliga a rezultat din vreo politică a conducerii sau vreun decret princiar. Stabilirea exactă a perioadei sau modului în care a sosit aici este o sarcină aproape imposibilă. Dar când, la sfârșitul secolului al XVII-lea, domnii, cronicarii și organele legislative observă existența porumbului și încep să-i taxeze sau să-i reglementeze cultivarea, acesta trebuie să fi fost deja răspândit la scară largă.

Rolul jucat de porumb în tectonica imperială a regiunii a devenit și mai vizibil în secolul al XVIII-lea. A fost o perioadă a conflictelor continue și a concurenței economice intensificate între habsburgi, otomani și ruși. Reprezentanții tuturor celor trei imperii au început să se intereseze de resursele materiale ale acestor ținuturi. În același timp, toți au manifestat o atitudine disprețuitoare față de porumb și nu au luat aproape nici o măsură spre a-i încuraja cultivarea. În special cucerirea Ungariei și a Transilvaniei de către habsburgi și perioada scurtă, dar importantă, în care aceștia au stăpânit Oltenia (1718–1739) au avut o importanță capitală

pentru cursul ulterior al istoriei regiunii. Dar, deși aceste transformări au dus la unele dintre primele atestări documentare ale mămăligii, influența habsburgică asupra porumbului a avut, inițial, o direcție negativă. La fel ca în cazul otomanilor, este posibil ca disprețul imperial față de această cultură să-i fi încurajat proliferarea mai târziu. În Moldova și Țara Românească, în același timp, inițiativa a aparținut, în mod aproape cert, localnicilor. Porumbul a continuat să fie consumat exclusiv de cei cu statut social modest, dar nu după multă vreme a început să se cultive pe pământurile boierilor și ale mânăstirilor în cantități tot mai mari.

În ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, observăm că elitele au devenit tot mai conștiente de utilitatea și valoarea economică a porumbului, ceea ce a avut efecte asupra ascensiunii unor familii boierești cunoscute, care urmau să dea personalități importante în istoria politică a României moderne. Guvernele Moldovei și al Țării Românești au dezvoltat un aparat fiscal și birocratic mai standardizat și au început să „controleze" porumbul așa cum nu o mai făcuseră până atunci. Planta a intrat în atenția autorităților. Fie că acestora le-a convenit sau nu: în unele privințe, porumbul a dat naștere politicilor, nu invers. Pe la 1800, guvernele imperiale au început să-i înțeleagă importanța în vremuri de criză, ca războiul și foametea. Astfel, au recurs la expertiza actorilor intermediari care, în parte mulțumită familiarității lor cu condițiile locale, au dobândit capitalul și autoritatea de a-și schimba stilul de viață și, în același timp, de a acumula și mai multă putere asupra pământului și țăranilor. Se poate specula și asupra relației dintre cultivarea porumbului, sedentarizare și creșterea populației, precum și asupra celei dintre porumb și îngreunarea obligațiilor de clacă asupra țăranilor.

După revolta de la 1821, în care porumbul a jucat un rol important, principatele Moldovei și Țării Românești au fost reorganizate pe principii moderne, cvasiliberale și cvasica-

pitaliste. S-au asigurat frontierele teritoriale, s-au confirmat drepturile de proprietate feudală, s-a extins semnificativ suprafața arabilă cultivată și s-a început exportul de noi bunuri. Trecerea la capitalismul de export nu s-a petrecut peste noapte, ci treptat, de-a lungul a mai multe decenii. Cel puțin până la Unirea din 1859, relațiile comerciale preponderente ale Principatelor erau în continuare cu Imperiul Habsburgic și cel Otoman. Crizele și războaiele internaționale, mai ales Marea Foamete din Irlanda și Războiul Crimeii, au avut un impact semnificativ asupra raporturilor Europei Occidentale (în special Marea Britanie) cu regiunea. În a doua jumătate a secolului XIX s-a dezvoltat considerabil infrastructura de export, sub forma căilor ferate, a porturilor și a drumurilor. Dar tehnicile de producție agricolă s-au schimbat mult mai puțin.

Povestea României este o poveste despre independența politică, dar și despre dependența economică, în care porumbul a jucat un rol central. În perioada despre care vorbim, cultivarea și exportul de cereale au ajuns să domine aproape complet peisajul și economia românească, într-o măsură nemaiîntâlnită până atunci. Rezultatul au fost răscoalele țărănești din 1888 și 1907, cea de-a doua fiind cel mai mare act de violență pe timp de pace din istoria modernă a țării.

Deși evită o abordare mămăligocentrică, interpretarea mea caută să scoată în evidență mai multe aspecte ale rolului porumbului în declanșarea revoltelor. Astfel, am analizat, printre altele, distribuția culturilor de porumb și efectul anilor cu recolte slabe, importanța detestatei „taxe pe porumb" introdusă de guvern în 1905 și, în timpul răscoalei, tendința de a da foc porumbului ca formă de protest simbolic. Toate aceste conjuncturi sunt deja bine cunoscute. Dar analizarea lor împreună și în mai mare detaliu scoate în evidență explicații parțial ciclice, parțial conjuncturale și parțial simbolice, toate strâns legate de porumb.

Unele elemente ale dezvoltării preponderent agrare a ținuturilor românești în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea

sunt comparabile cu procesele globale mai ample. Acum șapte decenii, într-una din puținele încercări explicite de a discuta despre porumb și colonialism în regiune sub forma unei tipologii istorice, Traian Stoianovich contura un scenariu în care oficialii independenți constrângeau comunitățile pastorale în declin să facă muncă agricolă, ceea ce ar fi dus la dezvoltarea și comercializarea acestei culturi în sudul Balcanilor. În mod neobișnuit, dar provocator, Stoianovich propunea ideea că porumbul și bumbacul au fost recoltele tipic coloniale ale Balcanilor de la sfârșitul erei otomane.[1]

Deși inițial a deschis o fereastră spre libertate, porumbul, la fel ca alte cereale de bază din restul lumii în curs de proto-industrializare, și-a exercitat tirania asupra celor care au ajuns să depindă de el.[2] Studiile mai recente din domeniul istoriei globale a mediului au subliniat importanța dezvoltării culturilor de plantație la scară largă pe mai multe continente în perioada discutată în cartea de față. Judith Carney, de exemplu, a numit fenomenul „un eveniment hotărâtor în istoria mediată de om" și a observat că „accentul pe cultivarea la scară largă a unei singure culturi exotice, împreună cu dependența de mâna de lucru legată de pământ, distinge plantația ca instituție transformatoare epocală."[3] Subiectul nu este foarte discutat în România zilelor noastre și aproape niciodată în legătură cu porumbul. Dar comparația dezvoltării economice a României cu cea a altor țări din lume nu este o tendință academică recentă, ci a fost făcută chiar de elitele locale în secolul al XIX-lea. În 1875, de exemplu, Vasile Alecsandri scria că marii latifundiari moldoveni (dintre care făcea și el parte, deci știa despre ce vorbea) „seamănă cu coloniștii Australiei"[4]. Din nou, în 1893, un analist al problemei agrare considera că marii proprietari de pământ ai României „au același dispreț față de țărănime cum au europenii față de congolezi"[5]. Iar un doctorand american scria, în anii 1970, că România

se specializa în producția de cereale așa cum Cuba se concentra pe producția de zahăr, Malaya pe cauciuc, Columbia pe cafea, vestul Africii pe Cacao și vestul Europei pe manufactură. În esență, România [...] devenise o colonie economică a zonelor avansate din Europa Occidentală, ca urmare a diviziunii internaționale a muncii.[6]

Există, fără îndoială, asemănări între dezvoltarea cultivării porumbului în România și scenariile invocate de acești autori. Încercarea noastră de a analiza răspândirea mămăligii în România și Balcani în comparație cu alte procese pe plan global nu a fost întreprinsă cu scopul de a minimaliza specificul local al acestui preparat, și cu atât mai puțin cu cel de a le tăia pofta cititorilor. Dimpotrivă, sperăm că ne ajută să-i înțelegem mai bine logica. La urma urmelor, mămăliga nu se mânca doar în văile Carpaților și pe câmpiile Dunării, ci și pe plantațiile muncite de sclavi din Maryland, după cum descria în culori vii Frederick Douglass.[7]

Dar este de datoria istoricului să se aplece nu doar asupra asemănărilor, ci și asupra diferențelor atunci când face comparații, pentru că nu există două scenarii care să se desfășoare la fel,[8] iar transplantul modelelor istoriografice din Atlantic în Balcani poate fi chiar el un act de colonialism intelectual, dacă nu este însoțit de înțelegerea corespunzătoare a funcționării societăților la care se aplică. Ceea ce s-a întâmplat în regiunea Dunării de Jos este, după cum sper că am arătat, în același timp asemănător *și* diferit. Ca să dăm doar un exemplu de diferență, plantațiile organizate de europeni în America presupuneau colonizarea unui teritoriu, importul de culturi agricole și de lucrători sclavi ca operațiune sistematică. Deși unele elemente ale acestor fenomene sunt prezente și în Moldova și Țara Românească, ele s-au derulat foarte diferit.

În mod paradoxal, emanciparea și unificarea treptată a Țării Românești și Moldovei sub forma unui stat independent și teritorializat au fost factorii care au dus la dezvoltarea pe scară largă a culturii porumbului, cu o mână de lucru

teoretic liberă, dar practic aservită. Per total, economia agrară a noului stat poate fi catalogată drept monocultură, având în vedere dedicarea de suprafețe tot mai mari din țară cultivării cerealelor, care au ajuns să constituie peste 90% din producția agricolă totală a României. Conform unui cercetător, România era „un exemplu paradigmatic de stat practicant de monocultură, exportator de cereale, orientat către piața mondială, care își sărăcea populația".[9] Dar porumbul, spre deosebire de rivalul său principal, grâul, avea două sarcini cu importanță aproximativ egală: hrănirea populației și asigurarea unui produs pentru comerțul exterior. Zonificarea produsului în perioada dinainte și de după dobândirea independenței României a fost parte implicită din integrarea țării în noi rețele imperiale de extracție a materiilor prime.[10] Mărimea și situarea țării, precum și schimbările globale de direcții ale comerțului și creșterea populației în a doua jumătate a secolului al XIX-lea plasau România într-o poziție tot mai dezavantajoasă la nivel global.

Firește, facerea mămăligii nu a luat sfârșit în 1907. În ciuda pesimismului medicilor și analiștilor sociali de la începutul secolului XX, care uneori au încercat să dea vina pe ele pentru toate nefericirile țării, porumbul a rămas o cultură dominantă de-a lungul secolului XX, iar mămăliga – alimentul standard al majorității populației.[11] În deceniul 1970, România avea în continuare cea mai mare producție de porumb din lume raportată la suprafața țării, cum fusese și la începutul secolului.[12] Pentru a urmări rolul porumbului în România secolului XX (de la Marea Unire la Marea Criză Economică, de la lanțurile de aprovizionare cu alimente din cele două războaie mondiale la colectivizare și greutățile din perioada socialistă târzie, de la Revoluția din 1989 la poziția țării ca stat membru al Uniunii Europene începând din 2007) am avea nevoie de încă un volum, ceea ce ar fi cu mult peste puterile autorului. Un studiu recent excelent, care abordează subiectul din perspectiva consumatorului,

a arătat că înlocuirea mămăligii cu pâinea albă în România s-a produs în pași foarte mici și nu se încheiase nici pe departe în anii 1980. Autorul studiului, Scrob, mai observă că declinul treptat al consumului de mămăligă nu a dus neapărat la o reducere a cultivării porumbului, care a început să fie folosit mai mult pentru hrana animalelor, contribuind la dezvoltarea unei alimentații mai bogate în carne în rândul populației rurale.[13]

Într-un articol apărut în 1983, antropologul american Steven Sampson menționa mămăliga ca metaforă pentru situația din România în epoca socialistă târzie. Referindu-se la aparenta lipsă de protest sau revoltă împotriva regimului Ceaușescu, Sampson și-a subintitulat contribuția „De ce nu explodează mămăliga". În analiză, autorul îi critica pe cei care susțineau că presupusa pasivitate a populației României se explica printr-o așa-numită „mentalitate balcanică" derivată din tradițiile stăpânirii imperiale străine. Sampson arăta că astfel de explicații se bazează pe ipoteza falsă a unei tradiții moștenite neschimbătoare. El sublinia că „ceea ce pare a fi o «tradiție» poate fi, de fapt, un rezultat al modernizării". În același timp, combătea teza potrivit căreia societatea socialistă târzie ar fi fost „stagnantă" și insista, dimpotrivă, pe rolul activ al cetățenilor sub forma unor ajustări subtile de comportament în raport cu autoritatea.[14] Astfel, Sampson critica pe bună dreptate invocarea simplistă a moștenirilor istorice pe termen lung în studiile social-științifice și propunea o abordare posibil diferită pentru înțelegerea trecutului prenațional al României.

În mod aproape sigur, tendința aceasta a continuat și în secolul XXI, caracterizat de urbanizare și migrația la scară largă a populației rurale. În același timp însă, producția de porumb a crescut considerabil în ultimii ani, iar acesta reprezintă iar o parte foarte importantă din exporturile României.[15] La data apariției acestei cărți, porumbul a devenit din nou o problema urgentă, dacă ne gândim la impactul

devastator al invaziei ruse în Ucraina asupra producției în țara respectivă. Un număr important de țări din Africa și Asia, în care porumbul rămâne un aliment preponderent uman și nu este folosit în primul rând ca furaj, au ajuns să depindă de porumbul din regiunea pontică. În timp ce în țările occidentale discuțiile s-au concentrat în mare parte pe sursele de energie, securitatea alimentară rămâne o problemă, iar România este în continuare o verigă esențială a lanțului.[16]

Cât despre mămăligă, în mileniul III ea apare mai puțin în literatura politologică și mai mult în configurația culturală a țării. La început am menționat documentare și filme de lungmetraj produse în România. Acum apare și în creații culturale de limbă engleză, în cărți de bucate ca superb ilustrata *Carpathia* a Irinei Georgescu, sau în documentarul gastronomic despre România filmat în 2008 de celebrul bucătar și globe-trotter Anthony Bourdain, în care rețetele naționale sunt descrise drept „rezultatul a cinci sute de ani de sex non-consensual cu armate invadatoare"[17]. Vinieta blazată prin care rezumă Bourdain istoria alimentară românească este, firește, un exemplu de primă clasă de reducționism cultural-istoric al călătorului occidental și al viziunii sale masculine. Totuși, remarca lui zeflemitoare trimite, fie și într-o manieră nedelicată, la un trecut mai profund, care merită mai multă atenție.

ANEXĂ

Cuvinte și lucruri[1]

În limba română standard, planta *Zea mays L.* se numește „porumb". Această denumire apare în surse istorice mai ales în Țara Românească, în timp ce în Moldova i se spunea – și i se spune și astăzi – „păpușoi", iar în Ardeal și în alte regiuni vestice „cucuruz". Printre numeroși alți termeni regionali pentru desemnarea porumbului, menționăm „mălai" (folosit mai ales în Maramureș) și „tenchi" (mai ales în regiunea Oradea). Unii dintre acești termeni se explică ușor și fără controverse; alții au format obiectul a sute de pagini de comentarii dintre cele mai divergente.

În cele ce urmează, ne propunem să analizăm aceste cuvinte în contextul lor, cu referire mai ales la primele lor atestări în Țările Române și în sud-estul Europei. În general, scopul nostru nu este cel de a stabili semnificații fixe prin apelul la sensuri străvechi, ci mai curând de a suplimenta cunoașterea noastră asupra cadrului istoric în care porumbul devine o cultură obișnuită în această zonă. De fapt, povestea acestor cuvinte, ca și a altora, poate fi abordată nu ca o problemă a categoriilor rigide, ci ca un mod de a înțelege cum trec acestea anumite frontiere (semantice, geografice, politice). Ca atare, ea poate fi considerată emblematică pentru mai multe aspecte ale comunicării interculturale din regiune în perioada modernă timpurie.

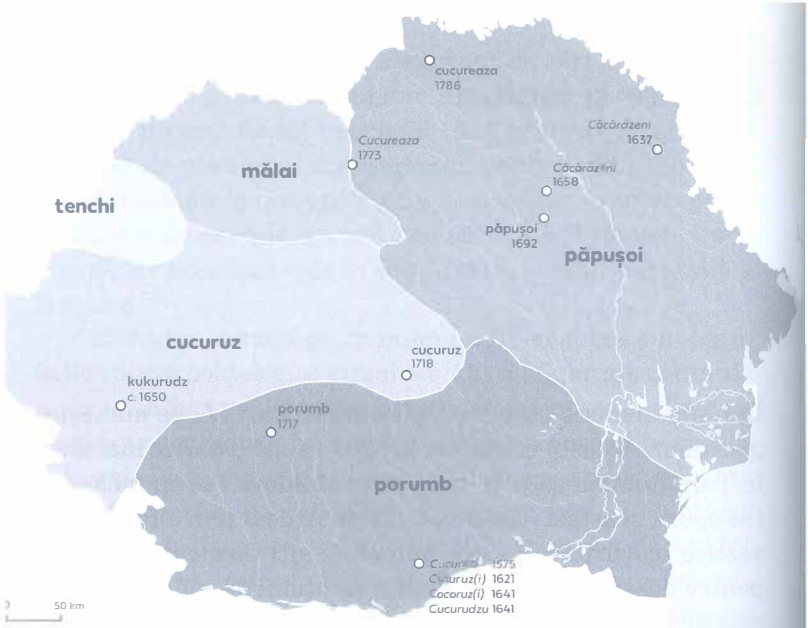

HARTA 8 – Cuvinte pentru *Zea mays L.* în limba română, situația istorică după regiune.

Cucuruz

Regionalism în româna modernă, *cucuruz* reprezintă o formă a termenului cel mai răspândit, în diverse variante, pentru a desemna porumbul în toată Europa de Est și Eurasia. În limbile bosniacă, croată și sârbă i se spune *kukuruz*; în slovenă, *koruza*; în maghiară, *kukorica*; în cehă, *kukuřice*; în slovacă, *kukurica*; în ucraineană, *kukurudza*; în polonă, *kukurydza*; iar în rusă, *kukuruza*. *Kukuruz* este un termen familiar pentru porumb în germana vorbită în Austria și Bavaria. Din rusă a intrat în mai multe limbi din Caucaz și Asia Centrală. Peripețiile acestui cuvânt nu s-au oprit aici: în provincia Madang, pe coasta de nord-est a Papuei Noua

Guinee, unde a fost introdus porumbul în secolul al XIX-lea de exploratorul imperial rus Nikolai Mikluho-Maklai, cuvântul standard este *gugurus*.[2] Nu-i de mirare deci că mulți învățați și-au încercat norocul oferind explicații pentru această vocabulă cu faimă intercontinentală.

Primele atestări ale cuvântului care să se refere cu mai multă sau mai puțină certitudine la porumb răsar în mai multe limbi într-un interval relativ circumscris, către sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, toate în regiunea de graniță între Imperiile Otoman și Habsburgic. În română găsim *kukurudz* (cca 1650) sau *cucuruz* (1718);[3] în sârbă/croată *kukuruza* (cca 1670) sau *kukuruz* (1704);[4] în maghiară *kukoricza* (1691) sau *kukuricza* (1692);[5] în timp ce în sursele habsburgice scrise în latină sau germană, mai ales în legătură cu conscrierea localităților de frontieră locuite de populații sud-slave sau românești, găsim formele *kukuruz* (1697); *kukuriz* (1702); *Cucurutz* (1718), *kukurucz* (1721) sau *kukuruza* (1736).[6] Aceste mențiuni sunt în concordanță cu ceea ce ne-am aștepta să observăm: după cum s-a arătat în primul capitol, granița otomano-habsburgică este zona unde porumbul își face apariția la o scară mai largă în regiunea noastră, în acest moment de răscruce istorică; este și timpul și locul unde există destui soldați și funcționari din ambele imperii interesați și capabili să înregistreze prezența lui.

Dincolo de aceste mențiuni explicite, în care putem fi mai siguri că documentele ne vorbesc de o plantă cerealieră și nu de altceva, unii au încercat să-l identifice mai departe în timp, apelând la interpretarea unor nume personale. Astfel, unii cercetători sârbi invocă mențiunea aparentă a unui anume Radonja Raosaljić „dicto Chuchuruz" în orașul Kotor (azi Republica Muntenegru) din 1531, din păcate nu foarte riguros sprijinită de documente.[7] Alții au susținut chiar prezența unui sclav „Cucurruz" într-un zapis de vânzare a mănăstirii Santa Maria din Zadar (azi Republica Croația)

din 1190, document publicat în secolul al XIX-lea, dar care nu a putut fi găsit cu ocazia unei revizii de la începutul secolului XX.[8]

La rândul lor, istoricii români au căutat uneori să documenteze prezența cucuruzului prin atenția acordată toponimiei. Constantin C. Giurescu, în *Istoria românilor* și în mai multe publicații ulterioare, a atras atenția cercetătorilor asupra numelui unui sat moldovenesc „Cucuruzeni", pomenit în cronica lui Ion Neculce.[9] În realitate au existat chiar două sate moldovenești cu nume asemănătoare – acela la care se referea Neculce, în ținutul istoric Cârligătura (azi județul Iași), atestat de fapt încă din 1658; și altul în ținutul Orhei (azi Republica Moldova), chiar puțin mai devreme, din 1637. Nume asemănătoare, dar nu identice: în toate documentele contemporane referitoare la ambele localități, numele apare nu în forma Cucuruzeni, ci în cea de Căcărăzeni.[10]

Giurescu era pe o pistă mai sigură cu menționarea unui alt sat, cel numit astăzi Cucuruzu, în județul Giurgiu, nu departe de București. Pe când distinsul istoric l-a găsit menționat abia în 1646, cercetări mai noi ne permit să confirmăm existența acestei denumiri încă din 1575, înregistrată în diverse forme ortografice, dar toate relativ riguros controlate, în nu mai puțin de unsprezece documente emise de cancelaria Țării Românești.

Dacă atestările timpurii sunt rare, părerile moderne asupra originii cuvântului și a semnificației lui apar ca ciupercile după ploaie. Studii recente înregistrează peste cincizeci de afirmații cu privire la această chestiune, fără să atingă vreun grad înalt de exhaustivitate în materie.[11] Am putea adăuga, de pildă, sugestia istoricului Nicolae Iorga, potrivit căreia „cucuruz" ar fi de pus în legătură cu „buburuză" – un termen popular pentru gărgăriță. Ideea e mai puțin excentrică decât ar putea părea la prima vedere: anumite legături între terminologia botanică și cea entomologică sunt relativ bine documentate și, în unele cazuri, larg acceptate.[12] La rândul lui,

reputatul slavist Roman Jakobson a afirmat că avem de-a face cu „unul dintre numeroasele nume botanice slavo-balcanice derivate din reduplicare și sufixare excesivă, din *kur* «cocoș, penis»".[13]

Dintre toate aceste teorii (lăsându-le la o parte pe cele de factură evident fantezistă[14]) merită să aruncăm o privire critică asupra a trei dintre ele, care s-au bucurat de sprijinul unor autorități mai de seamă. Prima este că ar fi de origine turco-osmană. Această opinie, susținută de mai mulți istorici și filologi reputați de o generație mai veche,[15] poate fi înțeleasă în contextul tendinței mai generale de a-i atribui porumbului o origine „turcească" – tendință însă combătută de mine în primul capitol al acestei lucrări. A fost și contestată de demult de filologi, și practic demolată într-o lucrare mai recentă.[16] Demonstrația lui Stachowski concordă de fapt cu datele istorice, întrucât cuvântul nu apare în nici un izvor turco-osman înainte de ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea (și chiar și atunci numai în Țara Românească).[17]

A doua ipoteză de luat în considerare este că sensul primar al lui „cucuruz" ar fi fost „con de brad", și că termenul fusese adoptat pentru a desemna știuletele de porumb, prin asemănarea lui vizuală. Această explicație are părțile ei atrăgătoare și a fost acceptată de mai mulți cercetători, dincolo de cei interesați să localizeze originile cuvântului în pădurile de conifere ale Carpaților, socotite de unii drept obârșia neamului și limbii românești.[18] Desemnarea știuletelui de porumb prin termeni pentru conul de brad este un fenomen relativ răspândit în limbi diferite.[19] Totuși, acest sens al cuvântului nu este atestat în limba română decât târziu, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, în altă formă decât cea obișnuită (*cucurează*) și în general într-o zonă periferică (Bucovina, Maramureș).[20] Mențiunile ulterioare par să indice că semnificația „con de brad" nu este cea primară.[21] La limită, am putea admite posibilitatea unui cuvânt cu semnificații mai generale, desemnând nu un fruct anume, ci ciorchinele

sau inflorescența colectivă a fructelor sau boabelor, termenul fiind aplicat la conul de brad numai în anumite atestări regionale.[22] Teoria că ar descinde de la un presupus termen mediteraneean, pre-indo-european, e discutabilă.[23]

Un al treilea mod de a aborda problema ar fi ipoteza că rădăcina nu este *cuc-*, cum ne-am aștepta, ci *-cur*. Acest mod de formare a cuvintelor este unul perfect obișnuit: de exemplu, se admite că un cuvânt precum „veveriță" se formează dintr-o rădăcină indo-europeană **-ver*, cu prefixul reduplicat; și (cum vom vedea mai jos) același argument a fost adus de unii ca explicație a formării cuvântului *mămăligă*.[24] Pornind de la această premisă, Stachowski, cel care a adus un mare serviciu public domeniului prin respingerea teoriei „turcești" a cucuruzului, ne propune o rădăcină slavonă *-*kor* „strâmb". Totuși, nici forma nu este atestată, nici semnificația ei nu ni se pare o bază plauzibilă pentru un cuvânt care să desemneze porumbul. O altă rezervă față de ipoteza ingenioasă a cercetătorului polon este faptul că nu contribuie cu nimic la o explicație a terminației *-uz*.[25]

Soluții în *cuc-* sau în *cucur-* sunt deci mai plauzibile. Cuvinte sugestive în greacă, slavonă sau albaneză sunt destul de numeroase.[26] Problema nu se poate rezolva definitiv în stadiul actual al cercetării, dar faptul că prima atestare sigură a cuvântului apare în forma *cucurez* ne face să ne gândim la albanezul *kokërrëz*, o formă sufixată a cuvântului *kokërr*, „grâne", la rândul lui din *kokë,* „bob, grăunte".[27] Un alt candidat plauzibil ar fi *kukull* „glugă, păpușă, cocon", un cuvânt care se regăsește în toate limbile balcanice.[28] O astfel de soluție ar pune cuvântul în companie distinsă cu mai mulți termeni botanici comuni[29] și cu alte cuvinte de atestare veche, cu sensuri entomologice, ornitologice și ludice.[30]

Mălai

Cuvântul „mălai" este atestat în limba română ca denumirea unei cereale din 1588.[31] Apare mult mai devreme în nume personale înregistrate în Moldova (1493) și Țara Românească (1525), iar în toponimie îl găsim în Ardeal (1453), Moldova (1487) și Țara Românească (1556). Astfel de documentări au o semnificație nu numai faptică, ci și socială – ele arată importanța acordată lucrului de către locuitorii acestor regiuni. La ce anume se referă cuvântul respectiv este o altă problemă. Deși în româna modernă „mălai" înseamnă „făină de porumb", în mențiuni mai vechi este cel mai probabil vorba de mei. Cuvântul poate acoperi o gamă destul de largă de forme posibile: plantă, grâne, semănături sau lanuri, ori produse, precum făină, mămăligă, pâine etc.

Cât despre originea cuvântului, specialiștii au oferit două explicații mai convingătoare. Unii propun derivarea lui din latinescul *milium*, „mei",[32] în timp ce alții favorizează un radical indo-european desemnând măcinarea sau rezultatul ei, înrudită cu englezescul *meal*, germanul *Mehl*, latinescul *molere*, slavonul *mleti*, „a măcina" etc.[33] O suprapunere a acestor două sensuri nu este de exclus.[34]

Mămăligă

Cuvântul „mămăligă" este atestat pentru prima oară în două documente slavone emise de cancelaria Țării Românești în 1520, respectiv 1525, unde desemnează nu un fel de mâncare, ci o localitate. Ca mâncare pe bază de porumb, este menționată întâi la Brașov în 1718, și în Oltenia cinci ani mai târziu (1723). Lucrările de referință – atât DEX-ul, cât și Dicționarul Academiei – consideră „mămăligă" drept cuvânt de origine necunoscută. Unii au apelat la limbile italiană (*meliga*, „polenta")[35] sau bulgară (*mamul*, „știulete de

porumb"),[36] dar nici aceste cuvinte nu au fost explicate în mod satisfăcător în limbile respective.

Printre teoriile cu o oarecare plauzibilitate, unii favorizează o etimologie din „mamă", termen copilăresc pentru mâncare;[37] alții, în schimb, au susținut o explicație prin „mălai", cu dublarea primei silabe.[38] Desigur, cuvântul „mămăligă" va fi fost înțeles de unii vorbitori cu referire la unul sau altul dintre aceste sensuri sau chiar la ambele. Dar, așa cum am văzut, concepția lor asupra mămăligii ar putea la fel de bine să fi fost influențată de o sumedenie de alte împrejurări. O semantică „mălăiață" și o fonologie sonoră par totuși să se potrivească cu istoria dramatică și în același timp nerostită a protagonistului nostru.

Sufixul *-ig(ă)* nu apare foarte frecvent în vocabularul comun românesc. Un grup restrâns de cuvinte pare să sugereze un sens posibil de „inel" sau „învârteală", dar ele sunt de origine diversă și prea puține ca să putem elimina simpla coincidență.[39] La fel de ocazionale sunt cuvintele cu sens instrumental[40] sau expresiv.[41] În schimb, *-igă* apare cu o frecvență mult mai mare în numele personale, unde are uneori un sens ludic, familiarizant.[42] Deși nu are o valoare semantică aparte,[43] este foarte probabil ca forma *-igă* să fie o creație specifică limbii române. Interferențele posibile cu alte sufixe – printre altele cu *-ică*, *-ilă*, *-ega*, *-iga*, *-ucă* sau *-ugă* – sunt numeroase și prea complexe ca să le trecem în revistă aici.[44] Potrivit lingvistului Finuța Hasan, formarea sufixului *-ig(ă)* se datorează „presiunii exercitate de sistem".[45] Se referea la anumite aspecte tehnice ale foneticii, dar ni se pare că rezumă într-un mod destul de exact și istoria politică a mămăligii.

Păpușoi

Acesta este cel mai uzitat termen pentru porumb în Moldova istorică și în general a fost tratat drept un cuvânt necontroversat. Atestat din 1692, primele mențiuni par să se refere

fără echivoc la porumb. Explicația convențională și aproape universal admisă trimite la „păpușă", cu sensul de marionetă, desemnând știuletele după o presupusă asemănare vizuală.

În izvoarele istorice însă, cuvântul „păpușă" are unele sensuri diferite de cel dominant astăzi. Cele mai vechi mențiuni par să indice nu o jucărie sau figură antropomorfică, ci „mănunchi, vraf" – de coardă, funie, de materie păioasă, dar și, uneori, de fructe: în unele surse timpurii găsim referiri la „păpuși" de smochine sau de struguri.[46] Cu referire la porumb, „păpușă" desemnează nu neapărat știuletele matur, ci mai curând mugurul tânăr. Un alt sens relevant este cel de „nimfă, cocon". Lingvistul H.H. Titkin considera sensul primar al cuvântului de a fi „obiect mic realizat prin înfășare", explicație care ar putea să acopere toate aceste semnificații.[47]

Sufixul *-oi* pare relativ simplu, augmentativ. Are însă mai multe funcții înrudite: desemnarea masculinului, mai ales cu privire la nume de animale (*pisoi*, *rățoi*, *vulpoi* etc.), și depreciere, în legătură cu tipuri sociale (*bulgăroi*, *ciocoi*, *țărănoi*). S-ar putea deci ca „păpușoiul" să fie un lucru mare, bărbătesc, sau urât. Un filolog distins a sugerat că sufixul respectiv trădează o atitudine comică față de porumb.[48] Deși toate aceste calități au fost atribuite porumbului în imaginarul internațional,[49] este de remarcat că, în sfera materială, *-oi* are o cu totul altă semnificație, indicând mai degrabă masă sau acumulare.[50] La câțiva termeni botanici, *-oi* indică nu rezultatul unei acțiuni, ci sursa ei, de ex. *usturoi* (*cf.* și *ardei*). În fine, dacă nu putem reconstrui cu precizie concepția originală a desemnării, putem conchide că păpușoiul nostru înseamnă acumulare sau sursă de păpuși.

Porumb

Derivarea cuvântului „porumb", *Zea mays*, din „porumb", „pasăre din familia Columbidae", după asemănarea aparentă a formei știuletelui cu aceea a păsării respective, pare a fi

agreată de toți specialiștii. „Porumb“, în sensul lui ornitologic, apare în limba română din secolul al XVI-lea și este considerat a fi de origine latină.[51]

Totuși, „porumb“, *Zea mays*, nu este singura plantă astfel denumită în limba română. Mai este porumbarul (*prunus spinosa*), cu fructul lui, „porumbă“. Deși o opinie răspândită susține că porumbarul e numit după porumb (înflorirea lui indicând momentul potrivit pentru semănarea porumbului[52]), această explicație nu rezistă criticii. Porumbarul este o plantă foarte veche în sud-estul Europei și este foarte puțin probabil să-și fi luat numele de la una mult mai recent introdusă. Denumirea figurează în toponimie deja din secolul al XVI-lea, apoi, din secolul al XVII-lea, cu referire mai explicită la o plantă arbustivă, în diverse forme.[53] Uneori întâlnim chiar forma „porumb“: într-un glosar compus în jurul anului 1700 sau poate chiar mai devreme, cuvântul slavon *cernicie* este definit drept „prun sălbatic sau porumb ce face porumbe mari“.[54]

Îndrăznim deci să propunem o altă ipoteză, după părerea noastră mult mai plauzibilă: „porumbă“ își trage numele de la culoarea ei, „porumb“ fiind un adjectiv bine atestat cu sensul de „gri-albastru“, întocmai culoarea fructelor cu pricina; iar culoarea, la rândul ei, își trage denumirea de la pasărea respectivă. Această explicație este în acord nu numai cu bunul-simț și cu datele de atestare disponibile, ci și cu mărturiile istorice prezentate mai sus, potrivit cărora porumbul a fost cultivat la început pe la marginea satelor, în grădini și mai ales prin păduri. Denumirea unei plante noi prin asemănarea ei cu una existentă în același mediu ni se pare cât se poate de logică.

Tenchi

În zona Oradea, la granița cu Ungaria, porumbului i se spune „tenchi", cuvânt evident adaptat de la adjectivul maghiar *tengeri*, „maritim", inițial în formula *tengeri búza*, „grâu de peste mare". Astăzi regionalism, *tengeri* are o atestare veche și a fost larg întrebuințat în trecut, alături de *törökbúza*, „grâu turcesc". Dar, pe când acesta din urmă e evident calchiat după terminologia de circulație (*frumentum turcicum*, *Türkisches Korn* etc.), nu găsim în limbile europene vreo formulă echivalentă cu „grâu maritim", deși e interesant de notat că termeni similari există în amhară și alte limbi est-africane.[55] În unele lucrări, termenul este invocat spre a argumenta o conștientizare în popor a originii transatlantice a porumbului. Dar nici într-un caz, nici în altul, nu putem ști exact la care „mări" se referă.

CUCURUZ

Numele/localitatea	*Data*	*Sursa*
Căcărază, Giurgea	1487	*DRH* A, iii: p. 15
Huhurezi	1487, 1535	*DRH* B, i: p. 193, iii: p. 332
Buburuz, Buburuzeni	1546	*Surete și izvoade*, xviii: pp. 215–217; *DIR* A *XVI*, i: p. 488
Cucuruzi [Giurgiu]:		
Cucurezi	1575	*DRH* B, vii: p. 279
Cucuruz	1621, 1646, 1647	*DIR* B *XVII*, iv: p. 26; *DRH* B, xxxi: p. 302; xxxii: p. 203
Cocoroz	1640	*DRH* B, xxvii: p. 418
Cucuruzi	1641, 1648, 1649	*DRH* B, xxviii: p. 62; xxxiii: pp. 139, 214; xxxiv: p. 119
Cocoruzi	1641, 1649	*DRH* B, xxviii: p. 62; xxxi: p. 309
Cucurudzu	1641	*DRH* B, xxviii: p. 385
Căcăraza, Cârstea	1584	Pușcariu, *Date istorice*, i: p. 168, ii: p. 14
Căcăraz(ă), Ionașco	1623, 1624	*DRH* A, xviii: pp. 99, 243
Cucur, Radu, martor	1636	*DRH* B, xxv: p. 356
Căcărăzeni [Orhei]	1637–1658	*Documente Orhei*, pp. 79, 88, 99; *DRH* A, xxiv: p. 91; xxviii: pp. 410, 416
Hotarul cucuresc [Prahova]	1650, 1653	*DRH* B, xxxv: pp. 222, 235; xxxviii: p. 107
Cucurici [Prahova]	1654	*DRH* B, xxxix: p. 416
Căcărăzeni [Cârligătura]	1658, 1662	*Uricariul*, xvi: p. 207; *Ispisoace și zapise*, 3-ii: p. 31

MĂLAI

Numele / localitatea	*Data*	*Sursa*
Malaesd [Hunedoara]	1453	Csánki, *Földrajza*, v: p. 109
Mălăești [Iași]	1487	*DRH* A, iii: p. 10[56]
Măla	1493	*DRH* A, iii: p. 263
Duma Mălăescul	1493	*DRH* A, iii: p. 291
Malai (familia)	1507	*DIR* A *XVI*, i: p. 56
Malai șetrar	1517	*DIR* A *XVI*, i: p. 112
Margire a lui Malai	1522	*DIR* A *XVI*, i: pp. 196, 199, 206, 208
Mălai, Mare postelnic	1525	*DRH* B, ii: pp. 435, 444, 446, 47, 453
Malaia, rob	1525	*DRH* B, ii: p. 449
Malai, Niagu	1528, 1546	*DIR* A *XVI*, i: pp. 236, 489
Malai, boier	1529	*DRH* B, iii: p. 126
Mălaia	1544	*DRH* B, iv: p. 186
Mălăești	1556	*DRH* B, v: p. 78; xi: pp. 170, 277
Mălai ceasnic	1563	*DRH* A, vi: pp. 538, 543, 546, 549, 552
Mălăiești [Roman]	1574	*DRH* A, vii: p. 70
Mălai de Horețca	1586	*Studii și documente*, v: p. 396

TABEL 1 – Nume de locuri și persoane, cca 1450–1800

MĂMĂLIGĂ

Numele / localitatea	*Data*	*Sursa*
Mamaliga [Țara Românească]	1520, 1525	*DRH* B, ii: pp. 393, 449
Mamuleț, Ignat [Moldova]	1609	*Studii și documente*, v: p. 11
Mămălata [Moldova]	1661	*Ispisoace și zapise*, 3, pt. i: p. 176
Mămăligâ, Vlad [Brașov]	1700	*Documente Șchei*, i: p. 7
Mamalyiga [sat, Moldova]	1705	*Călători străini*, viii: p. 242
Mămăligă, Toader sin Gavriil [Moldova]	1718	Giurescu, „Înțelesul“, p. 304
Mămăligă, Viștea de Jos [Transilvania]	1726	Pașca, *Nume de persoane*, p. 274
Mămăligă, Toader [Moldova]	1741	*Documente Iași*, v: p. 16
Mămăligă, Chiril [Alba]	cca 1750	Anon, „Deisis“
Mămăligani (*Memeliganÿ*) [Alba]	1760	Ciobanu, „Statistica“, p. 627
Mămăligă-Vodă [porecla, Moldova]	1760s	*Documente Callimachi*, i: p. 392
Mămăligă, Neculai [Iași]	1768	*Documente Iași*, vi: p. 746
mămăligar [epitet]	cca 1771	*Cronici și povestiri*, p. 137
Mămăligă, Ianeș [Transilvania]	1785	Densușianu, *Revoluțiunea*, p. 223

TABEL 1 – Nume de locuri și persoane, cca 1450–1800

PĂPUȘOI

Numele / localitatea	*Data*	*Sursa*
Păpușari	1525, 1562,	*DRH* B, ii: p. 461, v: p. 276; vi: p. 11; 1566, 1613 *DIR* B XVII, ii: p. 195
Păpușă, Stoian	1578	*DRH* B, vii: p. 211
Popușoi, Iftimie	1743	*Uricariul*, xxi: p. 414
Păpușoiu, Ioniță	1749	Dan, *Mânăstirea Putna*, p. 95

PORUMB

Numele / localitatea	*Data*	*Sursa*
Porumbok [Sibiu]	1466, 1473	*Urkundenbuch*, vi: p. 239; *DRH* B, i: p. 238
Porumbul [Ilfov]	cca 1514–1519	*DRH* B, ii: p. 261
Porumbreani [Giurgiu]	1560	*DRH* B, v: p. 180[57]
Porumbul, șerb	1634	*DRH* B, xxiv: p. 540
Porumbul Vornic, boier	1638	*DRH* A, xxiv: pp. 222, 239, 378
Poromb, diac	1639–1640	*DRH* A, xxv: p. 216
Porumbriu	1639	*DRH* A, xxv: p. 242
Porumb, rob țigan	1641	*DRH* B, xxviii: p. 152
Porumbreni [Giurgiu]	1641–1655	*DRH* B, xxviii: p. 300; xxxi: pp. 304, 309; xxxii: pp. 203, 211; xxxiii: p. 214; xxxiv: pp. 4, 120; xxxvi: p. 20; xxxix: pp. 204, 546; xl: p. 150
Vasilie Porumbarul	1645	*DRH* B, xxx: p. 195
Radu Porumbu	1649	*DRH* B, xxxiv: p. 122
Porumbul, martur	1650	*DRH* B, xxxv: p. 25
Porumb	1654	*DRH* B, xxxix: p. 356
Porumbu	1655	*DRH* B, xl: p. 207
Stanciu Porumb	1658	*Documente București, 1594–1821*, p. 118

Mămăligaddenda, sau ceva rețete în plus la ediția românească

Sulzer, sau Sestini?

În capitolul 7, am citat pe larg un pasaj din relatarea de călătorie prin Țara Românească a abatelui italian Domenico Sestini, pentru informațiile valoroase pe care le oferă despre pregătirea mămăligii din această provincie în secolul al XVIII-lea. Eram departe de a fi primul care semnala această sursă, de fapt indicată deja de mai mulți cercetători.[1] Verificând sursele pentru pregătirea ediției în limba română, am constatat însă că descrierea respectivă seamănă în mod frapant cu una publicată ceva mai devreme de către istoricul elvețian Franz Joseph Sulzer și niciodată discutată până acum. Anume, Sulzer scrie în volumul 2 al *Istoriei* lui, publicată la Viena în 1781, următoarele despre români:

> Ei nu cunosc alte produse făinoase în afară de tăiței, pușì însă numai la supe; și mămăliga lor. Făina de porumb fiartă într-un ceaun plin cu apă, și învârtită cu un făcăleț, până se încheagă într-o pastă dură, întocmai ca un puding, care apoi, pentru a fi împărțită și consumată, trebuie tăiată cu ață; aceasta este mămăliga crudă a românului de rând, de care se bucură în loc de pâine, și e în stare să-i asfixieze chiar pe cei mai săraci; [consumată] dacă nu cu ceva carne sau pește, de obicei numai cu lapte, brânză, ceapă crudă, usturoi sau linte și fasole fierte în acreală; într-aceasta constă toată hrana lor, și le vine într-ajutor. Iar ca această mămăligă, această pastă dură, sau pâine moale fără coajă, cum am zice nemțește mai pe scurt, să fie făcută mai gustoasă și mai comestibilă după moda boierească, se fierbe făina în lapte, și nu așa tare ca mai sus. Când această pâine sau aluat întărit e scoasă din oală, se

face o scobitură ca la o plăcintă, se umple cu unt proaspăt, se pune la loc materialul scos, drept capac, ca să poată să se topească untul pus înăuntru, și să curgă prin tot aluatul; atunci este gata mămăliga, care se zice boierească, și care e bună de mâncat oricând, chiar în lipsa unei mari pofte.[2]

S-a mai atras atenția asupra faptului că Sestini, care a călătorit în 1779–1780, dar nu și-a publicat relatarea decât treizeci de ani mai târziu (în 1815), cam „împrumută" de la înaintași.[3] Am fi tentați să conchidem că abatele a adaptat pur și simplu descrierea lui Sulzer. Rețetele lor, deși similare în mai multe aspecte, nu sunt însă identice. Amândoi punctează distincția între „mămăliga crudă" și cea „boierească", dar ceea ce descrie Sulzer seamănă mai mult cu un bulz, sau „urs de mămăligă", pe când Sestini vorbește de mămăligă prăjită într-o tigaie. Trebuie să luăm în considerare și faptul că cei doi observatori străini au avut ocazia să se cunoască, în timpul ședерii lui Sestini la București, care a durat aproape opt luni, și că vor fi împărtășit cu siguranță informații între ei. Însuși Sulzer mărturisește că îi este dator lui Sestini, „prietenului meu stimat", pentru mai multe detalii istorice și etnografice, și că au întreținut o corespondență asupra unor chestiuni diverse de istorie locală.[4] S-ar putea deci ca italianul să nu-și fi „însușit" mămăliga elvețianului, ci ca aceste rețete să fi fost rezultatul unei colaborări – fie pe teren, fie epistolară – între cei doi „specialiști" străini.

O rețetă ardelenească din 1790 – Sievers, sau von Windisch?

O interesantă descriere a mălaiului ardelenesc, de asemenea ignorată până acum de istorici, se găsește într-o *Geografie a Marelui Principat al Transilvaniei*, publicată în limba germană în 1790. Și în acest caz paternitatea descrierii a fost

obiect de discuție: deși pe frontispiciul cărții apare numele lui Carl Gottlieb von Windisch, autor german din Pressburg (azi Bratislava, pe atunci parte din Ungaria), unii cercetători consideră că adevăratul ei autor ar fi fost un prieten de-al lui Von Windisch, anume Johann Seivert, pastor luteran din Sibiu.[5] Oricare ar fi adevărul, descrierea merită reprodusă în întregime:

> [Cucuruzul] este indispensabil mai ales românilor: de la făina acestuia ei fac mâncarea lor favorită, cocând o pâine pe care o numesc *Malay*, și din care trăiesc în mare parte. Felul lor de a-l prepara nu cere foarte multă ambalare! Românul face un foc pe pământ, toarnă apa călduță peste făina ținută la îndemână într-un castron de lemn, apoi o frământă într-un aluat, și când focul de lemn se face spuze, el face un loc rotund printr-însele, așază aluatul acolo și îl acoperă cu un capac de lut, peste care pune iarăși spuze. Peste o jumătate de oră își scoate prăjitura de acolo, o curăță de cenușă, și o lasă să se răcească încet. Dar nu gătește mai mult decât socotește că i-ar ajunge pentru consumul familiei într-o zi; după aceea se face cam aspru și tare, pe când produsul proaspăt copt are un gust foarte agreabil chiar pentru un neamț.[6]

Mămăligă de post

În anii 1790–1792, Iona Ghedevanișvili, mitropolit ortodox din Ruisi (azi Republica Georgia), petrece doi ani în Moldova, în contextul ocupației ruse de atunci. A lăsat o relatare compusă în limba georgiană și publicată postum la Tbilisi pe la mijlocul secolului al XIX-lea. După Ghedevanișvili,

> Acest popor trăiește din porumb. Oamenii simpli îl fierb, făcând un fel de *gomi*, numită mămăligă. Porumbul fiert e pus în grăsime în zilele de frupt, și în ulei de floarea-soarelui în perioada de post, și le servește drept mâncare. Nu se întâmplă niciodată ca [mămăliga] să nu fie servită la mesele boierilor sau oamenilor de vază, sau la trapeză [masă pusă în fața altarului], cum fac rușii cu pâinea neagră.[7]

Textul este cunoscut istoriografiei române, fiind inclus în volumul 10 al celebrei serii *Călători străini*.[8] Merită însă să punctăm două aspecte interesante: primul este că Ghedevanișvili completează alte mărturii deja citate, în sensul că mămăliga avea odinioară locul ei la mesele de cinste, ba chiar că ar fi avut un rol în ceremoniile religioase. Al doilea este prezența uleiului de floarea-soarelui: după informațiile actuale, aceasta ar fi chiar prima atestare a acestei plante pe teritoriul actual românesc. Chiar și în Imperiul Rus, această plantă este foarte sporadic atestată înainte de 1800, iar tehnicile de extragere a uleiului din semințele ei se generalizează abia mai târziu, după 1830.[9] De asemenea, deși numeroși cercetători au afirmat că Biserica Rusă recomanda uleiul de floarea-soarelui drept mâncare de post deja din secolul al XVIII-lea, practica este extrem de rar atestată înainte de 1800.[10]

Mămăligă de zile mari

Într-o lucrare patriotică de valoare modestă publicată în perioada interbelică, generalul Alexandru I. Lupașcu-Stejar, cavaler al Ordinului Mihai Viteazul, vehiculează legenda potrivit căreia românii din Munții Apuseni aveau obiceiul să mănânce mămăliga cu praf de aur:

> Cei mai chiaburi mâncau la zile mari *balmaș* – mâncarea națională a moților, preparată din mămăligă cu lapte și brânză – presărat cu praf fin de aur, iar primarul Abrudului mergea la biserică în colțuni cu potcoave de aur.[11]

Nu avem cum verifica afirmațiile generalului. Menționăm însă că obiceiul a fost înregistrat ceva mai devreme în memoriile unui ofițer austriac care a întreprins o călătorie în Transilvania pe la 1847. Textul este anonim și știm de el numai datorită unei traduceri întreprinse de Emily Gerard,

o scriitoare de origine scoțiană care s-a căsătorit cu un ofițer habsburg și a locuit multă vreme în Ardeal.[12] A fost publicat în revista britanică *Monthly Packet* în 1894 și, în pofida anonimității, putem avea toată încrederea că este autentic, de vreme ce a trecut prin mâinile unei bune cunoscătoare a realităților ardelenești, cu legături extensive în cercuri militare austriece, cum a fost Emily Gerard. Ofițerul nostru, trecând pe la Roșia Montană în ajunul Revoluției de la 1848, notează, printre mai multe preparate consumate de un țăran român de hramul Sfântului Pantelimon (27 iulie), „mămăligă à la Crœsus" și „brânză au Roi Midas", adică mămăligă și brânză presărate cu praf de aur. Sursa noastră adoptă o atitudine sceptică față de acest mod de consum, considerând că persoana respectivă „cu siguranță va fi murit până la asfințitul soarelui".[13]

NOTE

Introducere: Mămăliga te așteaptă

1. Calciu (reg.), *Mămăliga te așteaptă / The Land is Waiting*.
2. Mungiu (reg.), *4 luni…*; *cf.* Palmer-Mehta și Haliliuc, „The performance of silence", p. 123.
3. D. Nasta, *Contemporary Romanian Cinema*.
4. Caragiali, *Doi coțcari*, p. 271.
5. Alecsandri, *Surugiul*, p. 73.
6. Cassin *et al.* (ed.), *Dictionary of Untranslatables*. Păcat că în această lucrare de referință nu există și un articol despre mămăligă.
7. Fussell, *Story of Corn*, p. 255.
8. Pentru acest tip de abordare, a se vedea, de exemplu, Belasco și Scranton (ed.), *Food Nations*; Wilson (ed.), *Food, Drink and Identity in Europe*; Gentilcore, *Pomodoro!*; sau, pentru studii de caz balcanice: Roth, „Türkentrank"; Mihăilescu, „En quête de la *sarma*"; Detchev, „Dress, Food, and Boundaries"; Smith și Jusztin, „Paprika"; Nagy, „Whose is *Kürtőskalács*?"; Mlekuž, *Burek*; Mlekuž, „Renaissance of Sausage"; Blaszczyk și Rohdewald (ed.), *From Kebab to Ćevapčići*; Neuburger, *Ingredients of Change*.
9. Calic, *Great Cauldron*.
10. Latham, *Rice*; Reader, *Potato*.
11. Frank Johnson, „Europe without Borders", p. 130. V. și Polónia, „Think Globally, Act Locally"; Livesey, *Provincializing Global History*.
12. Rămân de referință Flandrin și Montanari (ed.), *Histoire de l'alimentation*, și Kiple și Ornelas (ed.), *Cambridge World History of Food*. Printre conspectele recente în limba engleză menționăm Freedman (ed.), *Food*; Claflin și Scholliers (ed.), *Writing Food History*; Freedman, Chaplin, and Albala (ed.), *Food in Time and Place*.

13. Visser, *Much Depends on Dinner*, cap. 1.
14. Fussell, *Story of Corn*, p. 231.
15. Messer, „Maize"; Lim, *Edible Plants*, pp. 416–447.
16. Mocarelli and Panjek (ed.), *Maize to the People!*
17. Felix, *„Zea L."*; A. Nasta, *Der Maisbau*.
18. Iorga, „Vechimea culturii porumbului", publicată și în franceză – Iorga, „Ancienneté de la culture du maïs"; Giurescu, *Istoria Românilor*, 3-ii, pp. 549–550; Giurescu, „Plants of American Origin", pp. 269–270; Giurescu, *Probleme controversate*, pp. 123–125.
19. Săvulescu (ed.), *Porumbul*; Balassa, *A magyar kukorica*. Publicații pe care nu le-am folosit, dar pe care le menționez ca mărturii despre explozia cercetării internaționale în această perioadă: Ionescu-Sisești, *Cultura porumbului*; Surányi și Mándy, *A kukorica*; Olbrycht și Nadwyczawski, *Kukurydza*; Kălbova și Staikov, *Tsarevitsa*; Đorđević, *Kukuruz*.
20. Deletant, *Communist Terror in Romania*, p. 282; și din nou în 1963, conform lui Hale-Dorrell, *Krushchev's Corn Crusade*, p. 73. Hrușciov însuși a fost poreclit *kukuruznik* în propria țară: Warman, *Corn and Capitalism*, p. 199.
21. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, pp. 121, 126.
22. Mă gândesc la cercetători ca Andrei Oțetea, David Prodan, Vasile Mihordea, Ilie Corfus, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Șerban Papacostea, Florin Constantiniu, Sergiu Columbeanu, Ioana Constantinescu și Georgeta Penelea. V. ghidul bibliografic din Hitchins, *Romanians*, pp. 321–322.
23. Chirot, *Social Change*; Stahl, *Traditional Romanian Village Communities*; Verdery, *Transylvanian Villagers*.
24. Neamțu, *La technique*, pp. 219–22; Corfus, *Agricultura în Țările Române*, pp. 307–308, 316–317; o lucrare mai veche este Garoflid, *Agricultura veche*, pp. 110–115.
25. Șerban, „Cîteva date"; Gonța, „Producția de cereale"; Penelea, „Considerații".
26. Dorondel și Șerban, „A Missing Link".
27. Murgescu, *România și Europa*, pp. 48–49, 53, 121–125.
28. Demény, „Introducerea unor plante noi"; Florea, „Câteva considerații"; Ștefănescu, „Considerații"; Petrică, *Identitate culinară românească*, pp. 86–89.
29. Despre cercetarea în domeniul istoriei alimentației în România în această perioadă, v. Senciuc, „Istoriografia românească a alimentației"; Păcurar, „Suntem ceea ce mâncăm". Despre trecerea de la istoria producției la istoria consumului în general: Hitchcock,

„Historical Agency". Despre necesitatea unei abordări integrate: Anderson, *Everyone Eats*, p. 4.

30. Jianu și Barbu (ed.) *Earthly Delights*; citat din introducere, p. 5; porumbul este discutat sumar în contribuțiile lui Aslan, „Turkish Flavours", p. 118; Székely, „Food and Culinary Practices", pp. 183–184; Barbu, „«Emperor's Pantry»", pp. 238–239; și Lazăr, „Food Trade", p. 318. Informații valoroase, unele noi, în Pîrnău *et al.* (ed.), *Alimentație și demografie*, dar nici aici nu figurează vreun studiu aparte (mulțumiri călduroase unui *peer reviewer* anonim pentru că mi-a indicat acest titlu). Alte referințe relevante la nota 1 din capitolul 7.
31. Nimic despre porumb în Văduva, *Pași spre sacru*; *idem*, *Steps Toward the Sacred*; mențiuni în treacăt în Vlăduțiu, *Etnografia românească*, pp. 208, 220; unele date primare elementare din Oltenia în Ghinoiu (ed.), *Alimentația*, pp. 119–127. Mai vechi: Pamfile, *Agricultura la români*, pp. 65–92. Pentru pâine v., de exemplu, Mihail, „Pâinea"; Chivu, *Cultul grâului*; Savin, „Bread"; Barbu, „«Emperor's Pantry»", pp. 224–236.
32. Salaberry, *Voyage à Constantinople*, pp. 103–104: „Leur histoire seroit difficile de recueillir et peu intéressante".
33. Verdery, „Moments", p. 58; Marin, *Peasant Violence*, p. 276; și Cotoi, *Inventing the Social*, pp. 6–7 au invocat „interstițialitatea" în raport cu societatea românească, în moduri diferite, dar care stimulează gândirea.
34. Lévi-Strauss, *Le Totémisme aujourd'hui*.

1. Din Caraibe până în Carpați: Peripețiile porumbului, 1492–1700

1. Sperber, *Art of Romanian Cooking*, p. 132.
2. Brandolini și Brandolini, „Maize Introduction"; Tenaillon și Charcosset, „A European Perspective", p. 224; Mir *et al.*, „Out of America".
3. Burger, *Vollständige Abhandlung*, pp. 71–73; von Lippmann, „Zur Geschichte des Mais", pp. 335–336; Montanari, *Culture of Food*, pp. 102–103.
4. Crosby, *Columbian Exchange*, pp. 188–189; Toussaint-Samat, *History of Food*, p. 157; McNeill, *Mountains*, p. 89 („probabil"); Pilcher, *Food in World History*, pp. 23–24; Tabak, *Waning*, pp. 256, 262; Mikhail, *Nature and Empire*, p. 84; Kia, *Daily Life*, pp. 224–225; White, *Climate of Rebellion*, p. 286 („probabil"); Mandelblatt, „Foods

and Diets", p. 206; Kołodziejczyk, „Twisted Ways of Commodities", p. 444. Vezi și nota 40.

5. Andrews, „Diffusion".
6. De Candolle, *Géographie botanique*, ii: p. 944; Hehn, *Wanderings of Plants*, p. 497.
7. Messedaglia, *Notizie storiche*, pp. 21–28; Finan, „Maize", p. 160; Warman, *Corn and Capitalism*, pp. 30–31; Regueiro, „La flora americana", p. 208; Lowood, „New World", pp. 300–302; Klemun, „Globaler Pflanzentransfer", pp. 207–208.
8. Explicația aceasta a fost populară și în rândul cercetătorilor din era socialistă: v. de ex. Zaimov, „Nazvaniiata", p. 113; Ionescu-Șișești, „Porumbul", p. 40; Rădulescu, „Raporturi lingvistice", pp. 715–716.
9. Tabak, „Agrarian Fluctuations", 144, afirmă că otomanii numeau porumbul *dhurra shami,* „sorg sirian" (la mijlocul secolului al XVII-lea) și *mısır* de-abia mai târziu. Bilgin, „From Artichoke to Corn", 280-281, găsește *mısır* în Morea (deceniul 1660), dar nu și în Anatolia înainte de 1750. Pentru atestări timpurii pe cursul Dunării (1696, 1700), v. n. 61 și 94 din acest capitol.
10. Istoriografia mai veche, colaționată de Richards, *Egypt's Agricultural Development*, p. 48, n. 65, era mai sceptică, așa cum este (în privința Marocului) și Rosenberger, „Cultures complémentaires", pp. 487–488, iar pentru Etiopia, McCann, *Maize and Grace*, pp. 77–82. Analiza genetică întreprinsă de Mir *et al.*, „Out of America", p. 2679 dă și mai multe motive de îndoială. Pentru situația porumbului în Tunisia în 1669: Desjardins și McCarthy, *Milho, makka*, p. 13.
11. Yediyıldız, *Ordu Kazası sosyal tarihi*, pp. 118–119, acceptat de Tabak, *Waning*, p. 359 n. 86, dar pus la îndoială de Bilgin, „From Artichoke to Corn", p. 280.
12. Dannenfeldt, *Rauwolf*, p. 254; Crosby, *Columbian Exchange*, p. 189; Coe, *America's First Cuisines*, p. 16; Tabak, *Waning*, p. 360, n. 111.
13. Rauwolf, *Aigentliche beschreibung*, 137: „ganze äcker vol mit Türkischem Korn / *Sesamo*". „Grâne turcești" nu însemna nici pe departe întotdeauna „porumb" în sursele timpurii: în această privință, v. Pascu, „Le maïs", p. 459.
14. Rauwolf, *Aigentliche beschreibung*, pp. 184, 198–199, 274, 316; deși Dannenfeldt, *Rauwolf*, pp. 105, 254, îl identificase corect ca sorg, Crosby, *Columbian Exchange*, p. 189, afirmă că ar fi fost porumb.
15. Ghorbani *et al.*, „Botanical and Floristic Composition".

16. „Gran formento, megli assai et formentoni, orzi, vena et risi in quantità": Zen, *Descrittione* [cca 1550], în Matković, „Dva talijanska putopisa", p. 221; *cf.* Hrabak, *Izvoz žitarica*, p. 471; Garić Petrović, „Maize Cultivation", p. 262. Le mulțumesc lui Dejan Djokić și Ljubinkăi Trgovčević, care m-au ajutat să localizez aceste surse.
17. Pascu, „Le maïs", pp. 458–460; Abegg-Mengold, *Die Bezeichnungsgeschichte*, pp. 96–100.
18. V. Stoianovich și Haupt, „Le maïs", pp. 85–89.
19. Soranzo, *Diario del viaggio*, p. 24: „la maggior parte vivono con miglio e sorgoturco".
20. Abegg-Mengold, *Die Bezeichnungsgeschichte*, pp. 29, 40, 92–93.
21. D'Atri, *„Per conservare la città"*, p. 81 (sorg din Bosnia, 1556), p. 82 (din Alexandria, 1557), p. 91.
22. Fuchs, *De historia stirpium*, p. 824: „passim, in omnis hortis".
23. Vantini, „L'inserimento", p. 655; McCann, *Maize and Grace*, pp. 63–77.
24. Matthioli, *Herbář*, pp. 130–133; Matthioli, *New Kreüterbuch*, p. 129. Pentru ediția germană și importanța acesteia, v. Taylor, *Putting Down Roots*, pp. 154–155; cea în cehă însă o precedă: v. Bohatcová, „Prager Drucke", pp. 171–172.
25. Van Gelder, *Tussen hof en keizerskroon*, pp. 87–88.
26. Brunner, „Frühe Nachrichten"; Eschholz *et al.*, „Genetic Structure", p. 76; Panjek, „Tracing Maize", p. 88.
27. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, i: p. 400, popularizată de Stoianovich, „Le maïs", p. 1027.
28. Walter, Ghorbani și Van Andel, „Emperor's Herbarium".
29. E.g. Tracy, *Balkan Wars*, pp. 329–330. Pentru relațiile lor economice, v. Căzan, „Princes roumains".
30. Schmidt, „Der Anbau", pp. 79–80, o speculație pornind de la Stoianovich, „Le maïs".
31. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, i: p. 400, care citează o istorie manuscrisă a regimentului de graniță Warasdiner-St. Georger (Gjurgevatz), pe care nu am reușit să o localizez.
32. „Se spune că mai întâi a fost semănat la noi pe lângă Požega, pe la anul 1611": Körösкeny, *Uputa*, p. 110; legendă repetată de Mayer, *Landwirtschaft*, p. 80; Stanojević, *Landwirtschaft*, p. 99; Humlum, *Zur Geographie*, p. 29; Hatt, „Corn Mother", p. 904; Stoianovich, „Le maïs", p. 1027 și mulți alții.
33. Vrbanus, „Ratarstvo", p. 227.
34. Murphey, *Ottoman Warfare*, p. 87; Gradeva, „Along the Danube".

35. Kármán și Kunčević (ed.), *European Tributary States*.
36. Kontler, *History of Hungary*, pp. 159–162; Murgescu, *România și Europa*, pp. 30–50; Pálffy, *Hungary*, pp. 73–81. Pentru tributul în bunuri, am urmat datele din Murgescu. Mai nou, au apărut mărturii în sens contrar: White, *Climate of Rebellion*, p. 32, n. 59, pp. 100–101 semnalează transporturi de 1.000 până la 2.500 de tone de grâne sau făină din teritoriile moldo-valahe în mai multe puncte din anii 1580, considerându-le însă măsuri extraordinare.
37. Gradeva, „Ottoman Balkans"; *cf.* Faroqhi, „Trading Between East and West"; Jianu și Barbu (ed.), *Earthly Delights*.
38. Benda, „Obiceiuri alimentare"; Aslan, „Turkish Flavours"; Fekete, „Late Renaissance Garden Art".
39. Anon, „Ueber eine der ersten Ursachen", p. 123: „nur aus dem Jahre 1611, aus den südlichen Türkischen Provinzen in Siebenbürgen bekannt".
40. Lang, *Cuisine of Hungary*, p. 32; Fodor, „Hungary Between East and West", p. 408; Bartha, „Points of Connection", p. 51; Owen Jones, *Corn*, p. 48; Koch, *Distinctiveness*, p. 36.
41. Pentru Brașov și Sibiu: Pakucs-Willcocks, „Transit of Oriental goods"; pentru Cluj: Pap, „Produse agricole"; pentru comerțul din Moldova: Chelcu, „Merchants from Iași".
42. Anon, *Dictionarium valachico-latinum*, p. 96 (facsimil la p. 323). Datarea în 1650 pare oarecum speculativă: v. Chivu, „Studiu filologic", pp. 12–20.
43. Dan și Goldenberg, „Le commerce balkano-levantin", pp. 104–107.
44. Stoianovich, „Conquering Balkan Orthodox Merchant"; Pedani, *Dalla frontiera al confine*, pp. 61–62.
45. Zirojević, „Biljni i stočni fond", p. 16; Garić Petrović, „Maize Cultivation in Serbia", p. 263. Pentru rute, v. și Riedler, „Istanbul–Belgrade Route".
46. Porumbul în Transdanubia: Balassa, „Der Maisbau", p. 110; Sümegi *et al.*, „Environmental History", pp. 46–50.
47. Mrgić, „Polyphony", pp. 14–15. Negustori din bazinul adriatic la Belgrad: Brown, *Brief Account*, p. 40; în Viena: *idem*, *Account*, p. 74; la Timișoara: Pippidi, *Hommes et idées*, pp. 79–80; în Transilvania: Ciure, „Contribuția".
48. „Török buza cubuli cassovienses no. 6", în Makkai (ed.), *Rákoczi iratai*, pp. 437–438; *cf.* Balassa, *A magyar kukorica*, p. 41; Demény, „Introducerea", pp. 1245–1246. Măsura *cubulus cassoviensis*, numită după orașul Kassa (azi Košice, Slovacia), era mai mare decât un *cubulus* obișnuit și cuprindea între 84 și 125 de litri.

49. Balassa, *A magyar kukorica*, p. 45.
50. *Törökbúza* apare pentru prima oară ca echivalent al termenului *frumentum turcicum* în glosare specializate și lucrări de referință din deceniile 1570 și 1580: Sziksai, *Latin-magyar szójegyzéke*, p. 24; Clusius, *Rariorum aliquot stirpium historia*, p. 820. Îi sunt recunoscător lui István Szalma pentru a doua referință.
51. E.g. Acsády, *A magyar jobbágyság története*, p. 319.
52. *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, i: p. 170, semnalat de Hasdeu, „Originile agriculturei", p. 53. Îi sunt foarte recunoscător lui Andrei Sorescu pentru că m-a ajutat să procur articolul lui Hasdeu.
53. Balassa, *A magyar kukorica*, pp. 92–94.
54. „Marosszék Constitutiói" (1610–1718), articolul 17, în *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyüjteménye*, i: p. 48.
55. Articolul XI al Dietei Transilvănene (19 octombrie–6 noiembrie 1686), în *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae*, xviii: pp. 586–587; citat în Teutsch, *Geschichte*, ii: p. 372; Demény, „Introducerea", p. 1247.
56. Benda, *Étkezési szokások*, pp. 109–110.
57. Parvev, *Habsburgs and Ottomans*, pp. 79–84.
58. Pentru Vidin ca punct de aprovizionare în epocă, v. Gradeva, „War and Peace", p. 161; și Kovács, „Legal Status", p. 15, care arată că Vidinul primea provizii din Valahia.
59. Thököly, *1691–1692-iki leveleskönyve*, p. 105 (scrisoare din 6 decembrie 1691) și la pp. 131, 193–195, 197, 202, 204, 211, 228, 294, 303, 307, 375, 398; și Thököly, *Késmárki naplója*, pp. 393, 549, 560, 678.
60. Abdullah bin İbrahimel-Üsküdarî, istorie de campanie (1690), citat de Katić, *Tursko osvajanje Srbije*, p. 88. Cuvântul folosit de el-Üsküdarî – *darı* – înseamnă în mod mai uzual mei: „porumb" este un sens posibil, dar în nici un caz cert. Îi mulțumesc Tatjanei Katić pentru această informație.
61. Silahdar Findıkhlı Mehmed Aga, *Nusretnâme*, trad. M. Guboglu în *Cronici turcești*, ii: p. 486.
62. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, ii: pp. 65, 94–95, 98, 103–109, 113–114, 243, 247, 249, 250, 257, 259, 263–265, 271, 275–280, 282, 290. V. și Vrbanus, „Ratarstvo", p. 227; Vrbanus, „Proizvodnja pšenice", p. 148.
63. Zirojević, *Istočno-zapadna sofra*, pp. 79–80: în Kućanja și Majdanpek, zone miniere la est de Smederevo.
64. Ilea *et al.*, „Documente", p. 423.
65. Consemnată la Vulturești, jud. Argeș, de Rădulescu-Codin, *Din trecutul nostru*, pp. 66–67.

66. Iorga, „Vechimea", pp. 171, 173. Lucrări de popularizare: de ex. Djuvara, *Le pays roumain*, p. 237; Toussaint-Samat, *History of Food*, p. 157; N. Constantinescu (ed.), *Romania's Economic History*, p. 78; Roman, *Romanian Dishes*, p. 11.
67. Iorga, „Vechimea", p. 173; criticată ca speculație de Emerit, *Paysans*, p. 21.
68. Stoianovich și Haupt, „Le maïs", pp. 90–91 (opinia lui Haupt).
69. Iorga, *Istoria comerțului*, ii: pp. 32–33; Alexandrescu-Dersca Bulgaru, „L'approvisionnement", pp. 73–74.
70. İslamoğlu și Faroqhi, „Crop Patterns and Agricultural Production Trends", p. 422; Bilgin, „From Artichoke to Corn", p. 280, n. 93, consideră că termenul *lazut* ar fi de origine armeană, cu sensul inițial de „mei".
71. Balassa, *A magyar kukorica*, pp. 90–92; Kisbán, „Maisnahrung", p. 269; Benda, *Étkezési szokások*, pp. 109–110.
72. Dekaprelevici, „Iz istorii kulturî kukuruzî v SSSR", pp. 367–368.
73. În engleză, v. King, *Black Sea*, pp. 111–119; Malcolm, *Agents of Empire*, pp. 321–324, ambele cu numeroase referințe.
74. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 74; relatare anonimă din 1740, în *Călători străini*, ix: p. 266.
75. Faroqhi, *Ottoman Empire*, p. 78.
76. Pentru surse și o analiză amănunțită a tuturor acestor termeni, v. Anexa.
77. Pașca, *Nume de persoane*; N. Constantinescu, *Dicționar*, lii–liii; Giurescu, *Istoria pădurii românești*, pp. 277–314; Milică, „Nume de plante și nume de locuri".
78. Să comparăm cu „polenta", care, nu doar în italiană, ci și în alte limbi, predatează cu mult prezența porumbului: chiar și în engleză, cuvântul este atestat din secolul al XIV-lea.
79. Șerban, *Vasile Lupu*, p. 50. „Porumbul" menționat de Mihordea, *Maîtres du sol*, pp. 29, 33, este îndoielnic din aceleași motive.
80. Paul din Alep (1653), trad. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, în *Călători străini*, vi: p. 93.
81. Neculce, *Letopisețul*, p. 289. După cum vom vedea mai jos, cronicarul numea porumbul „păpușoi".
82. Șotropa, „Tătarii", p. 268. În sursa lui apare „*frumentum saracenicum*", termen aplicat în mod normal la hrișcă.
83. Declarația lui Nacșu, 18 iunie 1692, documentele familiei Carp, în *Studii și documente*, vi, partea a 2-a, p. 95. Sursa, evident moldovenească, se referă la „Glodeani", azi Glodenii-Gândului, jud. Iași (nu Glodeanu, jud. Buzău, precum susținea Giurescu, *Probleme controversate*, p. 125).

84. Ort, monedă de valoare mică; pogon, unitate de măsură a terenului egală cu circa 0,5 hectare.
85. Anon, *Letopisețul Țării Moldovei* [cca 1712], în *Cronicele României*, ii: p. 40. [Aici și în cazuri similare am făcut minime adaptări ale grafiei la normele în vigoare (n. red.).]
86. Neculce, *Letopisețul*, p. 357. Aceasta ar fi și prima mențiune documentară a tutunului în Moldova (în Transilvania și Țara Românească este atestat ceva mai devreme): v. Mihăescu, *Tutunul*, p. 84.
87. De exemplu, Neculce datează greșit începutul domniei lui Duca în 1691 (corect fiind 1693).
88. Nicolae Mavrocordat, împuternicire pentru mânăstirea Copou, 7 iunie 1713, în *Documente Iași*, iii: p. 398.
89. Azi parte din comuna Bolotești, jud. Vrancea.
90. Merță, pl. merți, unitate de capacitate estimată a fi echivalentul a 197 de litri în Moldova în această perioadă. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, p. 204.
91. Mihai Racoviță, poruncă din 7 octombrie 1717, în Chelcu, „Mărturii", p. 76.
92. Piccillo, *Il glossario italiano-moldavo di Silvestro Amelio*, p. 70.
93. Citat de Berciu-Drăghicescu și Ciobotea, „Viața economică", p. 375, n. 20; dar v. comentariile lui Florea, „Câteva considerații", pp. 49–50.
94. Osman de la Kule, scrisoare [cca 1700], rezumată în Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, ii: p. 209.
95. Actele mânăstirii Hurez, în *Studii și documente*, xiv: pp. 15, 16.
96. Giurescu, *Oltenia sub austriaci*, pp. 146, 150; de fapt o versiune actualizată a unui registru mai vechi, alcătuit inițial în 1676; dar nu putem ști precis când a fost introdus porumbul pe listă. V. nota traducătorului, *ibid.*, p. 147, n. 1.
97. Pentru Moldova în 1709: Bardili, *Reisebeschreibung*, p. 143; pentru Țara Românească înainte de 1716: Del Chiaro, *Istoria*, p. 18.
98. Lack, „Lilac and Horse Chestnut".
99. Rubarba adusă din Albania în Italia în 1518: *Monumenta historica Slavorum meridionalium*, p. 184; din Bulgaria în Anglia în 1612: Foust, *Rhubarb*, p. 18.
100. Wijnands, „Tulpen naar Amsterdam"; Salzmann, „Age of Tulips".
101. Reindl-Kiel, „*Simits* for the Sultan", p. 67. În sens mai larg, v. Fotić, „Coffee and tobacco"; Senciuc, „Exotic Brew?"
102. Fenețan, *Vilayetul Timișoara*, pp. 253–255; Amedoski, „Introduction".
103. Pentru tutun: Demény, „Introducerea", pp. 1248–1253; pentru ardei: Halikowski Smith, „In the Shadow".

104. Richards, *Unending Frontier*, pp. 81, 130–131; „cultură de evadare": Scott, *Art of Not Being Governed*, p. 201.
105. Ho, „American Food Plants into China", pp. 194–195.
106. Pentru negustori în Marea Neagră, v. mai sus; pentru păstorii români: Bartha, „Points of Connection", p. 51; pentru țigani nomazi: Von Lipmann, „Geschichte", p. 336.
107. Trei lucrări recente pe această temă complexă sunt Katsiardi-Hering și Stassinopoulou (ed.), *Across the Danube;* Pešalj, *Monitoring Migrations*; și Landais, „Enregistrer l'ethnicité".
108. McCann, *Maize and Grace*, p. 62.
109. *Cf.*, pentru cartof în vestul Europei, argumentele lui Earle, *Feeding the People*, pp. 24–55.

2. La răscrucea imperiilor: Agricultori, cuceritori, colaboratori, 1700–1774

1. Roider, „Nationalism and Colonization"; Thomas, „Anatomy". Termenul „banat" însemna teritoriul unui ban, nume istoric al unui conducător regional.
2. Papacostea, *Oltenia*.
3. Kreuter, „Attempts".
4. Bartınlı İbrahim Hamdi, citat în Feneșan, *Vilayetul Timișoara*, p. 247.
5. Alvise Mocenigo către dogele Veneției, 20 septembrie 1721, în Luca, „Greek and Aromanian merchants", p. 328.
6. Hoffmann, „Frontier Foods".
7. Schwantz, „Kurtze Erklährung", p. 84 din pdf. Tipărit în Hurmuzaki, *Documente*, ix, pt. i: p. 637; trad. rom. M. Holban în *Călători străini*, ix: p. 67. Stoianovich, „Le maïs", p. 1027, citează remarci similare peiorative ale austriecilor despre prezența porumbului în Serbia.
8. Răspunsul boierilor către generalul Stainville, 20 octombrie 1719, în *Documente privind relațiile agrare*, i: p. 285 („triticum turcicum").
9. Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă*, pp. 71–72.
10. Niccolò da Porta, ordin de la 1 ianuarie 1723, în *Acte fiscale*, p. 105; registru pentru județul Mehedinți, 1723, *ibid*., pp. 117–124; registru pentru nordul Vâlcei, 1729–1730, în *Studii și documente*, v: p. 148.
11. Papacostea, „Contribuție", pp. 243–244.
12. Von Wallis și Von Rebentisch, raport din 1731, în Hurmuzaki, *Documente*, vi: p. 471; trad. rom. M. Bulgaru, M. Holban, în *Călători străini*, ix: p. 164.

13. Hamilton, *Chorographia Bannatus Temesiensis* (1734), în Veichtlbauer, *Zwischen Kolonie und Provinz*, p. 29.
14. Feneșan, *Administrație și fiscalitate*, p. 101.
15. Launay, „Maize avoidance?" Pentru atitudinile coloniale spaniole, v. Brandes, „Maize", Earle, *Body of the Conquistador*, pp. 143–153; pentru cele engleze: Chaplin, *Subject Matter*, p. 149, Gentilcore, *Food and Health*, p. 75.
16. Adjunct fiscal J.F. Erggelet, raport din 1787, în Vitcu, „Hotarnica unor moșii", p. 422.
17. Generalul Enzenberg, raport despre Bucovina, 1786, Hurmuzaki, *Documente*, vii: p. 471.
18. Pentru gastro-frontierele europeano-otomane: Dursteler, „Bad Bread"; Petrică, *Topography of Taste*, pp. 41–66.
19. Osterhammel, „Kulturelle Grenzen", p. 109, n. 33. V. și Burke, „Cultural Frontiers", pp. 204–216.
20. Paz Sánchez, „El trigo de los pobres". În timp ce Hoffmann, „Frontier Foods", se referea la alimentele aduse de la frontiere către centrele urbane, în concepția lui Paz Sánchez „cereală de frontieră" (*un cereal fronterizero*) subliniază felul în care porumbul era utilizat pentru a marca liniile de separare morale și sociale.
21. Constantiniu și Papacostea, „Les réformes".
22. Frații Brătianu, „Zapis".
23. Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales*, pp. 56–64.
24. „Foaie de pagube și jafurile ce au făcut haiducii și plăiașii la sfânta mănăstire Hurezii" (1738), în *Studii și documente*, xiv: p. 57.
25. Șerban, „Cîteva date", p. 258. O „chilă" = 680 de litri.
26. Neofit Cretanul, Jurnal (1746), trad. A. Camariano-Cioran în *Călători străini*, ix: pp. 338, 340, 345.
27. Papacostea, *Oltenia*, pp. 72–73; Hurmuzaki, *Documente*, vi: p. 478.
28. Constantiniu, „Situația clăcașilor", p. 90; în sens mai general, Olaru, *Writs and Measures*, pp. 273–285. Pentru dijme pe porumb în Moldova, v. de ex. *Uricariul*, xxi: p. 206; *Documente privind relațiile agrare*, ii: pp. 298, 475.
29. Jalbă a sătenilor din Izvorul de Jos către Matei Ghica Vodă, 14 aprilie 1751, în *Documente privind relațiile agrare*, i: p. 505.
30. *Însemnări de demult*, p. 119.
31. Deputații Țării Românești către contele Panin, Sankt-Petersburg, 1770, în *Genealogia Cantacuzinilor*, pp. 468–473.
32. Mărturie din 5 octombrie 1735, în *Uricariul*, xxi: p. 206.
33. Grigore Ghica Vodă, carte de judecată, 26 martie 1738, în *Uricariul*, x: pp. 204–205.
34. *Cronica Ghiculeștilor*, pp. 498, 499.

35. Registrul lui Constantin Mavrocordat, citat de Berceanu, „Reformele", p. 218.
36. Bogdan, „Sămile mănăstirilor", pp. 225, 251.
37. „Belșug": Giovanni Maria Ausilia (1745), trad. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru în *Călători străini*, ix: p. 313; pentru dijme, *ibid.*, pp. 304, 322; „buți extraordinar de mari": Péter Zöld (1766), trad. I. Totoiu, *ibid.*, p. 512.
38. Contract de vânzare, 17 aprilie 1746, în *Documente putnene*, i: p. 78 (azi jud. Vrancea).
39. Teodor Palade, registre moșierești (1752), în Mîrza, „Cheltuielile", p. 350.
40. *Cronica Ghiculeștilor*, pp. 706, 707.
41. Matei Ghica, ordin din 3 noiembrie 1755, în *Documente privind relațiile agrare*, ii: p. 323.
42. Judecată din 23 iunie 1755, în *Documente bucovinene*, v: p. 82 (azi Boiani, Ucraina).
43. Săteni din Bucium, contract cu mânăstirea Dancu, 4 iunie 1755, în *Documente Iași*, v: pp. 612–613; confirmat de Ioan Theodor Callimachi, hrisov din 23 mai 1760, în *Documente Iași*, vi: p. 253.
44. Hrisoave ale lui Constantin Racoviță, Scarlat Ghica, Ioan Callimachi, Grigore Callimachi, din perioada 1757–1763, în *Documente Iași*, vi: pp. 85, 149, 458; v. și Tofan, „Venitul cântarului", pp. 234–235.
45. Chelcu, „Legal and Tax Systems".
46. Mutafcieva, *Osmanska soțialno-ikonomiceska istoriia*, pp. 118–133; Radushev *et al.*, „Introduction". Termenul se folosea uneori în română pentru a desemna scutirile de impozite mânăstirești: exemple în *DLR*, s.v. „vacuf".
47. Bogdan, „Sămile mănăstirilor"; Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales*. În sens mai larg, despre încercările domnilor de a-și impune controlul fiscal în această perioadă, Olaru, *Writs and Measures*.
48. În 1779, Axente Pătrașcu din Târgu Neamț stabilea o moară la mânăstirea Neamț, pentru care plătea rentă în porumb: *Documente privind relațiile agrare*, ii: p. 489.
49. Mai multe detalii despre condițiile legale și sociale ale acestora: Achim, *Țiganii*, pp. 31–64; și Iordachi, *Liberalism*, pp. 127–164, cu o discuție judicioasă a problemei terminologiei la p. 127, n. 1.
50. Obradović, *Ezopove basne*, p. 301.
51. Obradovici, *Carte de mână*, citat la pp. 75–76; *Documente Callimachi*, i: p. 549.
52. Scrisoare a egumenului Rafail, 4 octombrie 1790, *Studii și documente*, xiv: p. 132.

53. Anon, „Foaie" (v. ilustrația 7.1).
54. Cernovodeanu, „Comerțul"; Murgescu, „Der Anteil", pp. 61–91.
55. Capital < *capita*, capete de vită.
56. Boieri valahi, răspuns la solicitarea feldmareșalului-conte Rumianțev-Zadunaiski (1770), în *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 461. Și Bawr, *Mémoires*, p. 79, datează prima rechiziție oficială de cereale în 1756.
57. Charles Reinhard, raport din 1807, trad. G. Filitti în *Călători străini în sec. al XIX-lea*, i: p. 274.
58. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, „L'approvisionnement"; Ağir, „Evolution of Grain Policy".
59. „...was die Ausfuhr von Korn und anderen Fruchtgattungen aus der Wallachey ins Siebenbürgen anlanget [...] dasz es den jüngsten Verfassungen oder Verordnung des Kays. Divans schnurstrakhs zuwider ist". Traducerea contemporană a unui *tacrir* (notă lămuritoare) trimis internunțiului papal Brognard, august 1767, în Hurmuzaki, *Documente*, vii: pp. 39–40.
60. Primele astfel de firmane se îndreaptă împotriva negustorilor care foloseau ținuturile dunărene ca pășuni de iarnă: Ahmed III, firman, iulie 1733, în *Documente turcești*, i: pp. 221–222. Altele mai târzii se referă la *çiftlikler* („ciflîcuri": ferme, moșii): Mustafa III, firman, august 1761, în *Documente turcești*, i: pp. 271–272; jalbă din Moldova, 1774, în *Uricariul*, vi: p. 422; sultanul Selim III, firman, septembrie 1791, în *Documente turcești*, ii: p. 7. V. și Perianu, „Raiaua Brăilei", pp. 296–298; Penelea, *Foires*, pp. 31–33; Aksan, „Whose Territory?"; Yıldız și Kokdaș, „Peasantry in a Well-Protected Domain".
61. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, „L'approvisionnement", p. 76; Aksan, „Whose Territory", p. 70. Terâmenul este folosit consecvent în următoarele decenii, de ex. *Documente turcești*, i: pp. 285, 294, 319, 321; Raicevich, *Osservazioni*, p. 271; *Relațiile româno-otomane*, pp. 640–642; *Documente 1821*, i: p., 209, 214; *Uricariul*, vi: pp. 124, 125; *Mémoires et projets*, p. 149. În Moldova găsim termenul *magaza* ca echivalent pentru *cheler*: de ex. hatișerif din 1792, traducere contemporană în *Uricariul*, iii: p. 133: „socotindu-să aceste doă eparhii ca o magaza a înaltei mele împărății".
62. Andreozzi, „L'aggravio dei dazi", pp. 56, 57.
63. Heppner, *Österreich und die Donaufürstentümer*, p. 40.
64. Rothenberg, „Austrian Sanitary Cordon"; Jesner, „Adam Chenot"; Popovici, „Establishment".
65. O cerere otomană de cumpărare de porumb adresată comandantului habsburg al Semlinului [azi Zemun, Serbia] din 1769,

menționată în Mayer, „The Price for Austria's Security, I", p. 270, pare a fi un caz izolat. Porumbul nu apare în studiile detaliate ale lui Aksan despre aprovizionarea otomană: Aksan, „Feeding the Ottoman Troops"; Aksan, „Whatever Happened to the Janissaries?".

66. „Schlussbericht des Kaisers Joseph II über seine Reise durch Siebenbürgen", 9 iulie 1773, în Iosif II, *Călătoria*, p. 739.
67. Carraretto, *Histoires de maïs*, pp. 65–69; Finzi, „*Sazia assai*", pp. 33–40.
68. Csetri, „Débuts"; Frivaldszky, „Reformjavaslat", p. 114.
69. Fekete, „Late Renaissance Garden Art", p. 19.
70. Müller, *Siebenbürgische Wirtschaftspolitik*, p. 29 (mulțumiri Oanei Sorescu Iudean pentru această referință); Szabo, *Kaunitz*, p. 161.
71. Orraeus, *Descriptio pestis*, p. 123.
72. LeDonne, „Geopolitics, Logistics, and Grain", p. 23; Taki, *Tsar and Sultan*, pp. 117–118.
73. Oțetea, „Le second asservissement", p. 300.
74. Oțetea, „Constrângerea extraeconomică a clăcașilor", p. 1060.
75. LeDonne, „Geopolitics"; Robarts, *Migration and Disease*, pp. 86–88.
76. Philliou, *Biography of an Empire*, pp. 35–36; Ağir, „Evolution of Grain Procurement".

3. Ascensiunea porumbului: Climă, conflicte, contaminare și comerț, 1774–1812

1. Heppner, *Österreich und die Donaufürstentümer*, cap. 1, pt. 3.
2. Raicevich, *Osservazioni*, p. 56.
3. Chiril, scrisoare către egumenul mânăstirii Hurez, 11 mai 1776, în *Studii și documente*, xiv: p. 93; *cf.* Scrisoarea lui Ion Părăianu către același, 7 aprilie 1783, *ibid.*, pp. 117–118.
4. Popa Iane, Tănase Turcul, carte de alegere a moșiei lui Ilie Pintea, 1781, în Sacerdoțeanu, „Acte drăjnene", p. 192.
5. *Studii și documente*, v: p. 547.
6. Ispravnici din Râmnic, judecată din 14 mai 1783, în Furnică (ed.), *Documente*, p. 94.
7. Nicolae Caragea, judecată din mai 1783, în Iorga, „Documente urlățene", p. 278.
8. Documente mânăstirești (anii 1780), în Bălan, „Contribuții la istoria învățământului", p. 291.
9. Antonie Nicolantin, scrisoare către Hagi Pop, 14 iulie 1786, în Furnică (ed.), *Din istoria comerțului*, p. 131.

10. Enachi Kogălniceanu, însemnare marginală din 1784, în *Însemnări de demult*, p. 122.
11. *Documente privind relațiile agrare*, i: p. 758; *cf.* Șerban, „Cîteva date", p. 259.
12. Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales*, pp. 66–68.
13. Divanul Țării Românești, ordin din 17 aprilie 1790, în Urechia, *Istoria românilor*, iii: p. 397.
14. Listă de prețuri din septembrie 1791, în Urechia, *Istoria românilor*, iv: p. 317.
15. *Studii și documente*, viii: p. 109.
16. Limona și Limona, „Aspecte ale comerțului brașovean", p. 546.
17. Egumenul Dionisie, inventar, august 1802, în *Documente privitoare la economia Țării Romînești*, i: p. 71.
18. *Studii și documente*, viii: p. 130.
19. Summerers, Buletin, 1 august 1804, în *Rapoarte consulare și diplomatice engleze*, p. 24.
20. N. Roman, „Women in Merchant Families".
21. Ispravnici din Argeș, judecată, 1776, în *Acte judiciare*, p. 160.
22. Judecată a Departamentului 2, 1779, în *Acte judiciare*, p. 782.
23. Nicolae Caragea, carte din 7 martie 1783, în Urechia, *Istoria românilor*, ii: p. 395.
24. Chitanță, 24 mai 1814, în *Situația agrară*, p. 62. 7.898 de ocale = cca 120 hectolitri.
25. *Documente bârlădene*, ii: p. 186.
26. Contract, 10 martie 1791, în *Documente Iași*, ix: p. 12.
27. Alexandru Ipsilanti, decret din septembrie 1778, în *Acte judiciare*, p. 673; Nicolae Caragea, septembrie 1783, în Urechia, *Istoria românilor*, i: pp. 257, 426; Nicolae Mavrogheni, septembrie 1790, *ibid.*, iii: pp. 428–429; Mihai Suțu, septembrie 1791, *ibid.*, iv: p. 135; Alexandru Ipsilanti, septembrie 1797, *ibid.*, vii: p. 95; Constantin Hangerli, septembrie 1798, *ibid.*, vii: p. 497; caimacami ai Țării Românești, septembrie 1806, *ibid.*, ix: pp. 55–56; Ioan Caragea, septembrie 1814, *ibid.*, x, partea A: p. 620.
28. Vremea semănatului: Ipsilanti, ordin din 14 aprilie 1797, în Urechia, *Istoria românilor*, vii: p. 77; Marele Vistier, ordin către ispravnicii Țării Românești, 26 mai 1813, în *Documente privitoare la economia Țării Romînești*, i: p. 156; Caragea, decret din 29 martie 1816, unde este descris ca „obicei": Urechia, *Istoria românilor*, x, partea A: pp. 619–620. Vremea prășitului: Alexandru Ipsilanti, iunie 1797, *ibid.*, vii: pp. 49–50; Constantin Hangerli, iunie 1798, *ibid.*, vii: p. 497.
29. Ingigian, „Mărturii armenești", p. 273. Într-adevăr, în 1794, Gheorghe Marinovici, crescător de porci de la Sibiu, căuta porumb în

Țara Românească doar când nu găsea ghinde. *Studii și documente*, xii: p. 150.

30. B. Pleșoianu, scrisoare către Hagi Constantin Pop, 25 ianuarie 1780, în Furnică, *Documente*, p. 69.
31. Actele moșiei Flești, 1774–1776, în *Documente privind relațiile agrare*, i: p. 603.
32. *Studii și documente*, viii: p. 8.
33. V. de ex. C. Canetzos, scrisoare din 13 octombrie 1821, în *Documente 1821*, ii: p. 375; Glogoveanu, scrisoare din 1822, în *Situația agrară*, p. 156. În 1823, secretarul domnului Țării Românești descria efectul negativ al acestor interdicții asupra comerțului cu vite, afirmând că ele datau doar din 1792: Arsaki către Fleischhackl, 20 aprilie 1823, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: p. 821.
34. Urechia, *Istoria românilor*, iv: pp. 352–353.
35. Urechia, *Istoria românilor*, ix: p. 620; xi: pp. 913, 914.
36. *Studii și documente*, viii: p. 56.
37. Salaberry, *Voyage à Constantinople*, pp. 116–117.
38. Știrbei, scrisori către soția lui și negustorul Hagi Constantin Pop, publicate în Iorga, „Un boier oltean".
39. Iorga, „Un boier oltean"; v. și Lazăr, „Food Trade", pp. 322, 325.
40. Comanda de tacâmuri a lui Știrbei din 1781 apare în *Studii și documente*, viii: p. 6; *cf.* Salaberry, *Voyage*, p. 116.
41. Székely, „Food and Culinary Practices", pp. 186–189; Felea, „Cofeturi", pp. 142–143.
42. Gonța, „Începutul". Negustori evrei: Iorga, *Istoria comerțului*, ii: pp. 71–72 (dar v. și Oișteanu, „Jewish Tavern-Keepers", pentru dimensiunile stereotipice ale acestei atribuiri). Exportul de vin către Rusia, pe de altă parte, era dominat de negustorii cazaci („cazaclii"): v. Cereș, „Exportul", pp. 80–81.
43. Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare*, pp. 103–104.
44. Matei Ghica, ordin din 9 ianuarie 1756, în *Izvoare și mărturii*, 2-ii: p. 18.
45. Gonța, „Producția de cereale".
46. Grigore Ghica, ordin din 30 septembrie 1777, în *Documente privind relațiile agrare*, ii: p. 481; Mihai Suțu, ordin din 13 mai 1793, *ibid.*, p. 580.
47. Sultanul Abdul Hamid I, Firman, 10 decembrie 1781, în Duzinchevici, „Contribuții", pp. 231–232.
48. Sultanul Abdul Hamid I, Firman, ianuarie 1782, în *Uricariul*, xx: pp. 308–311.
49. Urechia, *Istoria românilor*, i: pp. 211–212; poruncă a mitropolitului Gavriil, 15 iunie 1783, *ibid.*, ii: pp. 351–353; petiție a boierilor, în *Uricariul*, iv: pp. 452–456.

50. Urechia, *Istoria românilor*, iv: pp. 350–351, 353, 390; vi: pp. 693, 694 (orz și grâu).
51. Pentru urmările de mai târziu, v. Gonța, „Începutul"; Platon, *Domeniul feudal*, pp. 26–38.
52. Craven, *Journey Through the Crimea*, p. 302. *Cf.*, pe aceeași rută, Jackson, *Journey*, pp. 257–258: „se creșteau foarte puține grâne, în afară de porumb"; Lusignan, *Reise*, pp. 44, 63: „porumbul ajungea la o înălțime nemaipomenită".
53. Plângere din 1781 împotriva lui Mihalache, arendaș din Prahova: *Acte judiciare*, p. 979, între 20 și 30 de ocale – cca 30-45 kg.
54. Petiție din mai 1784, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. i: p. 178; și mai târziu (1819) în Urechia, *Istoria românilor*, xii: p. 417.
55. Sultanul Abdul Hamid I, firman din 4 decembrie 1786, în *Documente turcești*, ii: p. 88; versiunea franceză în Hurmuzaki, *Documente*, vii: pp. 518–521. Nicolae Mavrogheni, ordine din 1787 și 1788, în Urechia, *Istoria românilor*, iii: pp. 195–196, 634–635; Mihai Suțu, ordin din 1792, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. i: pp. 621–623.
56. Sultanul Selim III, firman din noiembrie 1791, *Documente turcești*, iii: p. 19.
57. Von Rathkeal către Petrossi, 26 iunie 1786, citat în Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc*, p. 49.
58. Merkelius către Thugut, 6 octombrie 1794, în Hurmuzaki, *Documente* xix, pt. i: p. 715.
59. Bolkunov către Czartoryski, 14 iunie 1806, în Hurmuzaki, *Documente*, s.n., iv: p. 547; Oțetea, *Pătrunderea comerțului*, pp. 74–76.
60. Raicevich către Kaunitz, 27 august 1782, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. i: p. 44. Ienăchiță Văcărescu, mare vistiernic al Țării Românești în 1777, menționează și el că a cumpărat cereale din Bulgaria pentru plata tributului: Văcărescu, *Istoria othomanicească*, p. 139.
61. Mihai Suțu, scrisoare către mutasarrıful Nicopolelui, cca 1783, în Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, ii: p. 300.
62. Severin către Kochubey, 3 februarie 1798, în Hurmuzaki, *Documente*, s.n., iv: p. 126.
63. Alexandru Ipsilanti, decret din 18 august 1779, în *Acte fiscale*, p. 264; citat din Nicolae Caragea, decret din 13 februarie 1783, în Urechia, *Istoria românilor*, i: p. 256, n. 3.
64. Anon, *Vollständige Geschichte*, i: pp. 322, 324.
65. Metzberg către Kaunitz, 26 octombrie 1787, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. i: pp. 350–351. Pentru Mavrogheni, v. în sens mai general Philliou, *Biography of an Empire*, pp. 43–52.
66. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, pp. 242, 245, 258; Anon, *Vollständige Geschichte*, i: p. 322.

67. Ispravnici din Dâmbovița, raport către Divanul Țării Românești, 11 iunie 1790, în *Studii și documente*, i–ii: pp. 238–239.
68. Ispravnici din Teleorman, aprilie 1790, în Urechia, *Istoria românilor*, iii: p. 385.
69. Șakul, „Evolution", p. 325.
70. Marchizul de Lucchesini, raport către regele Prusiei, 5 mai 1791, în *Acte și fragmente* ii: p. 326.
71. Metzberg către Kaunitz, Iași, 25 aprilie 1787, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. i: p. 294.
72. Merkelius către Kaunitz, 23 decembrie 1788, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. i: p. 530 (despre transilvănenii care cumpărau porumb în Târgu Ocna, jud. Bacău).
73. Ms. rom. 2208, descris de Brad Chisacof, „Turkish Known or Unknown", p. 266.
74. Anthing, *History of the Campaigns*, ii: p. 87.
75. Timoni către Thugut, 15 septembrie 1795, în *Documente Callimachi*, i: p. 52.
76. Wolf, *Beiträge*, ii: p. 211.
77. Timoni către Thugut, 2 februarie 1796, în *Documente Callimachi*, i: p. 61; *idem*, 1 martie 1796, *ibid.*, i: p. 63. Musteață, ca și alți negustori, era de origine aromână. Despre el și alți agenți interimperiali, v. Costache, *At the End of Empire*, pp. 30–72.
78. Raport anonim, 18 ianuarie 1797, în Hurmuzaki, *Documente*, s.n., iv: p. 71.
79. Merkelius, scrisoare către negustorul sibian Hagi Constantin Pop, București, 8 octombrie 1800, în Furnică (ed.), *Din istoria comerțului*, p. 198; Hagi Pop, scrisoare către domnul Țării Românești, Sibiu, 15 septembrie 1800, în Furnică (ed.), *Documente*, pp. 216–218; pentru Moldova, Schilling, raport din noiembrie 1800, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. ii: p. 73.
80. Aricescu, *Istoria revoluțiunii*, p. 4.
81. Zilot Românul, „A treia domnie", p. 136.
82. Dionisie Eclesiarhul, *Hronograful Țării Românești*, p. 59. V. și *Însemnări de demult*, pp. 124, 173.
83. Zvonurile de la Istanbul i-au fost aduse la cunoștință lui Moruzi de Ismail Gedikli din Brăila: scrisoare din 12 iunie 1794, în *Documente turcești*, iii: pp. 77–78.
84. Alexandru Moruzi, scrisoare către Înalta Poartă, 13 septembrie 1794, în *Relațiile româno-otomane*, pp. 623–629.
85. Moruzi, pitac din 10 august 1794, în Urechia, *Istoria românilor*, v: p. 447; Merkelius către Herbert-Rathkeal, 29 august 1794, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. i, p. 710.

86. Ceea ce s-a și întâmplat în 1794 în Hărtiești, jud. Argeș, conform unei relatări a starețului mânăstirii Clocociov: Urechia, *Istoria românilor*, vi: p. 362; pentru acest caz și altele, v. I. Constantinescu, *Arendășia*, p. 123.
87. Merkelius către Rathkeal, 27 septembrie 1794, în Hurmuzaki, *Documente*, xix, pt. i: p. 713.
88. Livadă-Cadeschi, „Financing Social Care"; citat din John Sibthorp, jurnal, 4 mai 1794, în Tappe, „John Sibthorp", p. 469.
89. Pitac al lui Alexandru Moruzi, 22 martie 1795, în Urechia, *Istoria românilor*, vi: p. 719.
90. Alexandru Moruzi către mitropolit, 10 octombrie 1794, în Urechia, *Istoria românilor*, vi: pp. 766–768.
91. Aydın, „On the Shores of Danube", pp. 151–152. Pentru condițiile de producție, v. Gandev, „L'apparition".
92. Cerere a boierilor Balș și Depasta, adusă la cunoștință lui Thugut de către Timoni, 19 aprilie 1796, în *Documente Callimachi*, i: pp. 68–69; cerere a lui Nicolae Rosetti-Roznovanu către ambasadorul rus pe lângă Înalta Poartă (1820), în Costache, *At the End of Empire*, p. 129.
93. Mitropolitul Moldovei și diverși boieri, jalbă către țarul Alexandru I împotriva lui Moruzi (iunie–iulie 1806), în Hurmuzaki, *Documente*, s.n., iv: pp. 631–632.
94. Bredt, „Beiträge"; Jakubowski, „Introduction of the Potato". Pentru sfecla de zahăr, v. Bodea, „Preocupări".
95. Bodea, „Preocupări"; Edroiu, „Economic Literature".
96. *Oare care secreturi ale lucrării pământului și ale meșteșugului sădirii* (București, 1796), prefață, în *Bibliografia românească veche*, ii: pp. 388–389.
97. Șincai, *Povățuire*, pp. 35, 40–42; citat la p. 55; *cf. idem*, *Elementa linguae Dacoromanae*, p. 33 („cucuruz" menționat într-o listă de cuvinte).
98. Varga, „Buda University Press".
99. Obradovici, *Carte de mână*.
100. Pentru Obradovici și situația socio-politică a sârbilor și românilor sub Monarhia Habsburgică, v. Drace-Francis, „Cultural Currents".
101. Obradovici, *Carte de mână*, prefață către cititor (nepaginată).
102. Good, *Economic Rise*, pp. 55–56.
103. Burger, *Vollständige Abhandlung*, pp. 389–393.
104. Bodea, „Preocupări"; Ursu, „Cărți"; Tatay, „Imagini".
105. Bright, *Travels*, pp. 482–483.
106. *Ibid.*, p. 233.
107. *Însemnări de demult*, p. 130.

108. Divanul Țării Românești, petiție către generalul Städter, 21 martie 1811, în *Documente privitoare la economia Țării Romînești*, i: pp. 102–103. Un cetvert („sfert") era o unitate de măsură rusească egală cu 210 litri: v. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, p. 247.
109. Divanul Țării Românești, raport către generalul Städter, 29 mai 1811, în *Documente privitoare la economia Țării Romînești*, i: p. 113.
110. *Cf.* Philliou, *Biography of an Empire*, pp. 35–36; Ağir, „Evolution", p. 119.
111. Chen și Kung, „Of Maize and Men".
112. De Feller, *Itinéraire*, i: p. 303; trad. rom. I. Totoiu în *Călători străini*, ix: p. 575.
113. István Mátyus, *Ó és Új Diaetetica*, *apud* Florea, „Considerații", p. 56.
114. Hacquet, *Neueste physikalisch-politische Reisen*, i: p. 12.
115. Neale, *Travels*, p. 168.
116. McNeill, *Europe's Steppe Frontier*, pp. 205–206, unde recunoaște că rămâne o idee „în mare parte ipotetică"; citat din *idem*, „American Food Crops in the Old World", discutat în McCann, *Maize and Grace*, pp. 40–42. V. și Langer, „American Foods and Europe's Population Growth"; Komlos, „New World's Contribution".
117. Simion Păpușă *et al.*, jalbă adresată administrației Bucovinei [1793], în *Noth- und Hilferuf*, p. 292.
118. McGowan, „Age of the *Ayans*", pp. 652–653; Hitchins, *Romanians*, pp. 58–59; Todorova, *Scaling the Balkans*, pp. 237–261; Mazower, *Balkans*, pp. 25–26.
119. S. Ștefănescu, „Aspects de la révolution démographique"; L. Roman, „Statistiques fiscales". A se compara, pentru Rumelia, McGowan, *Economic Life*, pp. 85–87; pentru Ungaria, Kosáry, *Culture and Society*, pp. 15–17.
120. Nadal, „Failure of the Industrial Revolution", p. 533.
121. Crosby, *Columbian Exchange*, p. 168; *idem*, „Maize, Land, Demography".
122. Mămălata, declarație din 20 mai 1661, în *Ispisoace și zapise*, 3, pt. i: pp. 176–177.
123. Declarație, iunie 1700, în *Documente Șchei*, i: p. 7.
124. Densușianu, *Revoluțiunea lui Horea*, p. 223.
125. Velichi, „Acte covurluiene", p. 179. Pentru alte exemple de mămăligonimie, v. Anexa.
126. Anon, „Deisis".
127. Sulzer, în *Documente Callimachi*, i: p. 392.
128. Anon, „Istoria Țării Rumânești" [cca 1771], în *Cronici și povestiri*, p. 137.

129. După cum se afirmă, de ex., în Levi, „Diffusion of Maize in Italy".
130. Warman, *Corn and Capitalism*, pp. 60–65; Carney și Rosomoff, *In the Shadow of Slavery*, pp. 56–59; Cherniwchan și Moreno-Cruz, „Maize and precolonial Africa".
131. *Documente bârlădene*, iii: p. 196, *cf.* Siruni, *Armenii*, p. 29; *Uricariul*, xxi: p. 414, *cf.* Iorga, „Vechimea", p. 171.
132. Hacquet, *Neueste physikalisch-politische Reisen*, i: p. 112.
133. Mitrany, *Land and the Peasant*, pp. 29, 32, 39; Urechia, *Istoria românilor*, xi: pp. 28–30; Ciubotaru, „Așezămintele agrare moldovenești".
134. Ion Ionescu, *Calendarul bunului cultivator* (1845), citat de Bărbulescu, „O simbioză perfectă", p. 93.
135. *Documente privind relațiile agrare*, ii: p. 722.

4. Libertate, mămăligă, rachiu sau moarte: Revoluția de la 1821 regândită

1. Post, *Last Great Subsistence Crisis*; I. Constantinescu, „Climă, agricultură și societate"; Stoianovich, *Balkan Worlds*, p. 35; Rus, „Weather Anomalies".
2. Ciorba, „Alimentația de criză"; Hodgyai, „Ínséges évek Biharban".
3. Hodgyai, „Ínséges évek Biharban"; *Însemnări de demult*, p. 131.
4. Fleischhackl către Metternich, 24 iulie 1813, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: p. 102.
5. Caragea, poruncă din 6 octombrie 1813, în Urechia, *Istoria românilor*, x, pt. A: p. 765; poruncă din 13 octombrie 1813, în Urechia, „Edilitatea sub Caragea", p. 546.
6. Ștefan Clucer, Marin Butculescu, jalbă către Caragea Vodă, 7 mai 1815, în *Acte fiscale*, pp. 433–434.
7. Constandin Romniceanu, Răducan Fărcășan, scrisoare din 4 noiembrie 1814, în *Acte fiscale*, pp. 415–416.
8. Fleischhackl către Metternich, 5 decembrie 1813, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: p. 126.
9. Caragea către un consilier vienez, 25 iunie 1814, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: pp. 197–198. 50.000 de chile: Von Stürmer către Raab, 13 noiembrie 1814, în *Documente Callimachi* i: p. 218.
10. Fleischhackl către Metternich, 13 iulie 1814, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: p. 169.
11. Raab către Metternich, 23 septembrie 1814, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: pp. 176–177; alte relatări în *Documente Callimachi*, i: pp. 221–225; ii: pp. 137, 212–213.

12. Marele vizir Mehmed Emin Rauf Pașa, *telhis* (raport) adresată sultanului Mahmud II, 1817, care menționează cereri anterioare aprobate de sultan, în *Relațiile româno-otomane*, pp. 729–731.
13. Edict al Dietei Transilvaniei, februarie 1815, în Lupaș, „Date", pp. 196–199.
14. Iordachi Sion, note, în *Însemnări de demult*, p. 305; Petrache Gorovei, însemnare din septembrie 1819, *ibid*., p. 30.
15. Fornetty către Richelieu, 19 aprilie 1816, în Hurmuzaki, *Documente*, xvi: p. 1002; liste de prețuri din octombrie 1816 până în iunie 1817, alcătuite de consulul austriac Raab, în *Documente Callimachi*, i: p. 258. *Cf. Uricariul*, xiv: p. 244.
16. Boierii Ghica și Balș, petiție împotriva lui Callimachi Vodă, decembrie 1816, citată în Taki, *Russia on the Danube*, p. 89.
17. Sătenii din Șcheia, contract cu Dracache Roset, 7 iunie 1817, în *Documente Callimachi*, i: p. 542.
18. Iojă Ghercuț, mărturie, 26 martie 1818, în *Documente Callimachi*, i: p. 549.
19. Florescano, *Precios del maíz*; Van Young, *The Other Rebellion*, pp. 71–75.
20. I. Constantinescu, „Climă", p. 260. De comparat cu White, *Climate of Rebellion*.
21. În Țara Românească, așa-numiții panduri activau ca trupe de infanterie ușoară sau gărzi civile. Chiar și înainte de războiul din 1806, se arătaseră interesați de porumb: în decembrie 1805, Constantin-Vodă Ipsilanti îi mustra pe pandurii din București pentru că furaseră porumb din satele din jur. Ipsilanti, ordin din 14 decembrie 1805, în Urechia, *Istoria românilor*, xi: p. 269. Îi mulțumesc Constanței Vintilă pentru că mi-a atras atenția asupra acestei surse. V. și Kutuzov, scrisoare din mai 1811, trad. M. Stroia în *Călători străini în sec. XIX*, i: p. 419.
22. Hagi Gheorghe din Cerneți, scrisoare de vânzare, 20 decembrie 1810, în Vîrtosu, *Mărturii noi*, pp. 22–23.
23. Constantin Dănciulescu, scrisoare de vânzare, 24 august 1811, în Vîrtosu, *Mărturii noi*, p. 35.
24. Tudor Vladimirescu, scrisoare către N. Glogoveanu, 12 decembrie 1816, în Iorga, „Scrisori inedite", p. 139; *cf. Documente 1821*, i: p. 106. În general despre activitățile comerciale ale lui Tudor: Oțetea, *Tudor Vladimirescu*, pp. 80–83.
25. Wilkinson, *Account of the Principalities*, pp. 75, 163–164.
26. „Der Wirkungskreise dieses General-Consuls dürfte hier in der Moldau nur sehr beschränkt seyn": Raab către Metternich, 25 noiembrie 1814, în *Documente Callimachi*, i: p. 214.

27. Gonța, „Producția de cereale", pp. 240–241.
28. Formont către Richelieu, 7 noiembrie 1816, în Hurmuzaki, *Documente*, xvi: pp. 1007–1008.
29. Philippides, *Geografikon tis Roumounias*, trad. N. Bănescu, p. 172. Pentru situația generală, v. Marinescu, „Trade of Wallachia".
30. Actele moșiei Glogova, 1814, în *Situația agrară*, pp. 48–49; actele lui Toma Cherali, 2 octombrie 1814, *ibid.*, p. 66. V. și Vîrtosu, *Mărturii noi*, pp. 55–57; Perianu, „Raiaua Brăilei", p. 324; și mărturia lui Ion Trocan, 17 octombrie 1812, în Iancovici, „Unele documente", p. 127.
31. Actele moșiei Glogova, 1815, în *Situația agrară*, p. 70; Tudor Vladimirescu, scrisoare din 28 ianuarie 1815, în Iorga, „Scrisori inedite", pp. 137–138.
32. Actele moșiei Glogova, f.d., în *Situația agrară*, p. 81.
33. Pentru modelul clasic, White, *Climate of Rebellion*, pp. 21–26; Murgescu, *Țările Române*, pp. 179–182, rezumă variațiunile complexe între achizițiile „pe piața liberă" și „la preț fix" pe la 1800.
34. Oțetea, *Tudor Vladimirescu*, pp. 99–103.
35. Firman din 12 aprilie 1819, rezumat în Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, i: p. 265. Se poate ca sultanul Mahmud să fi fost conștient de trecerea generală la cultura porumbului și în alte locuri din imperiu în aceeași perioadă. Pentru Anatolia, v. İnalcık, „Emergence of Big Farms"; pentru Egipt, Rivlin, *Agricultural Policy*, pp. 113–114.
36. Mihai Suțu, *tacrir* (proces-verbal), Istanbul, cca iunie 1819, rezumat în Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, ii: p. 436. Pisani, consulul rus de la Iași, dă cifre pentru exporturile masive de porumb către Istanbul cu începere din 1813: raport, 2 septembrie 1820, în Oțetea, *Pătrunderea comerțului*, p. 73. Gonța, „Producția de cereale", p. 240, dă suma de 220.701 pentru anul 1819. Dar boierul moldovean Conachi spunea că din 1812 nu fusese transportat un surplus de porumb la Galați decât o singură dată și că portul nu putuse face față cantităților livrate. Conachi, dare de seamă către Divanul Moldovei, noiembrie 1830, în Istrati, „Cu privire la exportul de grâne", p. 200.
37. Suțu, scrisoare către Alexandru Ipsilanti, februarie 1821, în *Documente 1821*, iv: p. 118.
38. *Studii și documente*, vi, pt. ii, p. 516.
39. Brâncoveanu, scrisoare, octombrie 1819, în *Studii și documente*, v: pp. 206–207.
40. Poboran, *Istoria orașului Slatina*, p. 386.

41. Contract, decembrie 1820, în *Corespondența lui Dimitrie Aman*, p. 56.
42. Alexandru Suțu, poruncă, august 1820, în Bulat, „O poruncă domnească din 1820", p. 211.
43. Kreuchely von Schwerdtberg către von Miltitz, 14 decembrie 1820, în Hurmuzaki, *Documente*, x: pp. 87–90; trad. rom. G. Filitti în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, i: pp. 916–920.
44. Lucrarea clasică este Oțetea, *Tudor Vladimirescu*; perspective noi la Hitchins, *Romanians*, pp. 141–152, Ardeleanu, „Military Aspects", Pippidi, „Balkan Hinterlands" și Dinu, *Revoluția Greacă de la 1821*.
45. Philliou, *Biography of an Empire*. V. și Costache, *At the End of Empire*; Yaycioglu, *Partners of the Empire*, pp. 65–115.
46. Fleischhackl către Metternich, Iași, 12 mai 1821, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: p. 623.
47. Naum Râmniceanu, „Pentru eteriștii crai greci", în *Cronicarii greci*, lxii.
48. Velija Pavlović, scrisoare din 4 iulie 1821, *Studii și documente*, viii: p. 146. La Orșova: Dumitrașco Popovici, scrisoare din 11 mai 1821, *ibid*., viii: p. 142.
49. *Documente 1821*, ii: p. 370; iii: pp. 142, 259, 260, 265, 282, 350. V. și Neacșu, „Participarea locuitorilor", p. 97 n. 2.
50. Ioan Dârzeanu, „Revoluțiunea dela 1821" [1822], în *Documente 1821*, v: p. 71. La fel făcea și tabăra lui Ipsilanti: *ibid*., p. 83.
51. Rapoarte rusești din iulie 1821, în *Documente 1821*, ii: pp. 257, 270. Editorii volumului pun la îndoială veridicitatea acuzațiilor (*Documente 1821*, i:14); oricare ar fi adevărul, rămâne grăitor pentru noi faptul că erau conștienți de rolul lui ca furnizor de cereale.
52. Kreuchely către von Miltitz, 6 ianuarie 1822, în Hurmuzaki, *Documente*, x: p. 135.
53. Drexler, agent austriac la Craiova, scrisoare din 5 aprilie 1822, în *Studii și documente*, viii: p. 152, și Kreuchely, consul prusac la București, scrisoare din 13 aprilie 1822, Hurmuzaki, *Documente*, x: pp. 143–144, ambele surse dau cifra de 700.000 de ocale. Agentul austriac din Hermannstadt (Sibiu) raporta o valoare mai realistă, de 70.000 de ocale: Lippa către Metternich, 13 aprilie 1822, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: p. 714. Agentul francez de la București raporta 1.500 de chile : Bounin către Montmorency, 24 aprilie 1822, în Hurmuzaki, *Documente*, xvi: p. 1039.
54. Dârzeanu, „Revoluțiunea", în *Documente 1821*, v: p. 115.
55. Örenç, „Albanian Soldiers", p. 508.

56. Dârzeanu, „Revoluțiunea", în *Documente 1821*, v: p. 120; Lippa către Metternich, 5 decembrie 1821, în Hurmuzaki, *Documente*, xx: p. 696.
57. Boierii Țării Românești, ciorna unui arz către Poartă, 6 octombrie 1821, în *Documente 1821*, ii: p. 368; aceiași, jalbă către consulul rus, noiembrie 1821, *ibid.*, ii: p. 400.
58. Mihai Lăcusteanu, scrisoare din 30 noiembrie 1821, în *Corespondența lui Dimitrie Aman*, p. 66; *idem*, scrisoare din 1 februarie 1822, *ibid.*, pp. 68–70. 3.980 de ocale = cca 5 tone.
59. C. Canetzos, scrisoare către Hagi Ianuș, Craiova, 13 octombrie 1821, în *Documente 1821*, ii: p. 375.
60. I. Constantinescu, *Arendășia*, p. 169.
61. Ordin al caimacamilor Mihalache Manu și Constantin Negre, 10 aprilie 1822, în Urechia, *Istoria românilor*, xiii: p. 282.
62. Logofătul Pătru, scrisoare către N. Glogoveanu, 8 mai 1822, în *Documente 1821*, iii: p. 94.
63. Kreuchely către von Miltitz, 8 iunie 1822, în Hurmuzaki, *Documente*, x: pp. 163–164; Tancoigne către Montmorency, 25 iunie 1822, în Hurmuzaki, *Documente*, xvi: p. 1052.
64. Ordin către guvernatorul Silistrei și mütesellimul din Ruse, 14 decembrie 1822, în „*Those Infidel Greeks*", i: p. 484.
65. Kreuchely către von Miltitz, 28 ianuarie 1823, în Hurmuzaki, *Documente*, x: pp. 207–208; Dârzeanu, „Revoluțiunea", în *Documente 1821*, v: p. 135.
66. Grigore Ghica către Constandin Câmpineanu, caimacamul Craiovei, 25 ianuarie 1823, în *Documente privitoare la economia Țării Romînești*, i: pp. 270–281.
67. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 256.
68. Boierii Țării Românești, arzmahzar către Poartă, aprilie 1822, în *Surete și izvoade*, x: p. 290: „παρακαλούν θερμως".
69. Boierii Țării Românești, arzmahzar către Poartă, 1822, în Mehmet, „Acțiuni diplomatice la Poartă", pp. 72–76; v. comentariile lui Mehmet, pp. 70–71.
70. Căpitanul Burțov, raport din iulie 1821, în *Documente 1821*, ii: p. 269; porunca Vistieriei Moldovei, octombrie 1821, *ibid.*, ii: pp. 377–378.
71. Bucșănescu, scrisoare către mitropolitul Veniamin, 13 decembrie 1821, în Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldaviei*, pp. 185–186. V. și raport anonim, februarie 1822, în *Acte și fragmente*, ii: p. 624; Kephala către Kreuchely, Focșani, 17 mai 1822, în Hurmuzaki, *Documente*, x: p. 156.

72. Ungureanu, „Documente", p. 51.
73. Zahariuc, „Începutul", pp. 518, 534–536, 543.
74. Alexandru Beldiman, „Tragodia Moldovei", în *Cronicele României*, iii: p. 394.
75. Boierii Moldovei, arzmahzar către Poartă, 1822, în Hurmuzaki, *Documente*, suplimentul I, pt. v: p. 3; document similar în *Uricariul*, vi: p. 128.
76. Boierii Moldovei, arzmahzar către Poartă, 1822, în *Cronicele României*, iii: p. 465.
77. Scrisoare semnată de 22 de negustori și scribi din piața de cereale din Istanbul (*kapan*) către Ion Sandu Sturdza Vodă, 31 mai 1826, în Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, ii: p. 542. Pentru partea moldovenească, v. amintirile lui Dimitru Radu Peicăneanu, relatate de Meleghi, în *Uricariul*, xiv: pp. 246–248.
78. În decembrie 1826, Ibrahim, pașa Vidinului, emitea un permis de călătorie pentru Dimitraki Hadjitoșev, ca să meargă la Giurgiu să cumpere porumb. Citat în Robarts, *Plague*, p. 232.

5. Porumbul fără frontiere: Mămăliga se globalizează, 1829–1856

1. Ahmed, pașa din Rusciuc, scrisori către Kiseleff, 11 februarie 1831, 2 martie 1831, rezumate în Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, i: pp. 525, 526.
2. În 1848–1851, 1853–1857 și 1916–1918.
3. Stahl, *Contribuții*, i: pp. 29–48.
4. Hitchins, *Romanians*, pp. 178–180; pentru Țara Românească, v. în sp. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 79–87 (împotrivire), pp. 276–294 (sistematizarea satelor). În Moldova, exploatarea rezervei a început puțin mai devreme: I. Constantinescu, „Date noi".
5. Platon, „Cu privire la pribegirea locuitorilor".
6. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 74–76.
7. Istrati, „Cu privire la exportul de grâne", p. 203.
8. Onilov, *Generalul Pavel Kiseleff*, p. 163.
9. Kutuzov, scrisoare din 16 iulie 1811, trad. M. Stroia, în *Călători străini*, i: p. 426; v. și Ion Sandu Sturdza, scrisoare din august 1827, în *Uricariul*, xiv: pp. 296–298.
10. Vasile Bonciu, scrisoare din iunie 1829, în Grigoruță, „Scrisori", p. 70.
11. Capitolul V, Secțiunea iii din respectivele Regulamente în *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, pp. 76–77 (pentru Valahia), pp. 275–276 (pentru Moldova).

12. Potra, *Din Bucureștii de altădată*, p. 181.
13. Oțetea, „Le second servage", pp. 341–342; Vintilă-Ghițulescu, *Evgheniți, ciocoi, mojici*, pp. 317–319.
14. „Proiectul modificator al Secției VII a Capitolului III a Regulamentului Organic alcătuit de Sfatul Ocârmuitor la 20 ianuarie 1833", articolul 36, în Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii*, p. 528.
15. „Vedomostie lămuritoare de sumele popușoilor aflați în magaziile de rezervă" (1844), în *Analele parlamentare ale României* 13-ii: p. 330; Filitti, *Domniile române*, p. 587.
16. „Proiect pentru reorganisația magazalilor de rezervă chibzuit supt Prezidența Prea Înălțatul Domn Stăpânitor", 27 ianuarie 1848, *Analele Parlamentare ale României*, 15-ii: pp. 830–836; confirmare, 15 aprilie 1848, *ibid*., p. 1049.
17. Columbeanu, „Contribuții la istoria marinei", pp. 448–449.
18. Murgescu, „Romanian Grain Exports", p. 60. Este totuși probabil că cel puțin o parte se reexporta. Un raport din 1839 menționează „un interes puternic din partea Italiei" pentru porumbul moldo-valah, inclusiv din Genova, Veneția și Trieste. Anon, „Commerce", p. 3. Colson, *De l'état présent*, p. 228, afirma că porumbul mergea mai ales la Trieste, spre deosebire de grâu, care pleca spre mai multe destinații.
19. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 338 (suprafață cultivată); Penelea, „Considerații", p. 327 (exporturi pe Dunăre).
20. I. Constantinescu, „Date noi", pp. 49–50.
21. Ardeleanu, „Russian-British Rivalry"; Ardeleanu, *European Commission*, pp. 29–77. Pentru probleme tehnice care afectau comerțul în amonte, către Europa Centrală, v. Gatejel, „Overcoming the Iron Gates".
22. Ion Ionescu de la Brad, scrisori din 1855–1856, în Ionescu și Ghica, *Corespondența*, pp. 146, 153–155.
23. Davidova, *Balkan Transitions*, pp. 74-75, îi menționează pe Mehmet Ağa Hacı Alișoğlu și pe Ahmed Hacı Ismailoğlu, în parteneriat cu bulgarul Tsviatko Radislavov de la Sviștov, de pe malul drept al Dunării.
24. Kohl, *Hundert Tage auf Reisen*, p. 528; trad. B. Popa în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, iv: p. 125.
25. Vanhaute *et al.*, „European Subsistence Crisis"; Zadoks, „Potato Murrain".
26. O'Neill, „Organisation"; Gray, „Triumph of Dogma"; Salah Harzallah, „Food Supply".
27. *Gazeta de Transilvania*, 28 februarie 1846, citată în Ciorba, „Drama celorlalți", p. 60.

28. Cushing, „Mysterious Disappearance".
29. Kemmerer, „Pre-Civil War South"; Hilliard, *Hog Meat and Hoecake*, pp. 151–160; Covey și Eisnach, *What the Slaves Ate*, pp. 80–83.
30. Sir Randolph Routh către Trevelyan, martie 1846, în Woodham-Smith, *Great Hunger*, p. 73.
31. Anon, „Irish Crisis", p. 249.
32. Woodham-Smith, *Great Hunger*, p. 73.
33. Disraeli, „Speech to House of Commons".
34. *Cork Examiner*, 19 octombrie 1846, p. 4.
35. *Drogheda Argus and Leinster Journal*, 31 octombrie 1846, p. 4; *Illustrated London News*, 9 ianuarie 1847, p. 19.
36. Florescu, „Rumanian Principalities", p. 63, n. 56; Cernovodeanu și Marinescu, „British Trade", pp. 713–714.
37. Colquhoun, „Account"; Ionescu, *Escursiune agricolă*, p. 20.
38. Todorova, „Establishment of British Consulates".
39. Cernovodeanu și Marinescu, „British Trade", p. 707.
40. Cifrele pentru 1831–1850 în Corfus, *Agricultura Țării Românești*, pp. 338–379.
41. Ardeleanu, *International Trade and Diplomacy*, p. 112.
42. König, *Lebens- und Reisebilder*, p. 5.
43. Asachi, „Înturnarea plăieșului".
44. *Ibid.*, p. 80.
45. Alecsandri, „Estract din istoria misiilor mele politice", p. 587.
46. Cifre din Ardeleanu, *International Trade and Diplomacy*, p. 271; cifre pentru Rusia din Stoianovich, „Russian Domination", pp. 217–220; Maftei, „Considerații".
47. Colson, *De l'état présent*, p. 237.
48. Charles Cunningham (consul britanic la Galați), raport din octombrie 1849, în Cernovodeanu, „An Unpublished British Source", p. 39. Afirmația se repetă în Skene, *Danubian Principalities*, i: p. 420.
49. Cunningham, raport din 1849, în Cernovodeanu, „An Unpublished British Source", p. 39. *Cf.* Santoni, raport din 1840, în Herlihy, „Report", p. 126.
50. Lefebvre, *Études diplomatiques et économiques*, pp. 255–256.
51. Oliphant, *Russian Shores*, pp. 345–349.
52. Ardeleanu, *International Trade and Diplomacy*.

6. Independență și dependență, boală și răscoală; sau de ce a explodat mămăliga, 1856–1907

1. Mihail Kogălniceanu, discurs din 17 februarie 1861, în *Opere*, iii, partea 1, pp. 367–368; citat și de Iordachi, *Liberalism*, p. 207.
2. *Legea pentru regularea proprietăţeĭ rurale*, articolul 50.2. În județul Covurlui s-a încercat stabilirea unui credit rural în locul rezervelor, prin cultivarea separată a porumbului pentru vânzare: Ionescu, *Agricultura Mehedinți*, p. 296.
3. De exemplu Cantacuzino, *America vis-à-vis cu România.*
4. Uekötter, „Europe's Guinea Pigs".
5. Dobrogeanu-Gherea, *Neoiobăgia.*
6. Rosetti, „Despre direcțiunea progresului nostru", p. 134. Pentru priviri de ansamblu asupra dezbaterilor din această perioadă, v., în engleză, Hitchins, *Rumania*, pp. 55–89; Cotoi, *Inventing the Social.*
7. Tucker, *Rumanian Peasant Revolt*, p. 70; Axenciuc, *Evoluția economică a României*, ii: p. 51.
8. Ardeleanu, *European Commission.*
9. Jensen și Rosegger, „Transferring Technology"; Kellogg, *Road*, pp. 68–91; Sugar, „Railroad Construction".
10. Pentru evoluția discursivă a acestui loc comun, v. Drace-Francis, *Traditions of Invention*, pp. 48–49.
11. 31 de locuitori/km² în 1859, 46/km² în 1900: Axenciuc, *Evoluția economică a României*, ii: pp. 20–21.
12. Chirot, *Social Change*, pp. 133–134.
13. Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, p. 147; Axenciuc, *Evoluția economică a României*, ii: p. 51.
14. Chirot, *Social Change*, pp. 122–124; Iosa, „Comerțul cerealier", p. 248. Ușoara scădere relativă se explică prin creșterea exporturilor de țiței după 1900.
15. Axenciuc, *Evoluția economică a României*, ii: p. 500; Murgescu, *România și Europa*, p. 123.
16. Wemyss Reid, „Rural Roumania", p. 89 și Tappe, „T. Wemyss Reid and Rumania".
17. Wemyss Reid, „Rural Roumania", p. 92.
18. Vasile Petre, salariat rom cu soție și doi copii, își cheltuia peste jumătate din venitul anual pe mălai: Gîdei, *Programul monografiei...*, pp. 153–154.
19. Mai multe despre obstacolele structurale: Wood, *Agrarian Problem*, pp. 150–231 (detalii despre Bragadiru și Buftea la p. 208).
20. Kartodirdjo, *Peasants' Revolt.*
21. Verteuil, *Years of Revolt.*

22. Kakar, *Consolidation*, pp. 180–204; Lee, *Afghanistan*, pp. 390–395.
23. Fabian, „Locating the Local".
24. Kartodirdjo, *Peasants' Revolt*, p. 142, afirmă însă că înfrângerea musulmanilor (otomani) în Războiul Ruso–Turc, sau *perang Rus*, cum i se spunea, a avut un impact mobilizator asupra populațiilor din Java.
25. Adas, „From Avoidance to Confrontation", pp. 218–219.
26. Deputatul N. Voinov, în Adăniloaie, *Răscoala*, pp. 115–116.
27. Procurorul Cociașu, 26 martie/7 aprilie 1888, în Bodea, „Contribuții documentare", pp. 162–165.
28. Colonelul Iacob N. Lahovary, memoriu asupra răscoalei din județul Ialomița, în V. Kogălniceanu, *Chestiunea țărănească*, pt. ii: Anexe, pp. 19–20; *cf.* Adăniloaie, *Răscoala*, p. 139.
29. Adăniloaie, *Răscoala*, p. 140.
30. *Ibid.*, p. 140.
31. *Ibid.*, p. 150.
32. *Ibid.*, p. 152.
33. *Ibid.*, p. 151.
34. Raport în *România liberă*, 2/14 aprilie 1888, în *Răscoala țăranilor din 1888*, p. 229. Conform raportului, se jefuiau pătulele de porumb „pretutindeni"; se raportau cazuri specifice la Dudești, jud. Dâmbovița (*ibid.*, p. 237); Orascu, jud. Ilfov (*ibid.*, p. 242), Frumușeni, jud. Ilfov (*ibid.*, p. 253).
35. Raport în *Universul*, 4/16 aprilie 1888, în *Răscoala țăranilor din 1888*, p. 231.
36. Mihail Kogălniceanu, discurs din 7 decembrie 1890, în *idem*, *Opere*, v, partea a 5-a, p. 245.
37. Raport al maiorului Magheru, 1888, citat în Arion, *Pagini*, p. 6. Pentru distribuirea porumbului: *Monitorul Oficial*, 8/20 aprilie 1888, în *Răscoala țăranilor din 1888*, p. 251.
38. Dobrogeanu-Gherea, *Neoiobăgia*, pp. 171–207.
39. Regele Carol I, scrisoare către sora lui, Maria de Flandra, din 4/17 ianuarie 1905, în Carol I, *Corespondența personală*, ed. S. Cristescu, București, 2005, p. 426; citat și în Marin, *Peasant Violence*, p. 85.
40. „Argentine Maize for Roumania", *Lloyd's List*, 10 august 1904, p. 8.
41. Hurezeanu și Iosa, „Social, Economic and Political Condition", p. 34, fac referire la antreprenorii britanici și băncile Disconto-Gesellschaft și S. Bleichröder. Ambasadorul rus la București, fără îndoială mai bine informat, menționa o companie de acționari belgieni din La Plata: Giers către contele Lamsdorff, 12 ianuarie 1905, în *Rapoarte diplomatice ruse*, p. 395. Mai pe larg despre tipurile

de organizații implicate în astfel de tranzacții: Popescu, *Casting Bread Upon the Waters*, pp. 74–83.

42. N.Gh. Cădere, *Însemnări de igienă rurală* (1910), citat în Giosanu, „Diete tradiționale", p. 179; V. Babeș, *Studii asupra pelagrei* (1911), citat în Andreescu și Rogozea, „Aetiology Theories", p. 94. Agenții americani începuseră deja să distribuie porumb în Rusia în anii 1890, în cadrul unei campanii filantropice, dar motivate și financiar: Zhuravleva, „American Corn in Russia". Importul de porumb din SUA, în parte ca urmare a presiunii exercitate de companii, devenise o practică frecventă și în Mexic în anii cu recoltă slabă: Wolfe, „Climate of Conflict", pp. 475–476.
43. Emil Costinescu, discurs în Camera Deputaților, 24 noiembrie 1905, în Hurezeanu și Iosa, „Social, Economic and Political Condition", p. 35.
44. Hurezeanu, *Problema agrară*, p. 202.
45. Axenciuc, *Evoluția economică a României*, iii: p. 372.
46. Marin, *Peasant Violence*, pp. 275–284.
47. Stahl, *Traditional Romanian Village Communities*, pp. 96–97; Chirot și Ragin, „Market, Tradition", pp. 431, 436; Chirot, *Social Change*, pp. 148–149.
48. Pentru comparație, v. Jormescu și Burca-Popă, *Harta agronomică*, p. 154 (harta 148, producția medie de grâu pe județe) și p. 174 (harta 161, producția medie de porumb). V. și graficele 1 și 2 de la p. 122.
49. Mitrany, *Land and the Peasant*, p. 84, n. 1, 287 (cifre din 1911).
50. Cazacu, „Locuințele sătenilor", p. 550 (12,6%).
51. *Cf.* Mexic în același an, când tulburările au fost puse direct pe seama penuriei: Wolfe, „Climate of Conflict".
52. Axenciuc, *Evoluția economică a României*, iii: p. 372. Regele Carol observa în aprilie 1907 că în luna respectivă se importase porumb în valoare de 35 de milioane de franci: Marin, *Peasant Violence*, pp. 85–86.
53. Burtt-Davy, *Maize*, p. 525.
54. Hurezeanu, *Problema agrară*, pp. 88–89, 259–265; Eidelberg, *Rumanian Peasant Revolt*, pp. 191–198, 224–226.
55. Petiție din 19 februarie/4 martie 1907, în *Documente 1907*, ii: p. 75.
56. Hurezeanu, *Problema agrară*, p. 263.
57. Petiție, 25 februarie 1907, în *Documente 1907*, i: pp. 363–364.
58. Constantinescu, raport către Prefectura Botoșani, 15 februarie 1907, în Bejenaru, „Județul Botoșani", p. 225.
59. Raportul unui căpitan, 21 martie/3 aprilie, în *Documente 1907*, iv: pp. 303–304.

60. Manifestul Partidului Liberal, 12/25 martie 1907, în Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii*, pp. 615–616.
61. Textul legii așa cum a fost proclamat în județul Teleorman, 12/25 martie, în *Documente 1907*, iii: pp. 384–386; proclamația primarului despre retragerea taxei în Dobriceni, județul Romanați, în încercarea de a liniști spiritele: Iordache, „Oltenia", p. 482.
62. Sassoon, *Anxious Triumph*, pp. 124, 297.
63. V. în special analiza recentă din Marin, *Peasant Violence*, cu referințe.
64. Petiție din 2/15 martie 1907, în *Documente 1907*, ii: p. 101.
65. Marin, *Peasant Violence*, p. 5.
66. Mehedinți: porumbul risipit, com. Braniștea, 10–12 martie (*Documente 1907*, iv: pp. 228–229; *cf. Marea răscoală*, p. 493); conace distruse la Gârla Mare, 13 martie (*Marea răscoală*, p. 492) și la Gemeni, Vrata, Botoșești, Bălăcița, Izvoarele (com. Gruia), Tâmna, Corcova, Podu Grosului (com. Bâcleș), 15 martie (*Documente 1907*, iv: pp. 201–202); Izimșa (com. Obârșia de Câmp), 1.400 de chile de porumb și 50 de chile de grâu furate, 14–15 martie (p. 211); Gemeni (azi Dârvari), rezervele arendașului Ioniță Marincu incendiate, 14 martie (p. 220); Ostrovu Mare, com. Gogoșu, un pătul și zece căruțe de porumb distruse, martie (pp. 224–225); Rogova, 15 martie, pătulele cu porumb „arse complet" (*Marea răscoală*, p. 495); Stignița, Padina Mare, rezervele de porumb arse (*Marea răscoală*, p. 496).
67. Dolj: Galicea Mare, un pătul cu porumb incendiat, 9 martie (*Documente 1907*, iv: p. 44); Livezi (azi com. Podari), conacul și rezervele de porumb arse, 11 martie (pp. 47–49); Horezu Poenari, rezervele de porumb ale lui Virgiliu Tîrnoveanu incendiate, 11 martie (pp. 47–48); Valea Stanciului, 11 martie (*Marea răscoală*, p. 458); Drănic, proprietatea lui C.N. Mihail complet arsă, incl. 360 de chile de porumb, 11–12 martie (p. 49); Băilești, rezervele de porumb ale prințului Știrbei incendiate, 12 martie (*Marea răscoală*, p. 451); Verbița, asemenea (*ibid.*, p. 453); Urzicuța, 13 martie (*ibid.*, p. 455), Țimburești, com. Murta, martie, 3 pătule (*Documente 1907*, iv: p. 88); Mârsan, porumbul și grâul furate, fânul ars (p. 88); Negoiești, 14 martie, rezervele de porumb distruse (p. 98); Bistrețu, 14 martie, rezervele de porumb distruse (pp. 100–101); Teasc, rezervele de porumb arse (*Marea răscoală*, p. 466).
68. Romanați: comuna Golfin (azi Robănești), 300-350 de chile arse, 13 martie (*Documente 1907*, iv: p. 122); comuna Zvorsca, un staul de vite și două pătule de porumb incendiate, 14 martie (p. 129); Colibași, 13–14 martie, conacul, trăsurile, pătulele cu porumb (p. 131, v. și p. 174); Gubandru (azi com. Baldovinești), rezervele

de porumb, 13 martie (*Marea răscoală*, p. 478); comuna Băleasa, rezervele de grâu și porumb, 13–14 martie (p. 138), com. Brastavățu, 14 martie (*Documente 1907*, iv: p. 109), moșia Buzducu, com. Popânzălești, înainte de 19 martie (pp. 113–114), comuna Dobrun, 14 martie, Nicolae Luță a dat foc pătulului lui Ionică Brătășanu (pp. 140–142; v. și p. 160); Scărișoara (azi com. Băbiciu), 1.000 de chile de porumb al arendașului distruse în timpul răscoalei, nedatat (pp. 145–146); comuna Racovița (azi com. Voineasa, jud. Olt), unele pătule incendiate, altele deschise și porumbul lăsat să se reverse afară (p. 153); Jieni (azi com. Rusănești, jud. Olt), patru pătule mari cu porumb incendiate (pp. 156–157); Rusăneștii de Sus, jud. Voineasa, 14 martie, pătulele cu porumb sparte și incendiate (p. 160); în comunele Știrbei și Dobriceni, țăranii au crezut că guvernul dăduse ordin să se jefuiască (p. 165); Strejeștii de Jos, rezervele de porumb distruse, 14–15 martie (*Marea răscoală*, pp. 484–485); Câmpeni, 150 de țărani conduși de preot și învățător au cerut bani sau jumătate din porumb. Deși proprietarul a răspuns că-l pot lua pe tot, l-au atacat, apoi au distrus porumbul, arzând o parte, dar luând din el. S-au ars 500 de chile, 14–15 martie (*Documente 1907*, iv: p. 121); comuna Balș, înainte de 19 martie (p. 115).

69. Olt: la Drăgoești (azi în jud. Vâlcea), a fost incendiată toată proprietatea arendașului Popescu. Puținul porumb rămas a fost luat de localnici, 16 martie (*Documente 1907*, iv: p. 320); la Vulturești, proprietatea domnului Moșoiu a fost distrusă, dar a rămas un pătul cu grâu, ca și la Batia (p. 329).
70. Vâlcea: Bălcești, rezervele de porumb ale lui Obogeanu au fost răsturnate, martie 13 (*Documente 1907*, iv: p. 241); Rămești, conacul, știuleții de porumb și toată proprietatea incendiate, 14 martie (pp. 254 –255); Laloșu, 33 de localnici au fost acuzați că au furat porumbul lui Haralambie Davidescu. Nu toți erau vinovați, unii au dat înapoi porumbul furat (pp. 292–293).
71. Teleorman: la Zimnicea, țăranii jefuiesc rezervele de porumb ale lui D. Arsenie, 10 martie (*Documente 1907*, iii: p. 383); se distribuie porumb, cartofi, ovăz, rapiță etc. pe moșia lui H. Chazeski din Rădoiești, 10 martie (Badea *et al.*, „Wallachia", p. 127); la Călinești, la nord de Alexandria, 10 martie (p. 128); la Meri Goala, 11 martie (129); la Siliștea-Gumești s-a incendiat porumbul „într-un iureș de furie oarbă", 11 martie (p. 130); la Bălțați, 12 martie, „au nimicit grânele păstrate" (pp. 130–131); pătul cu porumb incendiat la Slobozia-Mândra, 12–13 martie (p. 131).
72. Argeș: la Băseni-Stârci (azi Stârci, com. Costești), conacul lui Dumitru Miciu a fost jefuit, știuleții de porumb au fost adunați și arși

în curte, 13 martie (*Documente 1907*, iv: p. 389); Lăunele de Jos (azi în jud. Vâlcea), două pătule cu porumb ale lui Traian V.V. Ropcea incendiate, 15 martie (p. 391).
73. Pina-Cabral, „Minhoto Counterpoints", p. 197.
74. Chirot, *Social Change*, 148–154.
75. Trifu, „1907 în poezia populară", pp. 74, 75.
76. Eidelberg, „Vasile Kogălniceanu", pp. 81–82.

7. *Manna valachorum*: Rețete la nevoie

1. Iorga, „Vechimea", p. 170 (Bandini); *Călători străini*, v: p. 275 (Pal Beke); vii: p. 107 (Vito Piluzzi); viii: p. 315 (Erasmus von Weismantel); Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 108. Pentru încercări anterioare de a da de urma rețetelor de mămăligă, v. *inter alia* Kreuter, „Zuckerwerk"; Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare*, pp. 25–26; Petrică, *Identitate culinară românească*, pp. 179–184; *eadem*, *Topography of Taste*, pp. 105–109; Epure, „Alimentația locuitorilor"; Jianu, „«Taste of Others»"; *eadem*, „Polenta or Mămăligă?"; Dragomir, *Curatorul de zacuscă*, pp. 223–230.
2. „Valahul trăiește din brânză și lapte și turte făcute din făină de mei coapte pe jar": Christianus Schesaeus, *Ruinae Pannonicae* (1571), semnalat de Bodale, „Informații documentare", p. 57.
3. Bethlen, *Önéletírása*, i: p. 130; *idem*, *Autobiography*, p. 130. Bethlen a început să-și scrie memoriile în jurul anului 1708.
4. Lukinich, „Egy erdélyi kereskedelmi társaság", p. 475; Moga, „Politica economică austriacă", p. 102.
5. Mikes, *Török országi levelek*, pp. 16–17; Mikes, *Scrisori din Turcia*, p. 25.
6. Pentru înțelesurile lui *málé* în maghiară pe atunci, inclusiv cel de „porumb": Balassa, *A magyar kukorica*, pp. 92–94.
7. Note anonime, Brașov, 1718, în *Însemnări de demult*, p. 116.
8. Radu Tempea, *Istoria sfintei beserici a şcheilor Braşovului*, citat în Andron, „Calamități naturale", p. 18.
9. Schwantz, „Kurtze Erklährung und Bericht".
10. Mézes, *Doubt and Diagnosis*.
11. Azi Ticvaniu Mic și Răcășdia, jud. Caraș-Severin. Pentru Tallar și datarea corectă a relatării sale, v. Mézes, „Georg Tallar".
12. Tallar, *Visum repertum*, p. 30.
13. Kreuter, „Zuckerwerk", p. 190.
14. Chenot, *Tractatus de peste*, p. 55; Jesner, „The Physician Adam Chenot".

15. Born, *Briefe*, pp. 11–12. În traducerea în engleză a textului (de Rudolph Raspe, devenit celebru mai târziu ca autor al *Aventurilor baronului Münchhausen*), mălaiul este numit „bisquet": Born, *Travels*, p. 15.
16. Griselini, *Lettere odeporiche*, p. 206; *cf.* Ehrler, *Banatul*, p. 53 („Mamelika"); Steube, *Von Amsterdam nach Temiswar*, p. 125 („Sprinza Malai und Raki").
17. Sestini, *Viaggio*, pp. 15–16.
18. Sulzer, *Geschichte*, ii: p. 365.
19. Raicevich, *Osservazioni*, p. 249.
20. D'Hauterive, *Mémoire sur la Moldavie*, p. 319.
21. Budinszky, *Die Bukowina*, p. 30. Îi sunt recunoscător lui Philippe Blasen pentru această referință.
22. Jeremy Bentham, scrisoare către William Eaton, 9 ianuarie 1786, în *Correspondence*, iii: p. 439. Bucureștiul avea o breaslă a bragagiilor, care în 1792 număra 20 de membri – v. hrisovul lor în Urechia, *Istoria românilor*, iv: pp. 287–288; viii: p. 669. Un decret din 1814 menționa braga ca băutură a oamenilor săraci, făcută din mei: *Documente București*, p. 690. În Moldova se făcea din ovăz sau secară: Dudnicenco, „Băuturile alcoolice", p. 179.
23. Sestini, *Viaggio*, pp. 15–16; trad. rom. de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, în *Călători străini*, 10-I, p. 343.
24. Heydendorff, scrisoare către tatăl său, 7 decembrie 1787, citat de Ittu *et al.*, *Din istoria bucătăriei fine*, p. 93.
25. Mai pe larg despre mobilitatea socio-geografică în această perioadă, v. Vintilă, *Changing Subjects* (despre Wolf, p. 113).
26. Despre dresul mămăligii cu zahăr în Valahia anilor 1840: Caillat, *Voyage médical*, p. 23. Mai multe despre zahăr și statutul social: Kreuter, „Zuckerwerk"; Jianu, „«Taste of Others»", pp. 439–441.
27. Wolf, *Beiträge*, i: pp. 263–264; și Kreuter, „Zuckerwerk", pp. 196–199.
28. Wolf, *Beiträge*, i: p. 38.
29. Arzmahzar al boierilor moldoveni, 1822, în *Uricariul*, vi, p. 128; reprodus și de Dârzeanu, „Revoluțiunea", în *Documente 1821*, v: pp. 129–134.
30. Inventar, ian.–sept. 1822, repr. în Sevastos, *Monografia orașului Ploești*, pp. 890–891.
31. *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, i: pp. 180, 273, 377, 573, 648, 669, 706, 850; v. și Dalby, „«It is in Truth an Island»", p. 416.
32. Rudolf Neumeister, *Erinnerungen*, citat în Iorga, „Un martur german", p. 145.
33. Golescu, *Însemnare*, pp. 4–5.

34. *Ibid.*, p. 6.
35. *Documente privitoare la economia Țării Romînești*, i: pp. 102–103.
36. Radu Golescu și vânzarea de porumb în 1803: *Studii și documente*, viii: p. 130.
37. Golescu observă prezența porumbului în Transilvania (*Însemnare*, pp. 12, 13, 17), Ungaria (p. 27) și Lombardia (p. 132); în jurul Vienei (p. 78) și Münchenului (p. 176) este cultivat ceva mai puțin; dar la Graz este cultura cea mai frecventă (p. 103), ca și pe lângă Padova (p. 119) și în Banat (p. 137). El îi atribuie introducerea în Țara Românească lui Constantin Mavrocordat (p. 6), opinie pe care se poate s-o fi adoptat de la istoricul grec Dimitris Philippides, având în vedere că se bazează, după cum el însuși declară, pe „citirea a vreunii cărți scrisă de evropeu". *Cf.* Philippides, *Geografikon*, p. 173.
38. *Lesicon*, p. 371 (*mămăligă*); și p. 370 (*malai*, *malata*).
39. Caracaș, *Topografia Țării Românești* [1828], p. 112 (πολυντα în greaca originală, p. 310).
40. Vernav, *Rudimentum physiographiae Moldaviae*, pp. 19–20.
41. Campenhausen, *Bemerkungen*, p. 112. În Moldova exista și mămăligă de hrișcă, „și acesteia tot mămăligă îi spun, deși arată aproape neagră", v. Wolf, *Beiträge*, i: p. 36. Orraeus, *Descriptio pestis*, p. 123 spune că mămăliga se făcea la Iași *„ex aequali proportione farinae tritici & frumenti turcici (Mays dicti)"*. În *Călători străini*, x, partea a ii-a, p. 78, I. Totoiu traduce *farina tritici* drept făină de mei (care se prea poate să fi fost folosită, dar un echivalent mai literal ar fi „făină de grâu de iarnă").
42. Merișescu, *Tinerețile unui ciocoiaș*, p. 82.
43. Codru Drăgușanu, *Peregrinulu transelvanu*, p. 6. Codru-Drăgușanu citează și versurile următoare: „Mancare, n'ai cere rara; / Pane, fia de secara, / Dar' vai, totu la mamaliga, / Cá si ieri, de méiu, te striga" (pp. 9–10).
44. Vintilă-Ghițulescu, introducere la Merișescu, *Tinerețile*, pp. 29–30.
45. Giuglea, „Crâmpeie de limbă", p. 600; Stratilesco, *From Carpathian to Pindus*, p. 230 („Acum meiul aproape că nu se mai folosește"); Jormescu și Popa-Burcă, *Harta agronomică*, pp. 174–177.
46. Expuneri generale în Cazacu, *Story*; Nagy, „O scurtă istorie/A short history"; Nacu, „Survey". Bibliografie a cărților de bucate în Burzo, „Culinaria".
47. Kogălniceanu și Negruzzi, *200 de rețete cercate*; Notaker, „Romania".
48. Kogalnitchan, *Esquisse*, p. 23: „la nourriture ordinaire des Cigains consiste dans la mamaliga, qui est une espèce de polenta faite avec du maïs ou blé de Turquie". *Cf.*, mai devreme, von Campenhausen,

Bemerkungen über Russland, p. 164. De aici a ajuns în lucrări de referință: Van Wijk Roelandszoon, *Algemeen aardrijkskundig woordenboek*, vii: p. 1887; Heister, *Ethnographische und geschichtliche Notizen*, p. 22.

49. Maurer, *Carte de bucate*.
50. *Ibid*., p. 53.
51. Lazăr, introducere la Maurer, *Carte de bucate*, p. 20, bănuiește că rețeta vine din Piedmont.
52. Andreescu și Rogozea, „Aetiology Theories".
53. Pe baza unei observații a cronicarului polonez Marcin Bielski, apărută în traducere românească în 1865 (Bielski, *Sprawa rycerska*, pp. 164, 168) și amplu popularizată, de exemplu în Crăiniceanu, *Igiena țăranului român*, p. 186; Xenopol, *Istoria românilor*, iv: p. 136.
54. Bărbulescu, *România medicilor*, pp. 128–129.
55. Dr. Lupu, citați în Bărbulescu, *România medicilor*, p. 113.
56. Xenopol, *Mijloacele de îndreptare*, p. 29. Ideea uscării porumbului în cuptoare se dezvoltase în SUA în deceniul 1840, în perioada Marii Foamete din Irlanda. Cuptoarele comunale fuseseră introduse prin lege în Italia în 1902 și în Austria în 1904: pentru detalii, v. Ginnaio, „Pellagra", p. 13; Flamm, „Die Pellagra".
57. Popovici-Lupa, „Mijloacele". Pentru soia: Mihail, *Soia*; Urbeanu, *Importanța soeĭ*; Urbeanu, *Evoluția chestiei soiei*; Urbeanu, *Neoiobăgia și capitalismul*. Îi sunt recunoscător lui Andrei Sorescu, care mi-a spus despre Urbeanu.
58. Scrob, *From Mămăligă to Bread*, pp. 62–70.
59. Laudan, *Cuisine and Empire*, pp. 269, 302; v. și Otter, *Diet for a Large Planet*, pp. 48–71.
60. V. capitolul 2 din cartea de față.
61. Nădejde, „Hrana", p. 603.
62. Boteanu, „Din mizeriile vieții", p. 371.
63. Anon, „Logica țărănească", p. 24.
64. Sima al lui Jón, *Ardeleanul glumeț*, p. 20.
65. Anon, „Bucate bune", p. 602.
66. *Săvremmenik* (1889), citat de Detchev, „Dress, Food, and Boundaries", p. 32.
67. Lupescu, „Bucătăria țăranului: mămăliga"; *idem*, *Bucătăria țăranului român*, pp. 126–131.
68. Lupescu, *Bucătăria*, p. 131; *cf. Proverbele românești*, iii: p. 604; Dimitrie Dan, citat în Giosanu, „Diete tradiționale", p. 178.
69. Comșa, *Buna menajeră sau carte de bucate*, p. 395.
70. Marin, *Carte de bucate*, pp. 254–256: cele nouă rețete sunt mămăligă fiartă, mămăligă pripită, urs de mămăligă, mămăligă

prăjită, mămăligă cu brânză la cuptor, mămăligă la cuptor, balmuș, mămăligă cu ochiuri și friganele de mămăligă.

71. Bacalbașa, *Dictatura gastronomică*, pp. 64–65; rețete atribuite dnei Laurenția Bacalbașa, inspector școlar.
72. Ghita, „Altering Cooking and Eating Habits".
73. Ciobanu și Brote, *Pe urmele renumitei bucătării românești.*
74. *Album literar gastronomic*, p. 102, are o rețetă de mămăligă cu nuci.
75. Mențiuni foarte sumare în Cazacu, *Story*; nici una în Ulieriu și Popescu, *Trei secole.*
76. Anon, *Les bons plats roumains* (rețete de mămăligă la pp. 40–44). O versiune în limba engleză a cărții a apărut în 1939, cu titlul *Savoury Rumanian Dishes and Choice Wines*, probabil cu ocazia Expoziției Internaționale de la New York din același an (mulțumiri lui Dan Burzo pentru această referință). A fost reeditată în 1999 ca Anon, *Savory Romanian Dishes.*
77. Roman, *Bucate, vinuri și obiceiuri*, pp. 18, 21. Roman menționează mălai copt, mălai ca la Moldova, mălai dospit, mălai dulce, mălăuți, mămăligă cu lapte, mămăligă cu magiun, mămăligă de cartofi, mămăligă pe fructe, mămăligă pe pături, mămăligă pripită, mămăligă umplută și mămăliguță cu brânză și smântână.
78. Roman, *Romanian dishes*, pp. 7–14: mămăligă în straturi, mămăligă cu brânză și smântână, balmoș și găluști de mămăligă *à la Bukowina.*
79. Earle, *Body of the Conquistador*, p. 145.
80. Ca să citățm doar pe călători străini: Wolf, *Beiträge*, i: p. 36; Caracaș, *Topografia*, p. 112. Despre femeile care muncesc la câmp: de ex. Lehmann (1782), în *Călători străini*, x, pt. i: p. 559.
81. E.g. Maurer, *Carte de bucate*; Comșa, *Buna menajeră.*
82. Cărtărescu, „Mierte fierte", pp. 60–61.
83. Liiceanu, „De la mămăligă cu pâine...", pp. 155, 163–164.
84. Veteranyi, *Why the Child*, p. 70.
85. I. Georgescu, *Carpathia*, p. 54.

8. „Vrabia mălai visează, și leneșul praznic": Mămăliga imaginară

1. Manning, *Interrupted Wedding*, pp. 101, 187.
2. Von Sacher-Masoch, *Basil Hymen*, p. 7. Pentru Sacher-Masoch, mămăliga este o specialitate ruteană („die Polenta der Kleinrussen").
3. Bleibtreu, *Ein Freiheitskampf in Siebenbürgen*, pp. 20, 37, 175, 245–246.

4. Verne, *Le château des Carpathes*, capitolul 4.
5. Carmen Sylva, „Vengeance", p. 864.
6. Stoker, *Dracula*, capitolul 1.
7. Petőfi, *János vitéz*. Multe mulțumiri Zsuzsannei Varga pentru că mi-a povestit despre Kukorica Jancsi.
8. Budai-Deleanu, *Țiganiada* [A], în *idem*, *Opere* ii: p. 33.
9. *Ibid*., p. 242.
10. Budai-Deleanu, *Țiganiada* [B], în *idem*, *Opere* i: p. 252.
11. Oișteanu, *Moravuri și năravuri*, p. 39; v. și Cornea, „Le paradis des affamés".
12. Budai-Deleanu, *Trei viteji*, în *idem*, *Opere*, ii: p. 271. „Kir Kalos" înseamnă „domnul Bine" în greacă, dar este un joc de cuvinte cu românescul „cârcălos", „îngălat, murdar".
13. Budai-Deleanu, *Trei viteji*, în *idem*, *Opere*, ii: p. 272.
14. Slavici, „Gura satului", pp. 120–123; Creangă, *Amintiri din copilărie*, pp. 29, 31, 55, 58, 68; Nădejde, „Schițe din viața la țară", pp. 299, 301.
15. Nacu, „Survey", p. 88.
16. Aman, *Țigăncuși la mămăligă*.
17. *Cf.* Irlanda, unde „în ciuda omniprezenței producției de cereale pe suprafețe mari din peisajul irlandez, nu ne-a rămas nici un tablou care să prezinte acest fapt în prim-plan: el nu se potrivea cu așteptările stereotipului colonial irlandez". Dunne, „Auto-Exoticism and the Irish Colonial Landscape".
18. *Curierul*, 19 iunie/1 iulie 1883, repr. în Papuc, „Inaugurarea statuii", pp. 276–277.
19. Minea, „Roma Musicians, Folk Art and Traditional Food", p. 165.
20. Filimon, *Ciocoii vechi și noi*, p. 100.
21. Anon, *Haiducul Florea*, p. 16.
22. Creangă, „Povestea poveștilor"; în engleză Creangă, „The Tale of the Prick". Pentru erotica porumbului, v. în special Fussell, *Story of Corn*, p. 26.
23. *Mămăliga erotica*.
24. Jianu, „Polenta or Mămăligă?", p. 33.
25. Originalele acestor tablouri sunt, din păcate, de negăsit.
26. Pora, „Mișcarea artistică", p. 178.
27. Comarnescu, *Octav Băncilă*, pp. 25–26.
28. Enescu, *Camil Ressu*, p. 48 (fig. 24).
29. Pagina Wikipedia „Maize in Heraldry" menționează stemele următoarelor douăsprezece localități: Călărași (jud. Botoșani); Cricova (Timiș); Dragoș Vodă (Călărași); Durnești (Botoșani); Fărăgău (Mureș); Frumoasa (Teleorman); Jegălia (Călărași); Peregu Mare

(Arad); Rădulești (Ialomița); Simnicea (Suceava); Văleni (Olt); Vurpăr (Sibiu).

30. *Proverbele românilor*, iii: pp. 597–615, deja amănunțit studiate de Savin, „Pentru un studiu lingvistic"; Savin, *Romanian Phraseological Dictionary*, pp. 36–40, 40–45; și Scherf, „«Die Sprache bittet zu Tisch»", pp. 124–125, la care adaug câteva alte surse din *DLR* și alte lucrări de referință.
31. De ex., în maghiară, *Olyan mint az oláh málé* („E ca mălaiul românesc"), despre ceva rău: *Proverbele românilor*, vi: p. 280.
32. „Am să fac cu tine mămăligă": Speranță, „Povestea poveștilor", p. 445.
33. Hințescu, *Proverbele românilor*, p. 31.
34. Lupescu, „Mămăliga", p. 3.
35. Drăgoi, *303 colinde*, pp. 189–190. Motivul mălaiului sau al mămăligii care fuge peste dealuri și văi datează cel puțin din anii 1870 (Crăiniceanu, *Igiena țăranului*, p. 233, n. 1), în timp ce personajele Domnul Mălai Cald și Doamna Mămăligă apar în cântece consemnate în județul Arad în deceniul 1890 (Alexici, *Texte*, pp. 118–120); și în județul Bihor în deceniul 1910 (Bartók, *Cântece poporale românești*, citat de Giosanu, „Diete tradiționale", p. 181, n. 39).
36. Cioancă, „Pentru o poetică a imaginarului", p. 65.
37. *Ibid.*, pp. 67, 72.
38. Veteranyi, *Why the Child*, p. 10 (v. Aglaja Veteranyi, *De ce fierbe copilul în mămăligă*, trad. Nora Iuga, Polirom, Iași, 2013 – n. tr.).

Concluzie: Geneza mămăligii și sensul (agri)culturii

1. Stoianovich, „Land Tenure", pp. 405–406. Tot la nivel de ipoteză: Boomgaard și 't Hart, „Globalization", p. 16; Kaller-Dietrich, „Mais", p. 19.
2. Parker, *Global Crisis*, p. 19.
3. Carney, „Subsistence in the Plantationocene".
4. Alecsandri, scrisoare către fiica lui, 1875, în Vulcănescu, *București – Paris*, p. 46, citat din Bogdan, *Autrefois et aujourd'hui*, p. 119. Pentru discuții despre colonizare în România secolului al XIX-lea, v. Sorescu, *Visions of Agency*, pp. 56–109.
5. Filotti, *Chestia agrară* (1893), p. 65, citat în Wood, *Agrarian Problem*, p. 65.
6. Tucker, *Rumanian Peasant Revolt*, p. 70.
7. „Nu primeam plată regulată. Mâncarea noastră era o făină grunjoasă de porumb, fiartă. Aceasta se numea *mush*. Se punea într-o

tavă sau troc mare de lemn și se așeza pe jos. Apoi se chemau copiii, ca pe purcei, și tot ca purceii veneau și înfulecau terciul; unii cu cochilii de scoici, alții cu șipci, unii cu mâinile goale, nici unii cu linguri. Cine mânca cel mai tare se alegea cu cel mai mult; cine era cel mai puternic lua locul cel mai bun; puțini plecau de la troc sătui." Douglass, *Narrative*, p. 27.

8. Bloch, *L'étrange défaite*, p. 150; *cf.* Bloch, *Apologie pour l'histoire*, p. 13.
9. Welzk, *Nationalkapitalismus versus Weltmarktintegration*, p. 6.
10. În oarecare măsură, era vorba de un fenomen regional mai amplu: dacă în Macedonia și Bulgaria cultivarea cerealelor a pierdut teren în favoarea bumbacului și a tutunului, în România cerealele au dominat, iar alte culturi au fost neglijate. *Cf.* Lapavitsas și Cakiroglu, *Capitalism*, pp. 76–80.
11. Mitrany, *Land and the Peasant*, pp. 294–306; Humlum, *Zur Geographie*, pp. 135–159; Belderok *et al.*, *Bread-Making*, p. 336.
12. Giurescu, „Plants of American Origin", p. 270. În prezent este a patra (după SUA, Serbia și Argentina) ca producție de porumb per capita.
13. Scrob, *From Mămăligă to Bread*. V. și Petrovici și Ritson, „Food Consumption Patterns" și Zugravu *et al.*, „Food, Nutrition, and Health in Romania".
14. Sampson, „Muddling Through in Rumania", pp. 166–169.
15. Valorile exportului s-au dublat, de la 600 de milioane de euro în 2012 la 1,24 miliarde de euro în 2019: Anon, „Value of Maize".
16. Engel, „Africa and the Russian Aggression"; Levitt și McCullough, „Global Food Price Fears".
17. Bourdain, „Anthony Visits Romania".

Anexă: Cuvinte și lucruri

1. Versiune revizuită și tradusă de autor.
2. Bourke, „History of Agriculture in Papua New Guinea", p. 18, n. 8.
3. Cca 1650: Anon, *Dictionarium valachico-latinum*, p. 96; 1718: *Însemnări de demult*, p. 116.
4. Cca 1670: *kukuruza*, aplicat și la hrișcă (*fagopyrum*, *frumentum saracenicum*) și la porumb (*frumentum indicum*, *mays dictum*), în Bellostenecz, *Gazophylacium*, pp. 580, 686. Atestări ulterioare în *Rječnik*, v: p. 765 (din 1704) și Mihajlović, *Graða*, i: pp. 318–319 (din 1727).
5. Thököly, *1691–1692-iki leveleskönyve*, p. 105 (*kukoricza*), p. 130 (*kukuricza*); Anon, *Dictionarium valachico-latinum*, p. 133 (*kukoricza*,

adnotare nedatată în maghiară; v. și facsimil, p. 370; observații editoriale, pp. 8, 177); atestări ulterioare în Balassa, *A magyar kukorica*, p. 94.

6. Balassa, *A magyar kukorica*, p. 96; Stoianovich, „Le maïs", p. 1027; Ilea *et al.*, „Documente", p. 423. În dialectele germane din Ardeal, termenul *Kukuruz* apare numai în sudul provinciei: Feßler, „Zur Namengebung", p. 140.
7. Piper *et al.*, *Kukuruz*; Zirojević, *Istočna-zapadna sofra*, p. 77.
8. Mažuranić, *Prinosi*, p. 555; *cf.* Šimundić, „Der Eigenname «Kukuruz»", p. 66. De negăsit pe la 1900: *Codex diplomaticus*, ii: p. 249. Kukur, nume personal, cca 1300: *Monumenta serbica*, p. 63 (și în forma Kukor, p. 59).
9. Giurescu, *Istoria românilor*, 3-ii: p. 549; *cf. idem*, „Plants", pp. 269–270; *idem*, *Probleme controversate*, p. 123.
10. Semnificația presupus scatologică a acestui toponim venerabil (din *căcărază*, „excrement de oi sau capre") a dus în mod regretabil la ștergerea lui de pe harta țării: cândva în perioada interbelică, localitatea Căcărăzeni (Iași) și-a pierdut denumirea oficială și a fost înglobată în comuna Dumești. Un alt sat Căcărăzeni din jud. Argeș, atestat din 1778, a suferit aceeași soartă ingrată în 1964. Lipsesc de asemenea din toponimia actuală Căcărăzeni, sat lângă Cahul (Frunzescu, *Dictionarŭ*, p. 85), și Căcărează, deal lângă Bacău (*Marele Dicționar Geografic*, ii: p. 243). Numele istoric al satului Căcărăzeni (Orhei) fusese alterat mult mai devreme, localitatea fiind cunoscută sub forma Kokorozeni încă din timpul Rusiei țariste (azi Cucuruzeni, Republica Moldova).
11. Stachowski, *Names of Cereals*, pp. 22–25; *Bălgarski etimologhicen recinik*, iii: pp. 109–111.
12. Iorga, „Vechimea", p. 171. A se compara *căpușă* > *căpșună*; sau, invers, bulgară *kalinka*, „gărgărița" < *kalina*, „călină".
13. Jakobson, „While Reading", pp. 611–612.
14. < *Cacoryza* „orez prost" (Gyamarthi, *Vocabularium*, p. 41); < *cucurrucho*, preparat zaharos de proveniență cubaneză (Von Lippmann, „Geschichte des Mais", p. 337); < *cucuru*, termen ornitologic onomatopeic (Popescu, „«Colomba»" e «mais»", pp. 237–238); < *Kukuitz*, zeiță mexicană de care, chipurile, ar fi aflat slavii de la niște marinari italieni (Kupzow, „Histoire du maïs", p. 44); < punjabi *kukri* sau *khukhuri*, care ar fi intrat în română prin filieră turcă (Pascu, „Le maïs", p. 462); < greacă **kuku-(o)ruza* „orez de castravete" (Cooper, „Russian *kukuruza*", pp. 54–60).
15. Istorici: Braudel, *Civilisation matérielle*, i: p. 124; Fussell, *Story of Corn*, p. 16. Filologi: Weigand, „Die Terminologie", pp. 363–364; Skok, *Etimologijski rječnik*, i: s.v.; Mihajlović, *Graða*, i: p. 318.

16. Holiolcev, „Za proizhoda na *kukuruz*“, pp. 463–464; Stachowski, *Names of Cereals*, pp. 24–25.
17. Vezi nota 84 a capitolului 3, mențiune care precedă prima atestare (1816) înregistrată în Nișanyan, *Sözluk*, s.v.
18. Pascu, „Studii filologice“, pp. 423–424; Pușcariu, „Besprechung“, p. 111; Titkin, „Zu rum. *porumb*“, p. 715; Sala, „Denumirea porumbului“, p. 185; Holiolcev, „Za proizhoda na *kukuruz*“, pp. 464–465; Guția, „*Cucuruz*“, pp. 309–311; Giurescu, *Probleme controversate*, p. 125.
19. Date comparate la Franconie, „Things from the New World“, p. 44.
20. Iosif II, *Orânduiala de pădure*, pp. 527–528, 532–533. De menționat și muntele Kukuraza (azi Cucureasa, Bistrița-Năsăud), pomenit în aceeași epocă: Iosif II, *Călătoria*, pp. 662–663; Hurmuzaki, *Documente*, vii: p. 489; și Cucureaza, nume satiric de personaj la Ion Budai-Deleanu, *Trei viteji*.
21. Klein, *Dictionarium valachico-latinum*, p. 325, *cucuruz de brad* listat după *cucuruz*, „porumb“, calificat (*de brad*) și glosat cu alt termen (*shneapan*), deci evident nu în uz răspândit.
22. *Cucuruz de strugure* în Maramureș: Sorbală, „Originea“, p. 169, n. 13. *Etîmolohicinîi slovnîk*, iii: p. 131 propune o origine ucraineană (< *kokorudka*); Scheludko, „Rumänische Elemente“, p. 138, susținea părerea opusă.
23. Stoianovich, „Le maïs“, pp. 1037–1038, criticat de Wagner, *Dizionario*, i: p. 417, Cioranescu, *Diccionario*, p. 258.
24. Zaimov, „Nazvaniiata“, p. 121, derivă interesantul cuvânt bulgar *mumuruz* „porumb“ din *mura*, „bob, fruct“.
25. Stachowski, *Names of Cereals*, p. 25.
26. E.g. greacă *κόκκος*, „grăunte, bob“, *κόκορας*, „cocoș“, *κουκι*, „favă“, *κουκουναρι*, „con de brad“; albaneză *kukul*, „vârf“, *kukule*, „cocon“, *kukull*, „păpușă“; bosniacă/croată/sârbă *kuk*, „șold“, *kuka*, „cârlig“, *kukac*, „insectă“, *kukavica*, „cuc“, *kukolj*, „neghină“; bulgară *kukla*, „păpușă“, *kukuleza*, „urechelniță“, *kukura*, „om prost“, *kukuriak*, „spânz“ etc: română *cuc*, *cucă*, *cucui*, *cucură*, *cucurig*; sensul de „vârf“ și la *cioc*, *ciucă*, *ciucure* etc.
27. < Lat. *coccum*: Orel, *Albanian*, p. 189. *Kokërr* mai fusese sugerat de Stachowski, *Names of Cereals*, p. 25, care însă îi atribuie în mod greșit o bază slavonă (<*-*kor*). Explicația formei *kokërr* la Vătășescu, „Evoluția“, p. 134. Asupra sufixului *-ez*, v. Densusianu, „Ein albanesisches Suffix“; Philippide, „Rumänische Etymologien“, pp. 302–303; Pascu, *Sufixele*, pp. 378–379; lucrarea de referință în albaneză este Xhuvani și Çabej, *Prapashtesat*, pp. 482–483, 574–577.

28. < Lat. *cucullus*, „glugă“; asupra acestui cuvânt, v. Bernard, „Mots grecs en bulgare“, pp. 103–106.
29. Menționăm *brusture*, *buture*, *fluture*, *leurdă*, *mazăre*, *mătură*, *mugur*, *sâmbure*, *strugure* etc. Analiză și bibliografie la Orel, *Albanian* sau la Boerescu, *Elemente de substrat*.
30. *Buburuz*, *bumburez*, *chichirez*, *curculez*, *duduruz*, *huhurez*, *titirez* etc.; la feminin *bumbărează*, *căcărează*, *cinteză*, *coacăză*, *cucurează*, *gălbează*, *pupăză*, *sfârleză*, *spătărează* etc.
31. Catastiful averii Mânăstirii Galata (1588), în *Documente Iași*, i: pp. 52–53.
32. Avram, „Etimologia cuvântului *mălai*“; *cf.* Alb. *meli*.
33. Titkin, *Rumänisch–Deutsches Wörterbuch*, ii, *s.v.*; Giuglea, „Crâmpeie“, p. 601.
34. Boerescu, *Etimologii*, pp. 214–215.
35. Cihac, *Dictionnaire*, ii: p. 185; Mladenov, *Etimologiceski recinik*, p. 228; *Etîmolohicinîi slovnîk*, iii: p. 376.
36. Weigand, „Die Terminologie“, p. 364; Pascu, *Sufixele românești*, p. 249; Stoianovich, „Le maïs“, p. 1034; Sorbală, „Originea“, p. 171.
37. Papahagi, *Basme aromâne*, p. 633; Șăineanu, „Notes“, p. 314; Capidan, „Elemente românești“, p. 153; Spitzer, „Arom. *mamă*“; Pușcariu, *Limba română*, i: p. 266; Iordan, „Note“, p. 151; Cioranescu, *Diccionario*, p. 499; Jianu, „Polenta“, p. 29.
38. Hasdeu, „Agricultura“, p. 53; Xenopol, *Istoria românilor*, i: p. 63; Iorga, *Istoria românilor prin călători*, i: p. 280.
39. *Bârligă*, *cârlig*, *covrig*, *durigă*, *verigă*.
40. *Cătăligă*, *săpăligă*, *țepeligă* etc. Graur, „Notes“, pp. 97–99, pune forma în legătură cu sufixul verbal *-li*, de acțiune.
41. *Cucurig*, *mutuligă*, *pipirig*; în bulgară, *chuchuliga*, „ciocârlie“, *trepeliga*, „plop“.
42. Baliga, Bașaliga, Bănigă, Bătărigă, Bârligă, Bâzdiga, Beligă, Beniga, Beriga, Beterigă, Bibiligă, Bidiga, Biga, Boligă, Bubriga, Bubuligă, Budrigă, Buliga, Buligă, Butigă, Butuligă, Caliga, Cariga, Cătărigă, Cațiga, Chirigă, Chițiga, Citirigă, Ciumuliga, Ciupuligă, Cotiga, Cotigă, Cotligă, Covrigă, Cuțuligă, Digă, Doniga, Drigă, Duliga, Duriga, Durigă, Fătăligă, Feligă, Fenigă, Firiga, Fișigă, Furnigă, Galiga, Ghiga, Ghiriga, Ghivirigă, Giga, Gliga, Griga, Hariga, Hădărigă, Horodiga, Ianoșigă, Iga, Jiga, Liga, Maliga, Măligă, Mămăligă, Măniga, Miga, Modiga, Mutuligă, Nevriga, Ojiga, Ojigă, Oniga, Onigă, Orliga, Paliga, Paparigă, Pariga, Părpăligă, Pecinigă, Peliga, Petriga, Pipirigă, Piștirigă, Pițigă, Pițirigă, Rariga, Rasiga, Rebiga, Reșiga, Riga, Smeriga, Stavriga, Stăniga, Suliga, Șipurigă, Șopîrliga, Ștefănigă, Tătăligă, Tonigă, Tușliga, Țăpligă, Țiligă, Țițirigă, Țuligă, Țuțurigă, Veliga, Veriga, Verigă, Vigă. Am înre-

gistrat laolaltă nume în *-igă* și *-iga* pentru că, deși teoretic de origine diferită, sunt multe transferuri de la o formă la alta.
43. Carabulea, „Valorile sufixelor", p. 256.
44. Oancă, *Cercetări de onomastică*, pp. 151–168.
45. Hasan, „În legătură", p. 53.
46. Din 1688 (*DLR* 8-i: p. 278), sau chiar mai devreme: cum spune *DERS*, p. xvii, e puțin probabil ca un sat *Păpușari*, atestat în Țara Românească din 1525, să se refere la oameni de teatru. De aici ucraineana, rusa *papuşa* „tampon, pachet, balot", mai ales de tutun (*Etîmolohicinîi slovnîk*, iv:2 p. 86; Vasmer, *Wörterbuch*, ii: pp. 307, 314).
47. Titkin, „Zu rum. *porumb*", p. 715.
48. „*Păpușoiu* nu e deci un augmentativ propriu-zis, ci mai de grabă un surogat de păpușă, ceva ce seamănă cu o păpușă, ce-ți face impresia unei păpuși comice": Pușcariu, „Recenzie", p. 697.
49. A se compara cu *-one* în italiană: *formentone* „porumb" < *formento*, „grâu", cu sensuri similare augmentativ-peiorative: Abegg-Mengold, *Die Bezeichnungsgeschichte*, p. 96.
50. *Cosoi*, *lătunoi*, *mușuroi*, *prejuroi*, *prundoi*, *puroi*, *răsunoi*, *șiroi*, *șuvoi* etc. În alte instanțe (*gunoi*, *noroi*, *puhoi*, *război*, *zăvoi*), *-oi* nu-i un sufix separat, dar forma contribuie la consolidarea sferei semantice.
51. < *Palumbēs*, „porumbel gulerat", *cf.* alb. *pëllumb*.
52. Ionescu-Șișești, „Porumbul", p. 40.
53. *Porumberk*: Evliya Celebi [cca 1660], trad. M. Mehmet, *Călători străini*, vi: p. 723; porumbrea eghiptenească (*acacia*); porumblă (*prunum sylvestre*); porumblă sau măceașă (*spineolus*): Corbea, *Dictiones* [cca 1691], pp. 7, 413, 479; porumbrer: Cantemir, *Istoria ieroglifică*, p. 194. *Cf.* alb. *kullumbri*, „porumbar".
54. Glosar slavo-român [1704 sau mai devreme], în *Chrestomathie roumaine*, i: p. 356; pentru datare, v. M. Georgescu, „Cea mai veche listă", p. 19.
55. McCann, *Maize and Grace*, pp. 34, 84–86.
56. Traducere ulterioară.
57. Traducere ulterioară.

Mămăligaddenda sau ceva rețete în plus la ediția românească

1. Sestini, *Viaggio*, pp. 15–16. Semnalat de Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ii, p. 212, și tradus în română de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, în *Călători străini*, 10-I, p. 343. Mențiuni

recente la Petrică, *Identitate culinară*, p. 270; Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare*, pp. 25–26; Barbu, „«Emperor's Pantry»", p. 239; și Jianu, „Polenta", p. 30.

2. Sulzer, *Geschichte*, ii, pp. 370–371.
3. Anon, „Domenico Sestini", biografie la *Călători străini*, 10-I, p. 335.
4. Sulzer, *Geschichte*, iii, pp. 293–294.
5. Problema paternității textului este pusă de Teutsch, „Seivert, Johann", p. 38.
6. Von Windisch, *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, pp. 60–61.
7. Macearadze, „Gruzinskii puteșestvennik Iona Ghedevanișvili", p. 448.
8. *Călători străini*, x, partea a 2-a, p. 980, trad. E. Lazea după versiunea rusească a lui Macearadze.
9. Vintilă-Ghițulescu, *Patimă și desfătare*, p. 89; Kosenko, „History of Sunflower".
10. Voronina, „Fasting Food".
11. Lupașcu-Stejar, *Paradisul românesc*, p. 282.
12. Emily Laszowska Gerard (1849–1905), căsătorită cu cavalerul Miecislaus von Laszowski, a scris *The Land Beyond the Forest* (1888), o carte importantă în epocă.
13. Anon, „Revelations of a Revolution", p. 331.

Glosar

Înainte de 1866, termenii pentru unitățile de măsură folosite în Moldova și Țara Românească, mai ales chila și ocaua, erau de origine otomană, dar mărimea lor varia mult față de standardul otoman. Existau și variațiuni locale considerabile. Acest fapt, împreună cu natura surselor, face necesară o precauție extremă când vine vorba de încercarea de a calcula producția de porumb sau chiar caloriile rezultate din consumul de mămăligă în prima parte a istoriei acesteia. Mai multe detalii se găsesc în Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*; și (pentru Țara Românească) Olaru, *Writs and Measures*, pp. 249–307.

Abreviații: ar. – arabă; fr. – franceză; gr. – greacă; magh. – maghiară; lat. – latină; pol. – polonă; sl. – slavonă; tc. – turcă otomană

arzmahzar	petiție colectivă către Înalta Poartă (< tc. < ar. *'arḍ maḥḍar*)
beşleagă	căpitan de mercenari otomani (< tc. *beşlü-ağa*)
caimacam	conducător interimar (< tc. *kaymakam* < ar. *ḳā'im maḳām*)
cetvert	unitate de măsură a capacității; aici, aprox. 210 litri (< sl. „sfert“)
cheler	cămară, magazie; denumirea otomană pentru Principate, percepute drept sursă de grâne (< tc. *kiler* < Gk. *κελλάριον* < lat. *cellarium*)
chilă	unitate de măsură otomană; în Țara Românească, aprox. 680 de litri; în Moldova, aprox. 430 de litri (< tc. *kile* < ar.)
clacă	muncă neplătită, prestată de țărani în folosul stăpânilor (< sl. *tlaka* „serviciu“)

ciflîc	fermă arabilă mai mare (< tc. *çiftlik* „pereche [de boi]“)
coreț	unitate de măsură a capacității; în Moldova, aprox. 90-125 de litri (< pol. *korzec*)
cubulus	unitate de măsură a capacității în Europa Centrală, între 48 și 125 de litri în funcție de zonă/perioadă (< lat.)
divan	adunare, consiliu al curții (tc. *divan* < ar. *diwan*)
econom	trezorierul unei mânăstiri ortodoxe (< gr. *οικονόμος*)
firman	decret al sultanului (tc. *ferman* < persană *farman*)
egumen	superiorul unei mânăstiri ortodoxe; stareț (< gr. *ηγούμενος*)
ispravnic	conducător al unui județ (< sl. *ispravnik*, „omul legii“)
Înalta Poartă	guvernarea centrală otomană, după poarta palatului de la care se anunțau decretele (< fr. *Sublime Porte*, o traducere din tc. *Bâb-ı Âli* „Înalta Poartă“ < ar.)
kapan (tc.)	biroul cântarului oficial din piața centrală de cereale din Istanbul; prin extensie, comerțul și aprovizionarea cu grâu ale orașului Istanbul < ar. *kaban*, dispozitiv de cântărit)
merță	unitate de măsură a capacității, aprox. 200 de litri (< pol. *mierczyk*, sau magh. *merce*)
mumbașir	agent otoman de aprovizionare cu cereale (< tc. *mübaşir*, „vechil“ < ar. *bāṣara*)
mutasarrıf (tc.)	guvernator al unei provincii (< ar.)
nart	preț fix de cumpărare/rechiziționare a bunurilor (< tc., < persană *narh*, „preț“)
oca	unitate de măsură a capacității; pentru cereale, de obicei aprox. 1,28 litri în Țara Românească, 1,52 litri în Moldova (< tc. *okka*, ar. *uḳiyya*, gr. antică *ούγκια*, „uncie“)
ort	monedă de valoare mică (pol. *ort*)
pandur	(în Țara Românească până la 1821), trupele de strajă civilă, infanterie ușoară (< magh. *pandur*)
pașa	stăpânitor, guvernator regional (< tc. *paşa*)
plăieș	< străjer, paznic mai ales în regiunile muntoase, de graniță (< *plai*)
pogon	unitate de măsură a terenurilor; aproximativ 0,5 hectare (sl. *pogon*)

postelnic	rang boieresc în Moldova și Țara Românească, șambelan (< sl. *postel*, „pat“)
prisăcar	albinar (< *prisacă*, trunchi de copac scobit și folosit drept stupină), etimologie necunoscută
răzeș	(în Moldova) țăran liber, fără stăpân (< magh. *részes*, „părtaș“)
raia	populația supusă, impozabilă, din Imperiul Otoman (< tc. *reaya* < arabă *ra'iya*, „turmă“)
rob	sclav (< sl. *rob*)
schit	așezare monastică izolată, subordonată unei mânăstiri mai mari (< gr. *σκήτη*)
spătar	rang boieresc în Moldova și Țara Românească (< gr. *σπαθάριος*, „purtător de sabie“)
stambol	unitate de măsură în Moldova; aprox. 37 de litri (< *Stambol kile*, „chilă de Istanbul“)
stolnic	rang boieresc în Țara Românească, responsabil pentru masa domnului (< sl. *stol*, „masă“)
tacrir	notă explicativă, proces-verbal (< tc., ar. *taqrīr*, „repetare, clarificare“)
telhis	scrisoare, raport către sultan (< tc., < ar. *Telhis*, „rezumat“)
vacuf	danie protejată în societățile musulmane (< tc. *vakıf* < arabă *waqf*)
zaherea	tribut către Înalta Poartă (< tc. *zahire*, ar. *ẓaḫīra*)
zapciu	om al legii, perceptor (< tc. *zabtiye* < arabă *ḍabṭiyyah*, „agent polițienesc“)
zapis	înscris, contract (< sl. *zapis*)
zlot	monedă (în sensul de ban metalic și de ban care are curs legal) veche (< pol. *złoty*)

Mămăligografie

A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyüjteménye, ed. S. Kolosvári, K. Óvári, 5 vol., Budapest, 1885–1904.

Abegg-Mengold, Colette, *Die Bezeichnungsgeschichte von Mais, Kartoffel und Ananas im Italienischen: Probleme der Wortadoption und adaption*, Berna, 1979.

Achim, Viorel *Țiganii în istoria României*, București, 1998.

Acsády, Ignácz, *A magyar jobbágyság története*, Budapest, 1908.

Acte fiscale din Țara Românească, 1701–1820, Colecție de documente, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", București, în curs de apariție.

Acte judiciare din Țara Românească, 1775–1781, ed. G. Cronț, A. Constantinescu, A. Popescu, T. Rădulescu, C. Tegăneanu, București, 1973.

Acte și fragmente cu privire la istoria romînilor, ed. N. Iorga, 2 vol, București, 1895–1896.

Adăniloaie, N., *Răscoala țăranilor din 1888*, București, 1988.

Adas, Michael, „From Avoidance to Confrontation: Peasant Protest in Precolonial and Colonial Southeast Asia", în *Comparative Studies in Society and History*, 23:2 (1981), pp. 217–247.

Ağir, Seven, „The Evolution of Grain Policy: The Ottoman Experience", în *Journal of Interdisciplinary History*, 43:4 (2013), pp. 571–598.

Ağir, Seven, „The Evolution of Grain Procurement Practices in Ottoman Macedonia, 1774–1838", în *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 7:1 (2020), pp. 110–145.

Aksan, Virginia, „Feeding the Ottoman Troops on the Danube, 1768–1774", în *War and Society*, 13:1 (1995), pp. 1–14.

Aksan, Virginia, „Whatever Happened to the Janissaries?: Mobilization for the 1768–1774 Russo-Ottoman War", în *War in History*, 5:1 (1998), pp. 23–36.

Aksan, Virginia, „Whose Territory and Whose Peasants?: Ottoman Boundaries on the Danube in the 1760s", în *The Ottoman Balkans, 1750–1830*, ed. F. Anscombe, Princeton, NJ, 2006, pp. 61–86.

Album literar gastronomic, București, 1981.

Alecsandri, Vasile, „Estract din istoria misiilor mele politice" [1878], în *idem*, *Opere*, vol. 4: *Proză*, București, 1974, pp. 554–604.

Alecsandri, Vasile, „Surugiul" [1860], în *idem*, *Opere*, vol. 5: *Teatru*, București, 1977, pp. 71–77.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Marie-Mathilde, „L'approvisionnement d'Istanbul par les Principautés roumaines au XVIIIe siècle: Commerce ou requisition?", în *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, nr. 66 (1992), pp. 73–78.

Alexici, G., *Texte din literatura poporană română*, Budapesta, 1899.

Aman, Theodor, „Țigăncuși la mămăligă", nesemnat, nedatat (?1870), Muzeul Theodor Aman, București, nr. inv. 58, vinietă repr. a/n, în *Centenar – Theodor Aman*, București, 1991, p. 220.

Analele parlamentare ale României, 1831–1852, 17 vol., București, 1890–1914.

Amedoski, Dragana, „Introduction of Rice Culture in the Central Balkans (15th and 16th Century)", în *State and Society in the Balkans Before and After Establishment of Ottoman Rule*, ed. S. Rudić, S. Aslantaș, Belgrad, 2017, pp. 235–255.

Anderson, E.N., *Everyone Eats: Understanding Food and Culture*, New York–London, 2005.

Andreescu, O. și L. Rogozea, „Aetiology Theories about Pellagra at the End of the Nineteenth Century and Early Twentieth Century in the Vision of Romanian Doctors", în *Bulletin of the Transylvania University Brașov, 6th ser.: Medical Sciences*, 6(55):2 (2013), pp. 93–98.

Andreozzi, Daniele, „L'aggravio dei dazi: Norme, mercato e concorrenze nei circuiti del grano della Trieste settecentesca", în *La polizia de' grani*, ed. A. Clemente, S. Russo. Catanzaro, 2019, pp. 53–71.

Andrews, Jean, „Diffusion of Mesoamerican Food Complex to South-eastern Europe", în *Geographical Review*, 83:2 (1993), pp. 194–204.

Andron, Ioan-George, „Calamități naturale și epidemii în Brașov și Țara Bârsei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea", în *Țara Bârsei*, s.n., 3(14):3 (2004), pp. 15–34.

Anon, *Dictionarium valachico-latinum* [cca 1650], ed. Gh. Chivu, București, 2008.

Anon, *Deisis*, tempera pe lemn, jud. Alba, cca 1740–1760, colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe Alba Iulia, Alba Iulia, România, înregistrare

în catalog online la http://museikon.ro/romana-3/arte-plastice.html#viewitem/57B8791C5A8240B29936EBE04A8A6194 [accesat la 14 oct. 2021].
Anon, *Vollständige Geschichte des itzigen Krieges zwischen Oesterreich, Rußland und der ottomanischen Pforte von 1788*, 2 vol., Wien, 1789.
Anon, „Ueber eine der ersten Ursachen der Brodtheurung in Siebenbürgen", în *Siebenbürgische Quartalschrift*, 1:1 (1790), pp. 122–137.
Anon, „Foaie pe care este însemnat porumbul ce l-a dat la țigani", București, 1834, Arhivele Naționale ale României, Fond Mânăstirea Zlătari, online la http://sclavia-romilor.gov.ro/items/show/2044 (accesat la 22 martie 2022)
Anon, „Commerce de la Moldavie et de la Valachie", în *Le Sémaphore de Marseille*, 12:3248 (27 martie 1839), p. 3.
Anon, „The Irish Crisis", în *Edinburgh Review*, nr. 85 (ianuarie 1848), pp. 229–320.
Anon, „Logica țărănească", în *Calicul*, 9:1 (1889), p. 24.
Anon, „Bucate bune", în *Vatra*, 1:19 (1894), p. 602.
Anon, „Revelations of a Revolution", trad. E. Gerard, în *Monthly Packet*, s.n. 8(88) (1894), pp. 327–340.
Anon, *Haiducul Florea și peripețiile sale*, Bârlad, f.d.
Anon, *Les bons plats roumains*, București, 1937.
Anon, *Savory Romanian Dishes and Choice Wines*, București, 1999.
Anon, „Value of Maize or Corn Exported from Romania from 2012 to 2020", https://www.statista.com/statistics/762883/maize-corn-export-value-romania/
Anthing, Frederick, *History of the Campaigns of Count Alexander Suworow Rymnikski*, trad. anon., 2 vol., London, 1799.
Ardeleanu, Constantin, „ Russian-British Rivalry Regarding Danube Navigation and the Origins of the Crimean War, 1846–1853", în *Journal of Mediterranean Studies*, 19:2 (2010), pp. 165–186.
Ardeleanu, Constantin, „Military Aspects of the Greek War of Independence in the Romanian Principalities: The Battle of Galați (1821)", în *Greeks in Romania in the Nineteenth Century*, ed. G. Harlaftis, R. Păun,. Atena, 2013, pp. 141–1-66.
Ardeleanu, Constantin, *International Trade and Diplomacy at the Lower Danube: The Sulina Question and the Economic Premises of the Crimean War (1829–1853)*, Brăila, 2014.
Ardeleanu, Constantin, *The European Commission of the Danube, 1856–1948: An Experiment in International Administration*, Leiden – Boston, 2020 [Balkan Studies Library, 27].
Aricescu, C.D., *Istoria revoluțiunii române dela 1821*, Craiova, 1874.

Arion, Virgil, *Pagini din timpul răscoalelor țărănești*, Vălenii-de-Munte, 1912.
Asachi, Gheorghe, „Înturnarea plăieșului din Anglia“ [1850], în *idem*, *Opere*, 2 vol., Chișinău, 1991, ii: pp. 64–80.
Aslan, Margareta, „Turkish Flavours in the Transylvanian Cuisine“, în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden – Boston, 2018, pp. 99–126.
Avram, Andrei, „Etimologia cuvântului *mălai* și o problemă de fonetică istorică a limbii române“, în *Studii și cercetări lingvistice*, 38:2 (1987), pp. 120–125.
Axenciuc, Victor, *Evoluția economică a României: Cercetări statistico-istorice, 1859–1947*, 3 vol., București, 1992–2000.
Aydın, Mahir, „On the Shores of Danube: Neighbourhood between Wallachia and Vidin“, în *Turkey & Romania*, ed. F. Nitu, C. Ionita, M. Ünver, Ö. Kolçak, H. Topaktaș, Istanbul, 2016, pp. 145–163.
Bacalbașa, Constantin, *Dictatura gastronomică: 1501 feluri de mâncări* [1935], ed. a 2-a, București, 2009.
Badea, M., C. Fotino, D. Hurezeanu, M. Iosa și V. Niculae, „Wallachia“, în *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907*, ed. I. Ilinciou, București, 1991, pp. 98–155.
Bălan, Maria, „Contribuții la istoria învățământului din Oltenia în secolul al XVIII-lea“, în *Studii și materiale de istorie medie* 6 (1973), pp. 289–295.
Balassa, I., „Der Maisbau in Ungarn“, în *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 5:1–2 (1956), pp. 103–179.
Balassa, Iván, *A magyar kukorica: Néprajzi tanulmány*, Budapest, 1960.
Balassa, Iván, „Die südslawisch-ungarischen Beziehungen im Maisbau“, în *Ethnologia Slavica*, 7 (1975), pp. 85–104.
Bălgarski etimologhicen recinik, ed. a 2-a, Sofia, 2012, vol. 3.
Băncilă, Octav, „Cules de porumb“, în *Luceafărul*, 13:7 (1914), p. 192.
Băncilă, Octav, „Pâinea noastră cea de toate zilele“, în *Luceafărul*, 13:7 (1914), p. 193.
Barbu, Violeta, „The «Emperor's Pantry»: Food, Fasting and Feasting in Wallachia (17th–18th Centuries)“, în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden–Boston, 2018, pp. 217–270.
Bărbulescu, Constantin, *România medicilor: Medici, țărani și igienă rurală în România de la 1860 la 1910*, București, 2015.
Bărbulescu, Constantin, „O simbioză perfectă: Ion Ionescu de la Brad și țăranii“, în *Archiva Moldaviae*, 12 (2020), pp. 89–144.
Bardili, Johann, *Reisebeschreibung von Pultawa durch das Desert Dzike Pole nach Bender und durch die Wallachey und Moldau nach Teutschland*, f.l., 1714.

Bartha, Júlia, „Points of Connection Between Turkish and Hungarian Dietary Culture", în *World of Similar Tastes*, ed. M. Hoppál, M. Öcal Oğuz, E. Ölçer Özünel, Ankara, 2016, pp. 45–68.
B[awr, F. W. Von], *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt–Leipzig, 1778.
Bejenaru, Ionel, „Județul Botoșani la ora răscoalei: 100 de ani de la Marea Răscoală din 1907: Montaj de documente inedite", în *Acta Moldaviae Septentrionalis*, 5–6 (2006–2007), pp. 221–228.
Belasco, Warren și Phil Scranton (ed.), *Food Nations: Selling Taste in Consumer Societies*, New York, 1992.
Belderok, B., J. Mesdag și D.A. Donner, *Bread-Making Quality of Wheat: A Century of Breeding in Europe*, Dordrecht, 2000.
Bellostenecz, Joannes, *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aerarium [...] nunc primum peculiariter illyrorum commodo apertum*, Zagreb, 1740.
Benda, Borbála, „Obiceiuri alimentare pe domeniile aristocratice și evoluția lor în secolul al XVII-lea", în *Caiete de antropologie istorică*, 5:1–2 (nr. 8–9) (2006), pp. 31–54.
Benda, Borbála, *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*, Szombathely, 2014.
Bentham, Jeremy, *Correspondence*, vol. 3: *1781–1788*, London, 1971.
Berceanu, Maria, „Reformele lui Constantin Mavrocordat, început al modernizării administrative în Moldova: Un studiu de caz: ținutul Bacău", în *Cercetări istorice*, s.n., 32 (2013), pp. 211–248.
Berciu-Drăghicescu, A. și Dinică Ciobotea, „Viața economică a Țării Românești în epoca lui Constantin Brâncoveanu", în *Revista Arhivelor*, 54(70):4 (1993), pp. 373–393.
Bernard, Roger, „Mots grecs en bulgare", în *Bulletin de la Société Linguistique de Paris*, 44:1 (1948), pp. 90–115.
Bethlen, Miklós, *Önéletírása*, 2 vol., Budapest, 1955.
Bethlen, Miklós, *Autobiography*, trad. B. Adams, London, 2004.
Bibliografia românească veche (1508–1830), 4 vol., București 1903–1944.
Bielski, Marcin, *Sprawa rycerska* [1569], pasaje, ed. & trad. B.P. Hasdeu, *Archiva Românească*, 1:2 (1865), pp. 161–170.
Bilgin, Arif, „From Artichoke to Corn: New Fruits and Vegetables in the Istanbul Market (Seventeenth to Nineteenth Centuries", în *Living the Good Life*, ed. E. Akçetin, S. Faroqhi, Leiden, 2018, pp. 257–282.
Blaszczyk, Arkadiusz și Stefan Rohdewald (ed.), *From Kebab to Ćevapčići: Foodways in (Post-) Ottoman Europe*, Wiesbaden, 2018.
Bleibtreu, Karl, *Ein Freiheitskampf in Siebenbürgen: Kulturhistorischer Roman*, Jena, f.d. [cca 1900].

Bloch, Marc, *L'étrange défaite: Témoignage écrit en 1940*, Paris, 1990.
Bloch, Marc, *Apologie pour l'histoire, ou métier de l'historien*, ed.a 2-a, Paris, 1952.
Bodale, Arcadie M., „Informații documentare privind alimentația în Țara Moldovei (secolele XV–XVIII)", în *Alimentație și demografie în Moldova*, ed. L. Pîrnău, G. Bilavschi, L. Bejenaru, V.-M. Groz, Cluj-Napoca, 2021, pp. 45–63.
Bodea, Cornelia, „Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786–1830", în *Studii: Revistă de istorie*, 9:1 (1956), pp. 87–108.
Bodea, Cornelia C., „Contribuții documentare privind răscoala țăranilor din 1988", în *Studii*, 11:2 (1958), pp. 155–194.
Boerescu, Pârvu, *Elementele de substrat (autohtone) ale limbii române*, București, 2014.
Boerescu, Pârvu, *Etimologii românești controversate: Ipoteze și soluții*, București, 2017.
Bogdan, Ioan, „Sămile mănăstirilor de țară din Moldova pe anul 1742", în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, 1 (1915), pp. 217–279.
Bohatcová, Mirjam, „Prager Drucke der Werke Pierandrea Mattiolis aus den Jahren 1558–1602", în *Gutenberg-Jahrbuch*, 60 (1985), pp. 167–185.
Boomgaard, Peter și Marjolein 't Hart, „Globalization, Environmental Change, and Social History: An Introduction", în *International Review of Social History*, 55 (2010), supliment, pp. 1–26.
Born, Ignaz von, *Briefe über mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn*, Leipzig, 1774.
Born, Ignaz von, *Travels through the Bannat of Temeswar, Transylvania, and Hungary, in the Year 1770*, trad. R.E. Raspe, London, 1777.
Boteanu, G., „Din mizeriile vieții", în *Revista literară*, 9:27 (1888), p. 371.
Bourdain, Anthony, „Anthony Visits Romania", în *Kitchen Confidential*, serial documentar (2008). Online la https://www.dailymotion.com/video/x3annea (accesat la 14 ianuarie 2021)
Bourke, R. Michael, „History of Agriculture in Papua New Guinea", în *Food and Agriculture in Papua New Guinea*, ed. R.M. Bourke, T. Harwood, Canberra, 2009, pp. 10–26.
Brad Chisacof, Lia, „Turkish Known or Unknown During the 18th Century in the Romanian Principalities?", în *Turkey & Romania*, ed. F. Nitu, C. Ionita, M. Ünver, Ö. Kolçak, H. Topaktaș. Istanbul, 2016, pp. 259–270.
Brandes, Stanley, „Maize as a Culinary Mystery", în *Ethnology*, 31:4 (1992), pp. 331–336.

Brandolini, A. și A. Brandolini, „Maize Introduction, Evolution and Diffusion in Italy", în *Maydica*, 54 (2009), pp. 233–242.
Brătianu, Iane, Oancea Brătianu și Iordache Brătianu, „Zapis", 2 iunie 1728, Muzeul Viticulturii și Pomiculturii, Golești, Romania: online la http://clasate.cimec.ro/detaliu.asp?k=A328C449E92847DD915377E8C9B4F853
Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe–XVIIIe siècle)*, t. I, Paris, 1967.
Bredt, Heinz W., „Beiträge zur Erforschung und Entwicklung des Kartoffelanbaues im Burzenland, în Siebenbürgen und in Rumänien", în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 23:2 (2000), pp. 237–250.
Bright, Richard, *Travels from Vienna through Lower Hungary*, Edinburgh, 1818.
Brown, Edward, *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli*, London, 1673.
Brown, Edward, *An Account of Several Travels Through a Great Part of Germany*, London, 1677.
Brunner, Walter, „Frühe Nachrichten über Maisanbau in der Steiermark", în *Blätter für Heimatkunde*, 68 (1994), pp. 5–15.
Budai-Deleanu, Ion, *Opere*, 2 vol., București, 1974–1975.
Budinszky, Johann, *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783*, ed. J. Polek, Cernăuți, 1894.
Bulat, T.G., „O poruncă domnească din 1820", în *Arhivele Olteniei*, 5:25–26 (1926), p. 211.
Burger, Johann, *Vollständige Abhandlung über die Naturgeschichte, Cultur und Benützung des Mais oder türkischen Weizens*, Wien, 1809.
Burke, Peter, „Cultural Frontiers of Early Modern Europe", în *Przegląd Historyczny*, 96:2 (2005), pp. 205–216.
Burtt-Davy, Joseph, *Maize: Its History, Cultivation, Handling and Uses, With Special Reference to South Africa*, London, 1914.
Burzo, Dan Cătălin, „Culinaria: O bibliografie a bucătăriei românești", https://llll.ro/culinaria/[accesat la 20 noiembrie 2021].
Caillat, J.-M., *Voyage médical dans les provinces danubiennes*, Paris, 1854.
Călători străini despre Țările Române, 10 vol., București, 1966–2001.
Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea, 11 vol., București, 2004–2020.
Calciu, Laurențiu (reg.), *The Land is Waiting* (2004) https://www.imdb.com/video/vi250741785.

Calic, Marie-Janine, *The Great Cauldron: A History of Southeastern Europe*, trad. E. Janik, Cambridge, Massachusetts–London, 2019.
Campenhausen, Freiherr von, *Bemerkungen über Russland*, Leipzig, 1807.
Candolle, Alphonse de, *Géographie botanique raisonnée, ou exposition des faits principaux et des lois concernant la distribution géographique des plantes de l'époque actuelle*, 2 vol., Paris, 1855.
Cantacuzino, Alexandru, *America vis-à-vis cu România*, București, 1876.
Cantemir, Dimitrie, *Istoria ieroglifică* [cca 1704], București, 1883 [*Opere*, vol. 6].
Cantemir, Dimitrie, *Descriptio Moldaviae* [cca 1715], București, 1973.
Capidan, Th., „Elemente românești în limba albaneză", în *Dacoromania*, 7 (1931–1933), pp. 151–154.
Carabulea, Elena, „Sufixul *-uș(ă)*", în *Formarea cuvintelor în limba română*, ed. A. Graur, București, 1970, pp. 199–212.
Carabulea, Elena, „Valorile sufixelor diminutivale substantivale", în *Studii și cercetări de lingvistică*, 26:3 (1975), pp. 255–267.
Caracaș, Constantin, *Topografia Țării Românești* [1828], trad. G. Sion, București, 2018.
Caragiali, Costache, „Doi coțcari sau păziți-vă de răi ca de foc" [1849], în *Primii noștri dramaturgi*, ed. A. Niculescu, București, 1960, pp. 257–286.
Carmen Sylva, „Vengeance: Récit de mœurs roumaines", în *Revue des Deux Mondes*, seria a 3-a, 110:4 (1892), pp. 848–876.
Carney, Judith A., „Subsistence in the Plantationocene: Dooryard Gardens, Agrobiodiversity, and the Subaltern Economies of Slavery", în *Journal of Peasant Studies*, 48:5 (2021), 1075–1099.
Carney, Judith A. și Richard Nicholas Rosomoff, *In the Shadow of Slavery: Africa's Botanical Legacy in the Atlantic World*, Berkeley–Los Angeles – London, 2009.
Carraretto, Maryse, *Histoires de maïs: D'une divinité amérindienne à ses avatars transgéniques*, Paris, 2005.
Cărtărescu, Mircea, „Mierte fierte, scoici prăjite", în *Intelectuali la cratiță*, ed. I. Pârvulescu, București, 2012, pp. 59–66.
Cassin, Barbara, Emily Apter, Jacques Lezra și Michael Wood (ed.), *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*, Princeton, New Jersey, 2014.
Cazacu, Matei, *The Story of Romanian Gastronomy*, trad. L. Beldiman, București, 1999.
Cazacu, P., „Locuințele sătenilor", în *Viața românească*, 1:10 (1906), pp. 540–551.

Căzan, Ileana, „Princes roumains créditeurs de la Cour de Vienne: Michel le Brave et ses descendants", în *Historical Yearbook*, 5 (2008), pp. 41–52.
Cereș, Irina, „Exportul de mărfuri din Principatul Moldova în Imperiul Rus la sfârșitul sec. al XVIII-lea – începutul sec. al XIX-lea", în *Tyragetia*, s.n., 9:2 (2015), pp. 79–90.
Cernovodeanu, Paul, „An Unpublished British Source Concerning International Trade through Galați and Brăila, 1837–48", în *South-eastern Europe*, 4:1 (1977), pp. 32–47.
Cernovodeanu, Paul, „Comerțul Țărilor Române în secolul al XVII-lea", în *Revista de istorie*, 33:6 (1980), pp. 1071–1098.
Cernovodeanu, Paul și Beatrice Marinescu, „British Trade in the Danubian Ports of Galatz and Braila between 1837 and 1853", în *Journal of European Economic History*, 8:3 (1979), pp. 704–741.
Chaplin, Joyce E., *Subject Matter: Technology, the Body, and Science on the Anglo-American Frontier, 1500–1676*, Cambridge, Massachusetts, 2001.
Chelcu, Cătălina, „Mărturii despre pedepsirea celor ce «s-au făcut cătane» în domnia lui Mihai Racoviță", în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, 51 (2014), pp. 73–79.
Chelcu, Cătălina, „Legal and Tax Systems in Moldavia (late 16th century–17th century): The Case of the Dedicated Monasteries", în *Tyragetia*, s.n., 11:2 (2017), pp. 41–50.
Chelcu, Maris, „Merchants from Iași in their Trade with Transylvania in Documents between the 17th–18th Centuries", în *Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu", Series Historica*, Supliment I (2015), pp. 399–407.
Chen, Shuo și James Kai-sing Kung, „Of Maize and Men: The Effect of a New World Crop on Population and Economic Growth in China", în *Journal of Economic Growth*, 21 (2016), pp. 71–99.
Chenot, Adam, *Tractatus de peste*, Viena, 1766.
Cherniwchan, Jevan și Juan Moreno-Cruz, „Maize and Precolonial Africa", în *Journal of Development Economics*, 136 (2019), pp. 137–150.
Chirot, Daniel, *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*, New York, 1976.
Chirot, Daniel și Charles Ragin, „The Market, Tradition and Peasant Rebellion: The Case of Romania in 1907", în *American Sociological Review*, 40:4 (1975), pp. 428–444.
Chivu, Gh., „Studiu filologic", în Anon, *Dictionarium valachico-latinum*, București, 2008, pp. 7–35.
Chivu, Iulian, *Cultul grâului și al pâinii la români*, București, 1997.

Chrestomathie roumaine / Chrestomație română, ed. M. Gaster, vol. 1, Leipzig–București, 1891.
Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, ed. J. Trausch, 2 vol., Brașov, 1847–1848.
Cihac, A. de, *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, 2 vol., Frankfurt, 1870–1879.
Cioancă, Costel, „Pentru o poetică a imaginarului (II): Bucătăria și bucatele basmului fantastic românesc", în *Meridian critic*, 29:2 (2017), pp. 63–76.
Ciobanu, Nadejda și Veronica Brote, *Pe urmele renumitei bucătării românești*, București, 1971.
Ciobanu, Virgil, „Statistica românilor ardeleni din anii 1760–1762", în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 3 (1924–1925), pp. 616–700.
Cioranescu, Alejandro, *Diccionario etimológico rumano*, Tenerife, 1958–1965.
Ciorba, Ioan, „Alimentația de criză din timpul marii foamete din Transilvania dintre anii 1813–1817", în *Caiete de antropologie istorică*, 5:1–2 (nr. 8–9) (2006), pp. 271–279.
Ciorba, Ioan, „Drama celorlalți în ochii noștri: Reflectarea marii foamete irlandeze de la mijlocul secolului al XIX-lea în presa românească", în *Crisia*, 44 (2014), pp. 57–73.
Ciubotaru, Iuliu, „Asezămintele agrare moldovenești (1766–1832)", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol"*, 5 (1968), pp. 87–120.
Ciure, Florentina, „Contribuția negustorilor străini din Transilvania la dezvoltarea comerțului exterior al Țărilor Române în a doua jumătate a secolului al XVI-lea", în *Negustorimea în Țările Române*, ed. C. Luca. Galați, 2009, pp. 33–61.
Claflin, Kyri W. și Peter Scholliers, ed. *Writing Food History: A Global Perspective*, London – New York, 2012.
Clusius, Carolus, *Rariorum aliquot stirpium historia*, Antwerp, 1583.
Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. 2, ed. T. Smičiklas, Zagreb, 1904.
Codru Drăgușanu, Ion, *Peregrinulu transelvanu*, Sibiu, 1865.
Coe, Sophie D., *America's First Cuisines*, Austin, Texas, 1994.
Colquhoun, Robert, „An Account of the Market Prices of the several Sorts of Corn, Grain, Flour & other Articles, the Raw Produce of Agriculture at București during the Quarter ending on the 31st of March 1848", UK National Archives, FO 78/744, f. 183 [exemplar furnizat cu amabilitate de James Morris].
Colson, Félix, *De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie*, Paris, 1839.

Columbeanu, Sergiu, *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIIIe siècle*, trad. R. Crețeanu, București, 1974.
Columbeanu, Sergiu, „Contribuții la istoria marinei și navigației în România, 1829–1866", în *Muzeul Național* 2 (1975), pp. 445–452.
Comarnescu, Petru, *Octav Băncilă*, București, 1972.
Comșa, Ecaterina, Dr. S., *Buna menajeră sau carte de bucate: Cea mai practică și mai bogată dintre toate cărțile de bucate scrise până azi în limba română* [1902], ed. a 4-a, București, 1925.
Constantinescu, Ioana, „Date noi privind agricultura Moldovei în perioada 1829–1833", în *Terra Nostra* 2 (*1971*), pp. 45–55.
Constantinescu, Ioana, *Arendășia în agricultura Țării Românești și a Moldovei până la Regulamentul organic*, București, 1985.
Constantinescu, Ioana, „Climă, agricultură și societate în Țara Românească și Moldova sub fanarioți", în *Revista de istorie* 42:3 (1989), pp. 259–272.
Constantinescu, N., *Dicționar onomastic romînesc*, București, 1963.
Constantinescu, N.N. (ed.), *Romania's Economic History from the Beginnings to World War II*, trad. I. Popescu, M. Fata, București, 1994.
Constantiniu, Florin, „Situația clăcașilor din Țara Românească în perioada 1746–1774", în *Studii*, 12:3 (1959), pp. 71–109.
Constantiniu, Florin și Șerban Papacostea, „Les réformes des prémiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie: Essai d'interprétation", în *Balkan Studies*, 13:1 (1972), pp. 89–118.
Cooper, Brian, „Russian *Kukuruza* and Cognates: A Possible New Etymology", în *Slavonica*, 4:1 (1997), pp. 46–63.
Corbea, Teodor, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione* [cca 1691–1698], ed. A.-M. Gherman, Cluj-Napoca, 2001.
Cornea, Paul, „Le paradis des affamés: Le motif du «Pays de Coccagne»", în *Caietele Echinox*, nr. 10 (2006), pp. 352–357.
Corespondența lui Dimitrie Aman, negustor din Craiova (1794–1834), ed. N. Iorga, București, 1913.
Corfus, Ilie, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1969.
Corfus, Ilie, *Agricultura în Țările Române, 1848–1864*, București, 1982.
Costache, Stefania, *At the End of Empire: Imperial Governance, Inter-Imperial Rivalry and „Autonomy" in Wallachia and Moldavia (1780s–1850s)*, teză de doctorat, Universitatea Illinois, 2013.
Cotoi, Călin, *Inventing the Social in Romania, 1848–1914: Networks and Laboratories of Knowledge*, Leiden, 2020 [Balkan Studies Library, 28].

Covey, Herbert C. și Dwight Eisnach, *What the Slaves Ate*, Santa Barbara, CA, 2009.
Crăiniceanu, Gheorghe, *Igiena țăranului român*, București, 1895.
Craven, Elizabeth, Lady, *A Journey Through the Crimea to Constantinople, in a Series of Letters*, London, 1789.
Creangă, Ion, *Amintiri din copilărie* [1881], în Creangă, *Opere*, București, 1953.
Creangă, Ion, „Povestea poveștilor" [1876], online la https://ro.wikisource.org/wiki/Povestea_pove%C8%99tilor [accesat la 23 ianuarie 2022].
Creangă, Ion, „The Tale of the Prick", trad. A.I. Blyth, *Plural* 26:2 (2005), online la https://www.icr.ro/pagini/the-tale-of-all-tales-the-tale-of-the-prick [accesat la 23 ianuarie 2022].
Cronica Ghiculeștilor, ed. și trad. N. Camariano, A. Camariano-Cioran, București, 1965.
Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă, ed. și trad. C. Erbiceanu, București, 1888.
Cronicele României, ed. M. Kogălniceanu, 3 vol., București, 1874.
Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII–XVIII), ed. D. Simonescu, București, 1967.
Cronici turcești privind Țările Române, ed. și trad. M. Guboglu, 3 vol., București, 1966–1981.
Crosby, Alfred W., „Maize, Land, Demography and the American Character", în *Revue française d'études américaines*, nr. 48–49 (1991), pp. 151–162.
Crosby, Alfred W., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492* [1973], ed. la a 30-a aniversare, Westport, Connecticut, 2003.
Csánki, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 5 vol., Budapest, 1890–1913.
Csetri, Alexis, „Débuts de la science agricole en Transylvanie: János Fridvaldszky", în *Cahiers d'histoire économique et sociale*, 9 (1978), pp. 229–254.
Cushing, Nancy, „The Mysterious Disappearance of Maize: Food Compulsion and Food Choice in Colonial New South Wales", în *Food, Culture & Society*, 10:1 (2007), pp. 109–130.
Dalby, Andrew, „«It is in Truth an Island»: Impressions of Food and Hospitality in 19th-century Transylvania", în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden–Boston, 2018, pp. 405–425.
Dan, Dimitrie, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905.
Dan, Mihail și Samuel Goldenberg, „Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe siècle et

au début du XVIIe siècle", în *Revue des études sud-est européennes*, 5:1-2 (1967), pp. 87–117.
Dannenfeldt, Karl H., *Leonhard Rauwolf: Sixteenth-Century Physician, Botanist and Traveler*, Cambridge, MA, 1968.
D'Atri, Stefano, *„Per conservare la città tributtaria et divota*: Ragusa (Dubrovnik) and the 1590–91 Crisis", în *Dubrovnik Annals*, 14 (2010), pp. 71–98.
Davidova, Evguenia, *Balkan Transitions to Modernity and Nation States through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s–1890s)*, Leiden – Boston, 2012 [Balkan Studies Library, 6].
Dekaprelevici, L.L., „Iz istorii kulturî kukuruzî v SSSR", în *Materialî po istorii selskogo hoziaistva i krestianstva SSSR: Sbornik IV*, Moskva, 1960, 366–413.
Del Chiaro, Anton-Maria, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Venezia, 1718.
Deletant, Dennis, *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948–1965*, London, 1999 [vezi și Dennis Deletant, *Teroarea comunistă în România: Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948–1965*, trad. L. Leuștean, Polirom, Iași, 2001 – n. red.].
Demény, Ludovic, „Introducerea unor plante noi în agricultura Transilvaniei în secolul al XVII-lea", în *Revista de istorie*, 42:12 (1989), pp. 1245–1255.
Densușianu, Nicolae, *Revoluțiunea lui Horea în Transilvania și Ungaria: 1784–1785*, București, 1884.
Densusianu, O., „Ein albanesisches Suffix im Rumänischen", în *Bausteine zur romanischen Philologie*, Halle, 1905, 473–480.
DERS = Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române, 1374–1600, ed. G. Bolocan, București, 1981.
Desjardins, Anne E. și Susan A. McCarthy, *Milho, makka, and yu mai: Early journeys of Zea mays to Asia*, Bellesville, MD, 2004.
Detchev, Stefan, „Dress, Food, and Boundaries: Politics and Identity (1830–1912): The Bulgarian Case", în *New Europe College* Europa *Program Yearbook* (2006–2007), pp. 19–44.
Dinu, Tudor, *Revoluția Greacă de la 1821 pe teritoriul Moldovei și Țării Românești*, București, 2022.
Dionisie Eclesiarhul, *Hronograful Țării Românești (1764–1815)*, București, 1987.
DIR A *XVI = Documente privind istoria Romîniei, Veacul XVI. A: Moldova*, 4 vol., București, 1952–1953.
DIR A *XVII = Documente privind istoria Romîniei, Veacul XVII. A: Moldova*, 5 vol., București, 1952–1957.

DIR B *XVII* = *Documente privind istoria Romîniei, Veacul XVII. B: Țara Românească*, 4 vol., București, 1951–1954.
Disraeli, Benjamin, „Speech to House of Commons, Corn Importation Bill – Adjourned Debate (Third Night), 15 May 1846", în Hansard, vol. 86 (1846), col. 661.
Djuvara, Neagu, *Le pays roumain entre Orient et Occident: Les Principautés danubiennes au début du XIXe siècle*, Paris, 1989 [vezi și Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident: Țările române la începutul epocii moderne (1800–1848)*, trad. M. Carpov, Humanitas, București, 1995 – n. red.].
DLR = *Dicționarul limbii române*, 13 vol., București, 1913–2000.
Dobrogeanu-Gherea, Constantin, *Neoiobăgia: Studiu economico-sociologic al problemei noastre agrare*, București, 1910.
Documente bârlădene, ed. I. Antonovici, 5 vol., Huși–Bârlad, 1911–1926.
Documente bucovinene, ed. T. Bălan, 5 vol., Cernăuți, 1937–1939.
Documente 1821 = *Documente privind istoria Romîniei: Răscoala din 1821*, 5 vol., București, 1959–1962.
Documente 1907 = *Documente privind marea răscoală a țăranilor din 1907*, 5 vol., București, 1977–1987.
Documente București = *Documente privitoare la istoria orașului București, 1594–1821*, ed. G. Potra, București, 1961.
Documente Callimachi = *Documente privitoare la familia Callimachi*, ed. N. Iorga, 2 vol., București, 1901–1902.
Documente Iași = *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, ed. I. Caproșu, 10 vol., Iași, 1999–2007.
Documente Orhei = *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, ed. A.V. Sava, București, 1944.
Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, 2 vol., București, 1961–1966.
Documente privitoare la economia Țării Romînești, 1800–1850, ed. I. Cojocaru, 2 vol., București, 1958.
Documente putnene, ed. A. Sava, 2 vol., Focșani, 1929; Chișinău, 1931.
Documente Șchei = *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, ed. S. Stinghe, 5 vol., Brașov, 1901–1906.
Documente turcești privind istoria României, ed. M. Guboglu, 3 vol., București, 1974–1986.
Đorđević, Vlastimir, *Kukuruz*, Belgrad, 1956.
Dorondel, Ștefan și Stelu Șerban, „A Missing Link: The Agrarian Question in Southeastern Europe", în *Martor* nr. 19 (2014), pp. 7–30.
Douglass, Frederick, *Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American Slave*, Dublin, 1846.

Drace-Francis, Alex, „Cultural Currents and Political Choices: Romanian Intellectuals in the Banat to 1848", în *Austrian History Yearbook*, 36 (2005), pp. 65–93.

Drace-Francis, Alex, *The Traditions of Invention: Romanian Ethnic and Social Stereotypes in Historical Context*, Leiden–Boston, 2013 [Balkan Studies Library, 10].

Drăgoi, Sabin V., *303 colinde cu text și melodie*, Craiova, f.d. [1925].

Dragomir, Cosmin, *Curatorul de zacuscă*, București, 2021.

DRH A = *Documenta Romaniae Historica*, A: *Moldova*, 38 vol., Iași, 1975–2006.

DRH B = *Documenta Romaniae Historica*, B: *Țara Românească*, 40 vol., București, 1966–2018.

Dudnicenco, Nicolae, „Băuturile alcoolice în Țara Moldovei (sec. XVI–XVIII)", în *Buletin științific: Revistă de etnografie, științele naturii și muzeologie*, 21:34 (2014), pp. 172–182.

Dunne, Tom, „Auto-Exoticism and the Irish Colonial Landscape", în *Networks, Narratives and Nations*, ed. M. Brolsma, A. Drace-Francis, K. Lajosi, E. Maessen, M. Rensen, J. Rock, Y. Rodríguez Pérez, G. Snel., Amsterdam, 2022, pp. 275–284.

Dursteler, Eric R., „Bad Bread and the «Outrageous Drunkenness of the Turks»: Food and Identity in the Accounts of Early Modern European Travelers to the Ottoman Empire", în *Journal of World History*, 25:2–3 (2014), pp. 203–228.

Duzinchevici, Gh., „Contribuții la istoria legăturilor comerciale romîno-polone în secolul al XVIII-lea", în *Revista istorică*, 21:7–9 (1935), pp. 225–232.

Earle, Rebecca, *The Body of the Conquistador: Food, Race and the Colonial Experience in Spanish America, 1492–1700*, Cambridge, UK – New York, 2012.

Earle, Rebecca, *Feeding the People: The Politics of the Potato*, Cambridge UK – New York, 2020.

Edroiu, Nicolae, „Economic Literature of the 1780–1820 Period and Romanian Society", în *Enlightenment and Romanian Society*, ed. P. Teodor, Cluj-Napoca, 1980, pp. 40–54.

Ehrler, Johann Jakob, *Banatul de la origini pînă acum (1774)*, trad. C. Fenești, București, 1982.

Eidelberg, Philip, „Vasile Kogălniceanu and Rumanian Conservative Populism (1900–1921)", în *Rumanian Studies*, 3 (1973–1975), pp. 77–92.

Eidelberg, Philip Gabriel, *The Great Rumanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie*, Leiden, 1974.

Emerit, Marcel, *Les paysans roumains depuis le traité d'Andrinople jusqu'à la libération des terres (1829–1864:. Etude d'histoire sociale*, Paris, 1937.

Enescu, T., *Camil Ressu*, București, 1958.

Engel, Ulf, „Africa and the Russian Aggression against Ukraine – A Blog Series, Part 3: What is the Economic Fallout of Russia's War in Ukraine for Africa?", Universität Leipzig Research Centre Global Dynamics, 11 martie 2022, online la https://recentglobe.hypotheses.org/1035?fbclid=IwAR19E1DYAyD55h37vVNyqm–OUF__Zcbq-KBmNmeI_hz37VgVPpapsJhXZw#fn1

Epure, Violeta-Anca, „Alimentația locuitorilor din Principatele Române în viziunea consulilor și voiajorilor francezi din perioada prepașoptistă", în *Cercetări istorice*, s.n., 35 (2016), pp. 145–161.

Erbiceanu, Constantin, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și a Suceveï și a Catedraleï Mitropolitane din Iași*, București, 1888.

Eschholz, T.W., P. Stamp, R. Peter, J. Leipner și A. Hund, „Genetic Structure and History of Swiss Maize (*Zea mays L. Ssp mays*) landraces", în *Genetic Resources and Crop Evolution* 57:1 (2010), pp. 71–84.

Etîmolohicinîi slovnîk ukrainskoi movî, 6 vol. până în prezent, Kiev, 1982–2012.

Fabian, Steven, „Locating the Local in the Coastal Rebellion of 1888–1890", în *Journal of Eastern African Studies*, 7:3 (2013), pp. 432–449.

Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London, 2005.

Faroqhi, Suraiya, „Trading Between East and West: The Ottoman Empire of the Early Modern Period", în *Well-Connected Domains*, ed. P. Firges, T. Graf, C. Roth, G. Tulasoğlu. Leiden – Boston, 2014, pp. 15–36.

Fekete, Albert, „Late Renaissance Garden Art in the Carpathian Basin", în *Landscape & Environment*, 14:2 (2020), pp. 10–28.

Felea, Alina, „Cofeturi, «dulceață de Myrobolau», «zahăr candel», miere de prigon: dulciurile în alimentația populației din Țara Moldovei în secolul al XVII-lea – începutul secolului al XIX-lea", în *Alimentație și demografie în Moldova*, ed. L. Pîrnău, G. Bilavschi, L. Bejenaru, V.-M. Groza, Cluj-Napoca, 2021, pp. 125–147.

Feller, François-Xavier, de, *Itinéraire, Ou Voyages de Mr. L'Abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*, 2 vol., Liège–Paris, 1823.

Felix, Iacob, *„Zea L."*, în *Enciclopedia română*, ed. C. Diaconovich, 3 vol., Sibiu, 1904, iii: pp. 1265–1266.

Fenești, Costin, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial, 1716–1778*, Timișoara, 1997.

Fenești, Cristina, *Vilayetul Timișoara, 1552–1716*, Timișoara, 2014.
Feßler, Helga, „Zur Namengebung der aus Amerika eingeführten Kulturpflanzen Kartoffel, Mais und Tomate im Nordsiebenbürgisch-Sächsischen", în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 12:2 (1989), pp. 130–143.
Filitti, Ioan, C. *Domniile române sub Regulamentul organic: 1834–1848*, București, 1915.
Filimon, Nicolae, *Ciocoii vechi și noi, sau ce naște din pisică șoarici mănîncă* [1862], București, 1964.
Finan, John J., „Maize in the Great Herbals", în *Annals of the Missouri Botanical Garden* 35:2 (1948), pp. 149–191.
Finzi, Roberto, *„Sazia assai ma dà poco fiato": Il mais nell'economia e nella vita rurale italiane: Secoli XVI–XX*, Bologna, 2009.
Flamm, Heinz, „Die Pellagra", în *Wiener klinische Wochenschrift*, 133:S1 (2021), pp. 1–21.
Flandrin, Jean-Louis și Massimo Montanari (ed.), *Histoire de l'alimentation*, Paris, 1996.
Florea, Pavel-Mircea, „Câteva considerații privind introducerea culturii porumbului în Țările Române", în *Studii de istorie economică și istoria gândirii economice*, 3 (1998), pp. 46–57.
Florescano, Enrique, *Precios del maíz y crisis agrícolas en Mexico (1708–1810)*, Mexico City, 1969.
Florescu, Radu R., „The Rumanian Principalities and the Origins of the Crimean War", în *Slavonic and East European Review*, 43:100 (1964), pp. 46–67.
Fodor, Pál, „Hungary Between East and West: The Ottoman Turkish Legacy", în *More modoque*, ed. P. Fodor, G. Mayer, M. Monostori, K. Szovák, L. Takács, Budapest, 2013, pp. 399–419.
Fotić, Aleksandar, „The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans", în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64:1 (2011), pp. 89–100.
Foust, Clifford M., *Rhubarb, The Wondrous Drug*, Princeton, NJ, 1992.
Franconie, Hélène, „Things from the New World in the European Dialects", în *Food and Foodways*, 9:1 (2000), pp. 21–58.
Frank Johnson, Alison, „Europe without Borders: Environmental and Global History in a World after Continents", în *Contemporary European History* 31:1 (2022), pp. 129–141.
Freedman, Paul (ed.), *Food: The History of Taste*, London, 2007.
Freedman, Paul, Joyce E. Chaplin și Ken Albala (ed.), *Food in Time and Place: The American Historical Association Companion to Food History*, Berkeley, California, 2014.

Frivaldszky, János, „Egy kétszázötven éves gazdaságpolitikai reformjavaslat", în *Jászsági évkönyv*, (2012), pp. 110–125.
Frunzescu, Dimitrie, *Dicționarulŭ topograficŭ și statisticŭ alŭ României*, București, 1872.
Fuchs, Leonhart, *De historia stirpium commentarii insignes*, Basel, 1542.
Furnică, Dumitru Z. (ed.), *Din istoria comerțului la români, mai ales băcănia: Publicațiune de documente inedite, 1593–1855*, București, 1908.
Furnică, Dumitru Z. (ed.), *Documente privitoare la comerțul românesc, 1473–1868*, București, 1931.
Fussell, Betty, „Translating Maize into Corn: The Transformation of America's Native Grain", în *Social Research*, 66:1 (1999), pp. 41–65.
Fussell, Betty, *The Story of Corn*, Albuquerque, New Mexico, 1999.
Gabaccia, Donna R., *We Are What We Eat: Ethnic Food and the Making of Americans*, Cambridge, MA–London, 1998.
Gandev, Christo, „L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe siècle", în *Études historiques à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques*, Sofia, 1960, pp. 207–220.
García, María Elena, *Gastropolitics and the Specter of Race: Stories of Capital, Culture, and Coloniality in Peru*, Berkeley, California, 2021.
Garić Petrović, Gordana, „Maize Cultivation in Serbia: A Historical Perspective", în *Istorijski časopis*, 68 (2019), pp. 261–279.
Garoflid, Constantin, *Agricultura veche: Condițiile economice, tehnice și sociale ale agriculturii mari din stepa de răsărit înainte de expropriere*, București, 1943.
Gatejel, Luminița, „Overcoming the Iron Gates: Austrian Transport and River Regulation on the Lower Danube, 1830s–1840s", în *Central European History*, 49:2 (2016), pp. 162–180.
Van Gelder, Esther, *Tussen hof en keizerskroon: Carolus Clusius en de ontwikkeling van de botanie aan Midden-Europese hoven (1573–1593)*, teză de doctorat, Universitatea Leiden, 2011.
Genealogia Cantacuzinilor, ed. N. Iorga, București, 1902.
Gentilcore, David, *Pomodoro!: A History of the Tomato in Italy*, New York, 2010.
Gentilcore, David, *Food and Health in Early Modern Europe: Diet, Medicine and Society, 1450–1800*, London, 2015.
Georgescu, Irina, *Carpathia: Food from the Heart of Romania*, London, 2020.
Georgescu, Magdalena, „Cea mai veche listă cu nume românești de plante", în *Limba română*, 30:1 (1981), pp. 13–21.

Ghinoiu, Ion (ed.), *Alimentația: Răspunsurile la chestionarele Atlasului Etnografic Român*, vol. I: în *Oltenia*, București, 2018.
Ghita, Ina Irina, „Altering Cooking and Eating Habits during the Romanian Communist Regime by Using Cookbooks", în *Encounters in Theory and History of Education*, 19 (2018), pp. 141–162.
Ghorbani, Abdolbaset, Jan J. Wieringa, Hugo J. De Boer și Henk Porck, „Botanical and Floristic Composition of the Historical Herbarium of Leonhard Rauwolf Collected in the Near East (1573–1575)", în *Taxon*, 67:3 (2018), pp. 565–580.
Ginnaio, Monica, „Pellagra in Late Nineteenth Century Italy: Effects of a Deficiency Disease", în *Population*, 66:3–4 (2011), pp. 583–609.
Gîdei, A.V., *Programul monografiei unei comune rurale și Monografia comunei rurale Bragadiru-Bulgar din plasa Sabaru, județul Ilfov*, București, 1905.
Giosanu, Eva, „Diete tradiționale: Prepararea și conservarea alimentelor", în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, 2 (2002), pp. 165–200.
Giuglea, George, „Crâmpeie de limbă și viață străveche românească", în *Dacoromania*, 3 (1922–1923), pp. 561–628.
Giurescu, Constantin, *Oltenia sub austriaci: Documente*, București, 1909.
Giurescu, Constantin C., *Istoria românilor*, vol. 3, partea ii, București, 1946.
Giurescu, Constantin C., „Înțelesul topicului «Parâng»: Date despre agricultura românească din Carpați în Evul Mediu", în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, 1965, pp. 303–306.
Giurescu, Constantin C., „Plants of American Origin in the Carpatho-Danubian Area", în *Nouvelles études d'histoire*, 5 (1975), pp. 269–275.
Giurescu, Constantin C., *Istoria pădurii românești*, ed. a 2-a, București, 1976.
Giurescu, Constantin C., *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977.
Golescu, Dinicu, *Însemnare a călătoriei mele* [1826], București, 1915.
Gonța, Alexandru I., „Începutul industriei alcoolului în Moldova feudală", în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, 8 (1971), pp. 145–157.
Gonța, Alexandru I., „Producția de cereale și animale în Moldova între 1812–1821 și furniturile trimise la Înalta Poartă", în *Terra Nostra*, 3 (1973), pp. 233–242.
Good, David F., *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914*, Berkeley, 1984.

Gradeva, Rossitsa „War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century", în *Oriente Moderno*, 81:1 (2001), pp. 149–175.
Gradeva, Rossitsa, „The Ottoman Balkans: A Zone of Fractures or a Zone of Contacts?", în *Zones of Fracture in Modern Europe*, ed. A. Bues, Wiesbaden, 2005, pp. 61–75.
Graur, A., „Notes d'étymologie roumaine", în *Bulletin linguistique*, 4 (1936), pp. 64–119.
Gray, Peter, „The Triumph of Dogma: Ideology and Famine Relief", în *History Ireland*, 3:2 (1995), pp. 26–34.
Grigoruță, Sorin, „Scrisori din vremea ciumei", în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, 56 (2019), pp. 63–75.
Griselini, Francesco, *Lettere odeporiche*, Milano, 1779.
Guboglu, M., *Catalogul documentelor turcești*, 2 vol., București 1960–1965.
Guția, Ioan, „*Cucuruz* «maïs» dans l'Europe Centrale", în *Verhandlungen des Zweiten Internationalen Dialektenkongress*, 2 vol., Wiesbaden, 1967 [*Zeitschrift für Mundartforschung*, Beihefte, N.F. 3], i: pp. 302–318.
Gyarmathi, Sámuel, *Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit*, Viena, 1816.
Hacquet[, Balthasar], *Hacquet's neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788. und 1789. durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*, 4 vol., Nürnberg, 1790–1796.
Hale-Dorrell, Aaron, *Khrushchev's Corn Crusade: The Industrial Ideal and Agricultural Practice in the Era of Post-Stalin Reform, 1954–1964*, teză de doctorat, Universitatea North Carolina, 2014.
Halikowski-Smith, Stefan, „In the Shadow of a Pepper-centric Historiography: Understanding the Global Diffusion of Capsicums in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", în *Journal of Ethnopharmacology*, 167 (2015), pp. 64–77.
Hasan, Finuță, „În legătură cu etimologia sufixelor *-ac*, *-ec*, *-ic*, *-oc*, *-uc* și *-ag*, *-eg*, *-ig*, *-og*, *-ug*", în *Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română*, vol. 6, București, 1972, pp. 45–54.
Hasdeu, B.P., „Originile agriculturei la românĭ", în *Columna lui Traian*, 5:3 (1874), pp. 48–53.
Hatt, Gudmund, „The Corn Mother in America and in Indonesia", în *Anthropos*, 46: 5–6 (1951), pp. 853–914.
D'Hauterive, conte, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie*, București, 1902.
Hehn, Victor, *Wanderings of Plants and Animals from Their First Home*, trad. anon., ed. J.S. Stallybrass, London, 1885.

Heister, Carl von, *Ethnographische und geschichtliche Notizen über die Zigeuner*, Königsberg, 1842.
Heppner, Harald, *Österreich und die Donaufürstentümer, 1774–1812: Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik*, Graz, 1984.
Herlihy, Patricia, „A Report on the Commerce of Moldavia and Wallachia in 1840", în *Revue des études sud-est européennes*, 12:1 (1974), pp. 121–137.
Hilliard, Sam Bowers, *Hog Meat and Hoecake: Food Supply in the Old South, 1840–1860*, Carbondale, IL, 1972.
Hinţescu, J.C., *Proverbele românilorŭ*, Sibiu, 1877.
Hitchcock, Tim, „Historical Agency in a World of Consumers: Simon Schama and the Hamburger of History", în *Xenopoliana*, 11:1–2 (2003), pp. 82–95.
Hitchins, Keith, *Rumania 1866–1947*, Oxford, 1994 [vezi și Keith Hitchins, *România: 1866–1947*, trad. G. Potra și D. Răzdolescu, Humanitas, București, 2017 – n. red.].
Hitchins, Keith, *The Romanians 1774–1886*, Oxford, 1996 [vezi și Keith Hitchins, *Românii: 1774–1886*, trad. G. Potra și D. Răzdolescu, Humanitas, București, 2018 – n. red.].
Ho, Ping-Ti, „The Introduction of American Food Plants into China", în *American Anthropologist*, s.n., 57:2 (1955), pp. 191–201.
Hodgyai, Mátyás, „Ínséges évek Biharban 1814–1817 között", în *Történelmi szemle*, 1–2 (1991), pp. 59–69.
Hoffmann, Richard C., „Frontier Foods for Late Medieval Consumers: Culture, Economy, Ecology", în *Environment and History*, 7:2 (2001), pp. 131–167.
Howard, Douglas A., *A History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2017.
Hrabak, Bogumil, *Izvoz žitarica iz Osmanljiskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću: Udeo Dubrovčana u prometu „Turskim" žitom*, Priština, 1971 [Zajednica naučnih ustanova Kosova: Studija, 20].
Humlum, Johannes, *Zur Geographie des Maisbaus: Ursprung, Verbreitung, heutige Ausdehnung des Maisbaus und seine Bedeutung für den Welthandel: Anforderungen des Maises an das Klima, mit besonderem Hinblick auf Rumänien*, København, 1942.
Hurezeanu, Damian, *Problema agrară şi lupta ţărănimii din România la începutul secolului al XX-lea*, București, 1961.
Hurezeanu, D. și M. Iosa, „Social, Economic and Political Condition of the Peasants in the Early 20th century", în *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907*, ed. I. Ilincioiu, București, 1991, pp. 9–41.
Hurmuzaki, *Documente = Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki*, 22 vol., București, 1876–1943.

Iancovici, Sava, „Unele documente inedite despre Tudor Vladimirescu", în *Studii*, 13:5 (1960), pp. 121–146.
Ilea, Ana, Gheorghe Mudura și Veronica Covaci, „Documente: Conscrierea domeniului Beiuș la anul 1721", în *Crisia*, 10 (1980), pp. 353–452.
İnalcık, Halil, „The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants", în *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Ç. Keyder, F. Tabak. Albany, New York, 1991, pp. 17–34.
Ingigian, Hugas, „Mărturii armenești despre Români: Valahia și Moldova", trad. H. Dj. Siruni, în *Analele Academiei Române: Memoriile secțiunii istorice*, seria a 3-a, 9 (1928–1929), pp. 255–316.
Însemnări de demult, ed. I. Corfus, Iași, 1975.
Ionescu, Ion, *Agricultura română în judetiulu Mehedinți*, București, 1868.
Ionescu, Ion, *Escursiune agricolă în Câmpia Dobrogei*, București, 1879.
Ionescu, Ion și Ion Ghica, *Corespondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846–1874*, ed. V. Slăvescu, București, 1943.
Ionescu-Șișești, Gh., *Cultura porumbului*, București, 1955.
Ionescu-Șișești, Gh., „Porumbul în economia mondială", în *Porumbul*, ed. T. Săvulescu, București, 1957, pp. 39–73.
Iordache, Anastasie, „Oltenia", în *Marea Răscoală a țăranilor din 1907*, București, 1967, pp. 445–522.
Iordachi, Constantin, *Liberalism, Constitutional Nationalism, and Minorities: The Making of Romanian Citizenship, c. 1750–1918*, Leiden – Boston, 2019 [Balkan Studies Library, 25].
Iordachi, Constantin, „The Phanariot Regime in the Romanian Principalities, 1711/1716–1821", în *The Routledge Handbook of Balkan and Southeast European History*, ed. J. Lampe, U. Brunnbauer, London, 2020, pp. 35–41.
Iorga, N., „Un boier oltean la Karlsbad în 1796–1797", în *Analele Academiei Române: Memoriile secțiunii istorice*, seria a 2-a, 29 (1906–1907), pp. 215–231.
Iorga, N., „Scrisori inedite ale lui Tudor Vladimirescu din anii 1814–1815", în *Analele Academiei Române: Memoriile secțiunii istorice*, seria a 2-a, 37 (1914–1915), pp. 121–160.
Iorga, N., „Vechimea culturii porumbului la noi", în *Revista istorică*, 6: 7–9 (1920), pp. 170–175.
Iorga, N., „Ancienneté de la culture du maïs en Roumanie", trad. C. Cerkez, în *Académie Roumaine: Bulletin de la section historique*, 9: 1–2 (1921), pp. 185–190.
Iorga, N., *Istoria comerțului românesc*, 2 vol., București, 1925.

Iorga, N., „Documente urlățene", în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, 5 (1926), pp. 177–315.
Iorga, N., *Istoria românilor prin călători*, 4 vol., București, 1928.
Iorga, N., „Un martur german al timpurilor de prefacere românești", în *Revista istorică*, 25: 4–6 (1939), pp. 141–146.
Iordan, Iorgu, „Note de lexicologie romînă", în *Buletinul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide"*, 9 (1942), pp. 116–160.
Iosa, Mircea, „Comerțul cerealier și piața de cereale din România la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea", în *Revista de istorie*, 42:3 (1989), pp. 247–258.
Iosif al II-lea, *Călătoria Împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773 / Die Reise Kaiser Josephs II. Durch Siebenbürgen im Jahre 1773*, ed. I. Bozac, T. Pavel, Cluj-Napoca, 2006.
Iosif al II-lea, *Orânduiala de pădure* [1786], trad. V. Balș, repr. în Ovidiu Bâtă, „Evoluția legislației silvice din Bucovina (II)", în *Analele Bucovinei*, 18:2 (2011), pp. 515–549.
İslamoğlu, Huri și Suraiya Faroqhi, „Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia", în *Review (Fernand Braudel Center)*, 2:3 (1979), pp. 400–436.
Ispisoace și zapise, ed. Gh. Ghibănescu, 6 vol., Iași, 1906–1931.
Istrati, Corneliu, „Cu privire la exportul de grîne din Moldova în anii 1830–1831", în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol"*, 10 (1973), pp. 199–215.
Ittu, Gudrun-Liane, Constantin Ittu și Ioan Bondrea, *Din istoria bucătăriei fine de la Renaștere până în zilele noastre: Repere sibiene*, Sibiu, 2019.
Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România, 3 vol., București, 1988–1999.
Jackson, John, *A Journey from India, towards England, in the Year 1797*, London, 1799.
Jakobson, Roman, „While Reading Vasmer's Dictionary", în *Word*, 11:4 (1955), pp. 611–617.
Jakubowski, Melchior, „The Introduction of the Potato in Eastern Europe: State or Peasant Initiative?" *în Eighteenth-Century Studies*, 54:3 (2021), pp. 651–665.
Jensen, J.H. și Gerhard Rosegger, „Transferring Technology to a Peripheral Economy: The Case of Lower Danube Transport Development, 1856–1928", în *Technology and Culture*, 19:4 (1978), pp. 675–702.
Jesner, Sabine, „The Physician Adam Chenot: Reshaping Plague Control in the Austrian Cordon Sanitaire", în *Banatica*, 25 (2015), pp. 283–300.

Jianu, Angela, „«The Taste of Others»: Travellers and Locals Share Food in the Romanian Principalities (19th Century)", în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden–Boston, 2018, pp. 426–458.
Jianu, Angela, „Polenta or Mămăligă?: British Perceptions of a South-East European Dish", în *Petits Propos Culinaires*, nr. 114 (iunie 2019), pp. 28–36.
Jianu, Angela și Violeta Barbu (ed.), *Earthly Delights: Economies and Cultures of Food in Ottoman and Danubian Europe, c. 1500–1900*, Leiden–Boston, 2018 [Balkan Studies Library, 23].
Jormescu, C. și I. Popa-Burcă, *Harta agronomică a României*, București, 1907.
Kakar, M. Hasan, *The Consolidation of the Central Authority in Afghanistan under Amir „Abd Al-Rahman, 1880–1896*, teză de masterat în fil., Universitatea Londra, 1966.
Kălbova, V. și G. Staikov, *Țarevița*, Sofia, 1957.
Kaller-Dietrich, Martina, „Mais – Ernährung und Kolonialismus", în *Mais: Geschichte und Nutzung einer Kulturpflanze*, ed. D. Ingruber, M. Kaller-Dietrich, Frankfurt – Wien, 2001, pp. 13–33.
Kármán, Gábor și Lovro Kunčević (ed.), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden – Boston, 2013.
Katsiardi-Hering, Olga și Maria A. Stassinopoulou (ed.), *Across the Danube: Southeastern Europeans and Their Travelling Identities (17th–19th C.)*, Leiden – Boston, 2016.
Kartodirdjo, Sartono, *The Peasants' Revolt of Banten in 1888: Its Conditions, Course and Sequel: A Case Study of Social Movements in Indonesia*, Hague, 1966.
Katić, Tatjana, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Belgrad, 2012.
Kellogg, Frederick, *The Road to Romanian Independence*, West Lafayette, Indiana, 1995.
Kemmerer, Donald L., „The Pre-Civil War South's Leading Crop, Corn", în *Agricultural History*, 23:4 (1949), pp. 236–239.
Holiolcev, Hristo, „Za proizhoda na *kukuruz* (*kukurica*) «țarevița *Zea Mays*»", în *Izvestiia na Instituta za Bălgarski Ezik* 11 (1964), pp. 459–468.
Kia, Mehrdad, *Daily Life in the Ottoman Empire*, Santa Barbara, California, 2011.
King, Charles, *The Black Sea: A History*, Oxford, 2004.
Kiple, Kenneth F. și Kriemhild Coneè Ornelas (ed.), *The Cambridge World History of Food*, 2 vol., Cambridge, 2000–2008.

Kisbán, Eszter, „Maisnahrung im Karpatenbecken", în *Festschrift Matthias Zender*, ed. E. Ennen, G. Wiegelmann, 2 vol., Bonn, 1972, i: pp. 264–280.
Klein, Samuel, *Dictionarium valachico-latinum*, ed. L. Gáldi, Budapest, 1944.
Klemun, Marianne, „Globaler Pflanzentransfer und seine Transferinstanzen als Kultur-, Wissens- und Wissenschaftstransfer der frühen Neuzeit", în *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 29:3 (2006), pp. 205–223.
Koch, Krisztina Kormosné, *The Distinctiveness of Hungarian Gastronomy*, Debrecen, 2015.
Kogalnitchan, Michel de, *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains*, Berlin, 1837.
Kogălniceanu, Mihai, *Opere*, v. *Oratorie III*, 5 parts, București, 1984–2004.
[Kogălniceanu, Mihai și Costache Negruzzi], *200 de rețete cercate de bucate* [1841], Cluj, 1973.
Kogălniceanu, Vasile M., *Chestiunea țărănească*, București, 1906.
Kohl, J.G., *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten: Dritter Theil: Reise in Ungarn: Erste Abtheilung: Pesth und die mittlere Donau*, Dresden–Leipzig, 1842.
Kołodziejczyk, Dariusz, „Twisted Ways of Commodities in the Early Modern Era and the Positioning of Poland on the Map of Colonialism", în *European Review*, 26:3 (2018), pp. 441–447.
Komlos, John, „The New World's Contribution to Food Consumption during the Industrial Revolution", în *Journal of European Economic History*, 27:1 (1998), pp. 67–82.
König, Theodor, *Lebens- und Reisebilder aus Ost und West*, Breslau, 1852.
Kontler, László, *A History of Hungary*, Basingstoke, UK–New York, 2002.
Kore, Mimoza și Violeta Shaba, „Common Patterns of Word Formation in Balkan Languages: The Case of Diminutive Suffixes", în *Asian Journal of Social Sciences & Humanities*, 2:2 (2013), pp. 338–344.
Köröškeny, Vijekoslav (ed.), *Uputa u gospodarstvo po XIV. njemačkom nagradjenom izdanju „Schlipf's Populäres Handbuch der Landwirthschaft" obzirom na naše okolnosti priredili i nadopunili*, Zagreb, 1904.
Kosáry, Domokos, *Culture and Society in Eighteenth-Century Hungary*, trad. Z. Béres, Budapest, 1987.
Kosenko, Rosana „History of Sunflower Breeding in Ukraine", în *Európský filozofický a historický diskurz*, 2:3 (2016), pp. 60–64.

Kovács, Nándor Erik, „The Legal Status of the Danubian Principalities in the 17th Century as Reflected in the *şikayet Defteris*“, în *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 25:1 (2014), pp. 1–24.
Kreuter, Peter Mario, „Zuckerwerk und zehn Bouteillen Wein: Was uns Reise- und diplomatische Berichte über das kulinarische Leben in den Donaufürstentümern mitteilen können“, în *Culinaria balcanica*, ed. Th. Kahl, P.M. Kreuter, C. Vogel. Berlin, 2015, pp. 185–202.
Kreuter, Peter Mario, „Attempts of Austrian Redesign of the Administration of Lesser Wallachia between 1718 and 1739“, în *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe* 2 (2019), pp. 131–140.
Kupzow, A.J., „Histoire du maïs (suite et fin)“, în *Journal d'agriculture tropicale et de botanique appliquée*, 15:1–3 (1968), pp. 42–68.
Lack, H. Walter, „Lilac and Horse Chestnut: Discovery and Rediscovery“, în *Curtis's Botanical Magazine*, 17:2 (2000), pp. 109–141.
Landais, Benjamin, „Enregistrer l'ethnicité au XVIIIe siècle: l'identification des migrants ottomans à la frontière habsbourgeoise“, în *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 66:4 (2019), pp. 89–120.
Lang, George, *The Cuisine of Hungary*, Harmondsworth, UK, 1985.
Langer, William L., „American Foods and Europe's Population Growth 1750–1850“, în *Journal of Social History*, 8:2 (1975), pp. 51–66.
Lapavitsas, Costas şi Pinar Cakiroglu, *Capitalism in the Ottoman Balkans: Industrialization and Modernity in Macedonia*, London–New York, 2019.
Latham, A.J.H., *Rice: The Primary Commodity*, London, 1998.
Laudan, Rachel, *Cuisine and Empire*: *Cooking in World History*, Berkeley, California, 2013.
Launay, Robert, „Maize avoidance?: Colonial French Attitudes towards Native American Foods in the Pays des Illinois (17th–18th century)“, în *Food and Foodways*, 26:2 (2018), pp. 92–104.
Lazăr, Gheorghe, „The Food Trade in 18th-century Wallachia“, în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden–Boston, 2018, pp. 311–338.
LeDonne, John P., „Geopolitics, Logistics, and Grain: Russia's Ambitions in the Black Sea Basin, 1737–1834“, în *International History Review*, 28:1 (2006), pp. 1–41.
Lee, Jonathan L., *Afghanistan*: *A History from 1260 to the Present*, London, 2018.
Lefebvre, Thibault, *Études diplomatiques et économiques sur la Valachie*, Paris, f.d. [1858].
Legea pentru Regularea Proprietătei Rurale (Legea nr.1014/1864), online la https://lege5.ro/gratuit/heztqmzy/legea-nr-1014-1864-pentru-regularea-proprietatei-rurale [consultat la 3 mai 2021].

Levi, Giovanni, „The Diffusion of Maize in Italy: From Resistance to the Peasants' Defeat", în *Global Goods and the Spanish Empire, 1492–1824*, ed. B. Aram, B. Yun Casalilla, Basingstoke, 2014, pp. 100–115.

Lévi-Strauss, Claude, *Le Totémisme aujourd'hui*, Paris, 1962.

Levitt, Tom și Chris McCullough, „Global Food Price Fears as Ukraine Farmers Forced to Reduce Crop Planting", în *Guardian*, 2 aprilie 2022, online la https://www.theguardian. com/environment/ 2022/ apr/02/global-food-price-fears-as-ukraine-farmers-forced-to-reduce-crop-planting.

Lesicon Roma'nescu-Latinescu-Ungurescu-Nemțescu / Lexicon Valachico-Latino-Hungarico-Germanicum, Buda, 1825.

Liiceanu, Gabriel, „De la mămăligă cu pâine la prepeliță reconstituită", în *Intelectuali la cratiță*, ed. I. Pârvulescu, București, 2012, pp. 153–170.

Lim, T.K., *Edible Medicinal and Non-Medicinal Plants*, vol. 5: *Fruits*, Dordrecht, 2013.

Limona, E. și D. Limona, „Aspecte ale comerțului brașovean în veacul al XVIII-lea: Negustorul aromîn Mihail Țumbru", în *Studii și materiale de istorie medie*, 4 (1960), pp. 525–564.

von Lippmann, Edmund O., „Zur Geschichte des Mais" [1892], în *idem*, *Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte der Naturwissenschaften*, Leipzig, 1907, pp. 335–338.

Livadă-Cadeschi, Ligia, „Financing Social Care in the Romanian Principalities in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", în *Analele Universității din București: Seria științe Politice*, nr. 1 (2013), pp. 37–50.

Livesey, James, *Provincializing Global History: Money, Ideas, and Things in the Languedoc, 1680–1830*, New Haven, Connecticut–London, 2020.

Lowood, Henry, „The New World and the European Catalog of Nature", în *America in European Consciousness, 1493–1750*, ed. K.O. Kupperman, Chapel Hill, North Carolina – London, 1995, pp. 295–323.

Luca, Cristian, „Greek and Aromanian Merchants, Protagonists of the Trade Relations between Transylvania, Wallachia, Moldavia and the Northern Italian Peninsula (Second Half of the 17th–First Half of the 18th Century)", în *Transylvanian Review*, 19:S4 (2010), pp. 313–336.

Lukinich, Imre, „Egy erdélyi kereskedelmi társaság terve 1703-ból", în *Századok*, 48:6 (1914), pp. 464–476.

Lupaș, I., „Date privitoare la activitatea lui Radu Tempea", în *Țara Bârsei*, 4:3 (1932), pp. 195–199.

Lupescu, Mihai, „Bucătăria țăranului: mămăliga", în *Șezătoarea*, 5:1 (1898), pp. 3–7.
Lupașcu-Stejar, Alexandru I., *Paradisul românesc sau România Mare pitorească*, București, 1929.
Lupescu, Mihai, *Din bucătăria țăranului român* [1915], București, 2000.
Lusignan, Sauveur, *Reise nach der Türkei und einem Theil der Levante*, Hamburg, 1789.
Marele Dicționar Geografic al Romîniei, ed. G.I. Lahovari, 5 vol. București, 1898–1902.
Macearadze, Valerian, „Gruzinskii puteșestvennik XVIII veka Iona Gedevanișvili o Moldovii i Valahii", în *Revue des études sud-est européennes* 8:3 (1970), pp. 435–460.
McCann, James C., *Maize and Grace: Africa's Encounter with a New World Crop, 1500–2000*, Cambridge, Massachusetts, 2005.
McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800*, Cambridge, 1981.
McGowan, Bruce, „The Age of the *Ayans*, 1699–1812", în *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, ed. H. İnalcık, D. Quataert, 2 vol., Cambridge, 1994, ii: pp. 637–758.
McNeill, J.R., *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History*, Cambridge, 1992.
McNeill, William H., *Europe's Steppe Frontier, 1500–1800*, Chicago, 1964.
McNeill, William H., „American Food Crops in the Old World", în *Seeds of Change: A Quincentennial Commemorative*, Washington DC, 1991, pp. 43–59.
Maftei, Maria, „Considerații privind comerțul cu cereale din Basarabia prin porturile Ismail și Reni (anii 1812–1856)", în *Tyragetia*, s.n., 1(16):2 (2007), pp. 211–216.
Makkai, László (ed.), *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*, Budapest, 1954.
Malcolm, Noel, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-Century Mediterranean World*, London, 2015.
Mămăliga erotica: https://mamaligaerotica.com/ [accesat la 18 octombrie 2021].
Mandelblatt, Bertie, „Foods and Diets", în *The Princeton Companion to Atlantic History*, ed. J.C. Miller, Princeton, NJ, 2015, pp. 204–207.
Manning, Anne, *The Interrupted Wedding: A Hungarian Tale*, London, 1864.
Marea răscoală a țăranilor din 1907, București, 1967.
Marin, Irina, *Peasant Violence and Antisemitism in Early Twentieth-Century Eastern Europe*, Basingstoke, 2018.
Marin, Sanda, *Carte de bucate* [1936], ed. a 9-a, București, 1943.

Marinescu, Florin, „The Trade of Wallachia with the Ottoman Empire between 1791 and 1821", în *Balkan Studies*, 12:2 (1981), pp. 289–319.
Matković, Petar, „Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. Vieka", în *Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti,* 10 (1878), pp. 201–256.
Matthioli, Petr, Ondřej *Herbář jinak bylinářvelmi užitečný*, trad. T. Hájek z Hájku [1562], ed. facsimil, Praga, 1982.
Matthioli, Petrus Andrea, *New Kreüterbuch, mit den allerschönsten und artlichsten Figuren aller Gewechß, dergleichen vormals in keiner sprach nie an tag kommen*, trad. G. Handsch, Prag, 1563.
Maurer, Maria, *Carte de bucate* [1849], ed. S. Lazăr, București, 2019.
Mayer, Matthew Z., „The Price for Austria's Security: Part I – Joseph II, the Russian Alliance, and the Ottoman War, 1787–1789", în *International History Review*, 26:2 (2004), pp. 257–299.
Mayer, Milan, *Die Landwirtschaft der Königreiche Kroatien und Slavonien*, Leipzig, 1908.
Mazower, Mark, *The Balkans: A Short History*, London, 2000.
Mažuranić, Vladimir, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb, 1908–1922.
Mehmet, Mustafa, „Acțiuni diplomatice la Poarta în legătură cu mișcarea revoluționară din 1821", în *Studii*, 24:1 (1971), pp. 63–76.
Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769–1830, ed. V. Georgescu, București, 1970.
Merișescu, Tache, *Tinerețile unui ciocoiaș* [cca 1840], ed. C. Vintilă-Ghițulescu, București, 2019.
Messedaglia, Luigi, *Notizie storiche sul mais*: *Una gloria veneta: Saggio di storia agraria* Venezia, 1924.
Messer, Ellen, „Maize", în *The Cambridge World History of Food*, ed. K. Kiple, K. Coneè Ornelas, 2 vol., Cambridge, 2000–2008, i: pp. 97–112.
Mézes, Ádám, „Georg Tallar and the 1753 Vampire Hunt. Administration, Medicine and the Returning Dead in the Habsburg Banat", în *The Magical and Sacred Medical World*, ed. É. Pócs, Newcastle, 2019, pp. 93–136.
Mézes, Ádám, *Doubt and Diagnosis: Medical Experts and the Returning Dead of the Southern Habsburg Borderland (1718–1766)*, teză de doctorat, Universitatea Central-Europeană, 2020.
Mihăescu, Petre E., *Tutunul în trecutul Țării Românești și al lumii întregi*, București, 1931.
Mihail, Gh., *Soia*, București, 1904.
Mihail, Zamfira, „Pâinea în cultul ortodox și semnificația sa în viața laicilor", în *Revista de etnografie și folclor*, 38:5 (1993), pp. 465–471.

Mihăilescu, Vintilă, „En quête de la *sarma*: Essai sur les attentes sociales", în *Revue du MAUSS*, 25:1 (2005), pp. 428–451.
Mihajlović, Velimir, *Građa za rečnik stranih reći u predvukovskom periodu (od vremena pre Velike seobe do Vukovog rječnika 1818. Godine)*, 2 vol., Novi Sad, 1972–1974.
Mihordea, Vasile, *Maîtres du sol et paysans dans les principautés roumaines au XVIIIe siècle*, trad. R. Crețeanu, București, 1971.
Mikes, Kelemen, *Török országi levelek*, Szombathely, 1794.
Mikes, Kelemen, *Scrisori din Turcia*, trad. G. Păteanu, București, 1980.
Mikhail, Alan, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, Cambridge, 2011.
Milică, Ioan, „Nume de plante și nume de locuri", în *Philologica Jassyensia*, 10:2 (2014), pp. 61–68.
Minea, Cosmin, „Roma Musicians, Folk Art and Traditional Food from Romania at the Paris World Fairs of 1889 and 1900", în *World Fairs and the Global Moulding of National Identities*, ed. J. Leerssen, E. Storm, Leiden, 2021, pp. 144–169.
Mir, C., T. Zerjal, V. Combes, F. Dumas, D. Madur, C. Bedoya, S. Dreisigacker, J. Franco, P. Grudloyma, P. Hao, S. Hearne, C. Jampatong, D. Laloë, Z. Muthamia, T. Nguyen, B. Prasanna, S. Taba, C. Xie, M. Yunus, S. Zhang, M. Warburton, A. Charcosset, „Out of America: Tracing the Genetic Footprints of the Global Diffusion of Maize", în *Theoretical and Applied Genetics*, 126:11 (2013), pp. 2671–2682.
Mîrza, Mihai, „Cheltuielile casei marelui vistiernic Toader Palade, după o samă din anul 1752", în *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza" din Iași*, s.n., Istorie, 59 (2013), pp. 333–408.
Mitrany, David, *The Land and the Peasant in Rumania: The War and Agrarian Reform (1917–1921)*, Oxford, 1930.
Mladenov, Stefan, *Etimologiceski i pravopisen recinik na bălgarskiia knijoven ezik*, Sofia, 1941.
Mlekuž, Jernej, *Burek: A Culinary Metaphor*, Budapest–New York, 2015.
Mlekuž, Jernej, „The Renaissance of Sausage: The Role of Krajnska Sausage in the Contemporary Process of Reconstructing the Slovenian Nation", în *Nations and Nationalism*, 26:2 (2020), pp. 407–423.
Mocarelli, F. Luca și Aleksander Panjek (ed.), *Maize to the People!: Cultivation, Consumption and Trade in the North-Eastern Mediterranean (Sixteenth-Nineteenth Century)*, Koper, 2020.
Moga, I., „Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII", în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 7 (1936–1938), pp. 86–165.

Montanari, Massimo, *The Culture of Food*, trad. C. Ipsen, Oxford, UK–Cambridge, Massachusetts, 1994.
Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae / Erdély Orszaggyűlési Emlékek, vol. 18 (1683–1686), ed. S. Szilágyi, Budapest, 1895.
Monumenta historica Slavorum meridionalium, vol. 1-i, ed. V. Makuscev, Varșovia, 1874.
Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii, ed. F. Miklosich, Viena, 1858.
Mrgić, Jelena, „A Polyphony of Stories from 17th- and 18th-Century Southeastern Europe", în *Godišnjak za društvenu istoriju*, nr. 2 (2015), pp. 7–24.
Müller, Konrad, *Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia*, München, 1961.
Mungiu, Cristian (reg.), *4 luni, 3 săptămâni și 2 zile* [*4 Months, 3 Weeks and 2 Days*] (2007) https://www.imdb.com/title/tt1032846/.
Murgescu, Bogdan, „Der Anteil der rumänischen Fürstentümer am europäischen Viehhandel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert", în *Scripta Mercaturae* 33:2 (1999), pp. 61–91.
Murgescu, Bogdan, „Romanian Grain Exports and the Treaty of Adrianople (1829)", în *Schnittstellen: Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa*, ed. U. Brunnbauer, A. Helmedach, S. Troebst. München, 2007, pp. 57–65.
Murgescu, Bogdan, *România și Europa: Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*, Iași, 2010.
Murgescu, Bogdan, *Țările Române între Imperiul Otoman și Europa creștină*, Iași, 2013.
Murphey, Rhoads, *Ottoman Warfare, 1500–1700*, London, 1999.
Mutafcieva, Vera, *Osmanska soțialno-ikonomicheska istoriia*, Sofia, 2008 [*Izbrani proizvedeniia* 5].
Nacu, Florin, „A Survey of Romanian Culinary Heritage in the Second Half of the Nineteenth Century", în *Transylvanian Review*, supliment 2 (2021), pp. 79–102.
Nadal, Jordi, „The Failure of the Industrial Revolution in Spain, 1830–1914", în *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 4: *The Emergence of Industrial Societies*, ed. C.M. Cipolla, Glasgow, 1973, ii: pp. 532–626.
Nădejde, Sofia, „Hrana", în *Contemporanul* 3:16 (1884), pp. 601–605.
Nădejde, Sofia, „Schițe din viața la țară", în *Contemporanul* 5:4 (1886), pp. 289–301.
Nagy, Imola Katalin, „O scurtă istorie a literaturii gastronomice/A Short History of Gastronomic Literature", în *Journal of Romanian Literary Studies* 11 (2017), pp. 323–334.

Nagy, Imola Katalin, „Disputed Words of Disputed Territories: Whose is *Kürtőskalács*?“, în *Acta Universitatis Sapientiae. Philologica*, 10:3 (2018), pp. 67–85.
Nasta, Alexander, *Der Maisbau in Rumänien*, Leipzig, 1909.
Nasta, Dominique, *Contemporary Romanian Cinema: The History of an Unexpected Miracle*, London – New York, 2013.
Neacșu, I., „Participarea locuitorilor satelor din Oltenia la răscoala din 1821“, în *Studii*, 11:2 (1958), pp. 91–114.
Neale, Adam, *Travels through Some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, London, 1818.
Neamțu, Vasile, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, trad. A. Marin, București, 1975.
Neculce, Ion, *Letopisețul Țării Moldovei* [cca 1740], ed. G. Ștrempel, București, 1982.
Neuburger, Mary C., *Ingredients of Change: The History and Culture of Food in Modern Bulgaria*, Ithaca, New York, 2022.
Nișanyan, Sevan, *Sözlük*, online la https://www.nisanyansozluk.com/
Notaker, Henry, „Romania, Cooking, Literature and Politics: A Cookbook from Moldova, 1841“, în *Petits propos culinaires*, nr. 35 (1990), pp. 7–22.
Noth- und Hilferuf der Gemeinden des Moldauisch-Campulunger Okols in der Bukowina, Wien, 1861.
Oancă, Teodor, *Cercetări de onomastică și dialectologie*, Craiova, 2019.
Oancă, Teodor, „Sufixul antroponimic *-ega*“, în *Limba română*, 31:3 (1982), pp. 252–259.
Obradović, Dositej, *Ezopove basne*, Leipzig, 1788.
Obradovici, Grigorie (trad.), *Carte de mână pentru Bine Orânduita Economie, Lucrarea câmpului, și pentru plămădirea și pândirea a vitelor și a păsărilor celor casnice: Spre mare treabă a plugarilor celor rumânești*, Buda, 1807.
Oișteanu, Andrei, „Jewish Tavern-Keepers and the Myth of the Poisoned Drinks“, în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden – Boston, 2018, pp. 478–511.
Oișteanu, Andrei, *Moravuri și năravuri: Eseuri de istorie a mentalităților*, Iași, 2021.
Olaru, Vasile Mihai, *Writs and Measures: Symbolic Power and the Growth of State Infrastructure in Wallachia, 1740–1800*, teză de doctorat, Universitatea Central-Europeană, 2014.
Olbrycht, T. și W. Nadwyczawski, *Kukurydza*, Warszawa, 1956.
Oliphant, Laurence, *The Russian Shores of the Black Sea in the Autumn of 1852*, London, 1854.

O'Neill, Thomas P., „The Organisation and Administration of Relief, 1845–52", în *The Great Famine*, ed. R. Dudley Edwards, T.D. Williams, Dublin, 1956, 209–261.
Onilov, Tatiana, *Generalul Pavel Kiseleff, Principatele Române și Regulamentele Organice*, teză de doctorat, Academia Română, Școala de Înalte Studii Avansate, Cluj-Napoca, 2018.
Orel, Vladimir, *Albanian Etymological Dictionary*, Leiden, 1998.
Örenç, Ali Fuat, „Albanian Soldiers in the Ottoman Army During the Greek Revolt at 1821", în *2nd International Balkan Annual Conference* (IBAC 2012), minute, ed. B. Çınar, 2 vol., Tirana, 2012, ii: pp. 502–24.
Orraeus, Gustav, *Descriptio pestis quae anno MDCCLXX in Jassia, et MDCCLXXI in Moscva grassata est*, St. Petersburg, 1784.
Osterhammel, Jürgen, „Kulturelle Grenzen in der Expansion Europas", *Jahrbuch für Universalgeschichte*, 46:1 (1995), pp. 101–138.
Oțetea, Andrei, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările Românești, 1821–1822*, București, 1945.
Oțetea, Andrei, „Constrângerea extraeconomică a clăcașilor la începutul secolului al XIX-lea", în *Studii și referate privind istoria României*, 2 (1954), pp. 1055–1076.
Oțetea, Andrei, „Le second asservissement des paysans roumains (1746–1821)", în *Nouvelles études d'histoire*, 1 (1955), pp. 299–312.
Oțetea, Andrei, „Le second servage dans les Principautés danubiennes (1831–1864)", în *Nouvelles études d'histoire*, 2 (1960), pp. 325–346.
Oțetea, Andrei, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, 1977.
Otter, Chris, *Diet for a Large Planet: Industrial Britain, Food Systems and World Ecology*, Chicago, 2020.
Owen Jones, Michael, *Corn: A Global History*, London, 2017.
Păcurar, Cristina, „Suntem ceea ce mâncăm: evoluții privind alimentația și identitățile culinare în spațiul românesc – o istoriografie a alimentației", în *Caiete de antropologie istorică*, nr. 37 (2020), pp. 17–31.
Pakucs-Willcocks, Mária, „The Transit of Oriental Goods through the Customs of Sibiu/Hermannstadt in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: An Overview", în *Economy and Society in Central and Eastern Europe*, ed. D. Dumitran, V. Moga, Münster, 2014, pp. 19–30.
Pálffy, Géza, *Hungary between Two Empires, 1526–1711*, Bloomington, Indiana, 2021.
Palmer-Mehta, Valerie și Alina Haliliuc, „The Performance of Silence in Cristian Mungiu's *4 Months, 3 Weeks, and 2 Days*", în *Text and Performance Quarterly*, 31:2 (2011), pp. 111–129.

Pamfile, Tudor, *Agricultura la români*, București, 1913.
Panjek, Aleksander, „Tracing Maize in the Slovenian Regions, Sixteenth-Eighteenth Century", în *Maize to the People!*, ed. L. Mocarelli, A. Panjek, Koper, 2020, pp. 87–111.
Pap, Francisc, „Produse agricole la vama Clujului în prima jumătate a secolului XVII", în *Terra Nostra*, 3 (1973), pp. 345–356.
Papacostea, Șerban, „Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea", în *Studii și materiale de istorie medie*, 3 (1959), pp. 233–321.
Papacostea, Șerban, *Oltenia sub stăpânirea austriacă, 1718–1739*, București, 1998.
Papahagi, Pericle, *Basme aromâne și glosar*, București, 1905.
Papuc, Liviu, „Inaugurarea statuii lui Ștefan cel Mare la Iași – moment de efervescență națională", în *Analele Putnei*, 7:1 (2011), pp. 219–298.
Parker, Geoffrey, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven, Connecticut–London, 2013.
Parvev, Ivan, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade (1683–1739)*, Boulder, Colorado, 1995.
Pașca, Ștefan, *Nume de persoane și nume de animale în Țara Oltului*, București, 1936.
Pascu, G., „Studii filologice, VII: Elemente grecești", în *Arhiva Societății Științifice și Literare din Iași*, 16:9 (1905), pp. 423–428.
Pascu, G., *Sufixele românești*, București, 1916.
Pascu, G., „Le maïs dans les langues romanes et balkaniques", în *Homenatge a Antoni Rubió y Lluch*, vol. 1, Barcelona, 1936, pp. 451–469.
Paz Sánchez, Manuel de, „El trigo de los pobres: La recepción del maíz en el Viejo Mundo", în *Batey: Revista Cubana de Antropología Sociocultural*, 5:5 (2013), pp. 142–174.
Pedani, Mara Pia, *Dalla frontiera al confine*, Venezia, 2002.
Penelea, Georgeta, *Les foires de la Valachie pendant la période 1774–1848*, trad. M. Costescu, București, 1973.
Penelea, Georgeta, „Considerații asupra comerțului extern al Țării Românești în epoca reglementară", în *Terra Nostra*, 3 (1973), pp. 323–331.
Perianu, Radu I., „Raiaua Brăilei: Noi contribuțiuni", în *Revista istorică română*, 15:3 (1945), pp. 287–333.
Pešalj, Jovan, *Monitoring Migrations: The Habsburg-Ottoman Border in the Eighteenth Century*, teză de doctorat, Universitatea Leiden, 2019.
Petőfi, Sándor, *János Vitéz / John the Valiant* [1844; trad. J. Ridland, 1999], ediție bilingvă la https://www.babelmatrix.org/ works/hu/

Pet%c5%91fi_S%c3%a1ndor-1823/J%c3% a1nos_Vit%c3%a9z (teljes)
Petrică, Virginia, *Identitate culinară românească din perspectiva călătorilor străini*, București, 2013.
Petrică, Virginia, *Topography of Tast:. Landmarks of Culinary Identity in the Romanian Principalities from the Perspective of Foreign Travellers*, București, 2018.
Petrovici, Dan A. și Christopher Ritson, „Food Consumption Patterns in Romania", în *British Food Journal*, 102:4 (2000), pp. 290–308.
Philippide, Alexandru, „Rumänische Etymologien", în *Zeitschrift für romanische Philologie*, 31 (1907), pp. 282–309.
Philippides, Daniil, *Geografikon tis Roumounias* [1816], trad. N. Bănescu, în „Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide", în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 2 (1923), pp. 156–204.
Philliou, Christine M., „Communities on the Verge: Unraveling the Phanariot Ascendancy in Ottoman Governance", în *Comparative Studies in Society and History*, 51:1 (2009), pp. 151–181.
Philliou, Christine M., *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*, Berkeley, California, 2012.
Piccillo, Giuseppe, *Il glossario italiano-moldavo di Silvestro Amelio (1719): Studio filologico e testo*, Catania, 1982.
Pilcher, Jeffrey M., *Food in World History*, New York – Abingdon, 2006.
Pina-Cabral, João, „Minhoto Counterpoints: On Metaphysical Pluralism and Social Emergence", în *HAU: Journal of Ethnographic Theory*, 11:1 (2021), pp. 191–201.
Piper, Milorad *et al.*, *Kukuruz*, Belgrad, 1965, consultat online la https://www.tehnologijahrane.com/knjiga/kukuruz
Pippidi, Andrei, *Hommes et idées du sud-est européen à l'aube de l'âge moderne*, Paris–București, 1980.
Pippidi, Andrei, „Balkan Hinterlands: The Danubian Principalities", în *A Critical Dictionary of the Greek Revolution*, ed. P. Kitromilides, C. Tsoukalas. Cambridge, Massachusetts – London, 2021, pp. 19–29.
Pîrnău, Ludmila, George Bilavschi, Luminița Bejenaru, Vasilica-Monica Groza (ed.), *Alimentație și demografie în Moldova din Evul Mediu până în epoca modernă: Abordări interdisciplinare*, Cluj-Napoca, 2021.
Platon, Gh., „Cu privire la pribegirea locuitorilor din Moldova în anul 1834", în *Analele științifice ale Universității „A.I. Cuza" din Iași*, s.n., Secțiunea 3 (Științe Sociale), 4 (1958), pp. 49–60.
Platon, Gh., *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Iași, 1973.
Poboran, G., *Istoria orașului Slatina*, ed. a 2-a, Slatina, 1908.

Polónia, Amélia, „Think Globally, Act Locally: Environmental History as Global History in the First Global Age", în *Asian Review of World Histories*, 3:1 (2015), pp. 59–80.
Popescu, Adina, *Casting Bread Upon the Water: American Farming and the International Wheat Market, 1880–1920*, teză de doctorat, Universitatea Columbia, 2014.
Popescu, Mircea, „«Colomba» e «mais» in romeno", în *Societas Academica Dacoroman:. Acta philologica* 2 (1959), pp. 235–239.
Popovici, Vlad, „Establishment of the Austrian Military Border in Transylvania and Its Short- and Medium-term Effects", în *Povijesni prilozi*, 37:54 (2018), pp. 291–306.
Popovici-Lupa, N.O., „Mijloacele prin cari s-ar putea schimba hrana săteanului, înlocuindu-se mămăliga cu pânea", în *Buletinul Societății de Sciințe din Bucuresci–Romania*, 14: 3–4 (1905), pp. 319–26.
Pora, I., „Mișcarea artistică", în *Calendarul Minervei pe anul 1915*, București, 1915, pp. 177–187.
Post, John D., *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*, Baltimore, Maryland–London, 1977.,
Potra, George, *Din Bucureștii de altădată*, București, 1981.
Proverbele românilor, ed. I.A. Zanne, 9 vol., București, 1895–1903.
Pușcariu, Ioan, *Date istorice privitorie la familiele nobile române*, 2 vol., Sibiu, 1892–1895.
Pușcariu, Sextil, „Besprechung: W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*", în *Zeitschrift für romanische Philologie*, 37:1 (1913), pp. 99–114.
Pușcariu, Sextil, *Limba română*, vol. 1: *Privire generală*, București, 1940.
Pușcariu, Sextil, „Recenzie: Meyer-Lübke, *Historische Grammatik*; Gamillscheg & Spitzer, *Beiträge*", în *Dacoromania*, 2 (1921–1922), pp. 693–700.
Rădulescu, Maria, „Raporturi lingvistice bulgaro-române", în *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, pp. 715–720.
Rădulescu-Codin, Codru, *Din trecutul nostru: Legende, tradiții și amintiri istorice*, București, 1923.
Radushev, Evgeni, Svetlana Ivanova, Rumen Kovachev, „Introduction" la *eidem* (ed.), *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St Cyril and Methodius National Library, Part 1*, Sofia, 2003, pp. 11–56.
[Raicevich, Ignaz Sfefan,] *Osservazioni storiche naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Napoli, 1788.
Rapoarte consulare și diplomatice engleze privind Principatele Dunărene, 1800–1812, ed. P. Cernovodeanu, Brăila, 2007.

Rapoarte diplomatice ruse din România (1899–1905), ed. F. Solomon, A. Cușco, G. Șkundin, A. Stâkalin. [= Hurmuzaki, *Documente*, seria a 3-a, iv], București – Brăila, 2020.
Răscoala țăranilor din 1888: Documente, ed. M. Roller, București, 1950.
Rauwolf, Leonhart, *Aigentliche beschreibung der Raiß, so er vor diser zeit gegen Auffgang inn die Morgenländer, fürnemlich Syriam, Judaeam, Arabiam, Mesopotamiam, Babyloniam, Assyriam, Armeniam etc. nicht ohne geringe mühe unnd grosse gefahr selbs volbracht*, f.l., 1582.
Reader, John, *Potato: A History of the Propitious Esculent*, New Haven, Connecticut, 2009.
Regueiro y González-Barros, Antonio M., „La flora americana en la España del siglo XVI", în *America y la España del siglo XVI*, ed. F. de Solano, F. del Pino, 2 vol., Madrid, 1982–1983, i: pp. 205–217.
Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei, București, 1943.
Relațiile româno-otomane, 1711–1821: Documente turcești, ed. & trad. V. Veliman, București, 1984.
Richards, Alan, *Egypt's Agricultural Development, 1800–1980*, Boulder, Colorado, 1982.
Richards, John F., *The Unending Frontier: An Environmental History of the Early Modern World*, Berkeley, California, 2003.
Riedler, Florian, „The Istanbul–Belgrade Route in the Ottoman Empire", în *The Balkan Route*, ed. F. Riedler, N. Stefanov, Berlin, 2021, pp. 103–120.
Reindl-Kiel, Hedda, „Simits for the Sultan, Cloves for the Mynah Birds: Records of Food Distribution in the Saray", în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden, 2018, pp. 50–76.
Rivlin, Helen Anne B., *The Agricultural Policy of Muḥammad 'Ali in Egypt*, Cambridge, Massachusetts, 1961.
Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 23 vol., Zagreb, 1880–1976.
Robarts, Andrew, *A Plague On Both Houses?: Population Movements And The Spread Of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768–1830s*, teză de doctorat, Universitatea Georgetown, 2010.
Robarts, Andrew, *Migration and Disease in the Black Sea Region: Ottoman-Russian Relations in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, London – New York, 2017.
Roider, Karl, „Nationalism and Colonization in the Banat of Temesvar, 1718–1778", în *Nation and ideology*, ed. I. Banac, J. Ackerman, R. Szporluk, New York 1981, pp. 87–100.
Roman, Louis, „Statistiques fiscales et statistiques démographiques, ou les fausses apparences", în *Annales de démographie historique* (1985), pp. 245–280.

Roman, Nicoleta, „Women in Merchant Families, Women in Trade in Mid 19th-Century Romanian Countries", în *Women, Consumption, and the Circulation of Ideas in South-Eastern Europe*, ed. C. Vintilă-Ghițulescu, Leiden – Boston, 2017, pp. 169–199.
Roman, Radu Anton, *Bucate, vinuri și obiceiuri românești* [1998], ed. a 2-a, București, 2001.
Roman, Radu Anton, *Romanian Dishes, Wines and Customs*, trad. A. Blyth, București, 2008.
Rosenberger, Bernard, „Cultures complémentaires et nourritures de substitution au Maroc (XVe–XVIIIe siècle)", în *Annales*, 35: 3–4 (1980), pp. 477–503.
Rosetti, Radu, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, București, 1907.
Rosetti, Radu, *Pentru ce s'au răsculat țăranii*, București, 1907.
Rosetti, Theodor, „Despre direcțiunea progresului nostru" [1874], în *Antologia ideologiei junimiste*, ed. E. Lovinescu, București, 1943, pp. 117–162.
Roth, Klaus, „Türkentrank, Gulyás, Joghurt, Döner: Stereotypen in der europäischen Esskultur", în *Vom Schwarzwald bis zum Schwarzen Meer*, ed. V. Heuberger, G. Stangler, Frankfurt am Main, 2001, pp. 43–55.
Rothenberg, Gunther E., „The Austrian Sanitary Cordon and the Control of Bubonic Plague: 1710–1871", în *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 28:1 (1973), pp. 15–23.
Rus, Dorin-Ioan, „Weather Anomalies in Transylvania, the Banat and Partium from 1813 to 1818, as reflected in contemporary sources", în *Ekonomska i ekohistorija*, 16 (2020), pp. 146–166.
Sacerdoțeanu, Aurel, „Acte drăjnene", în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, 13 (1934), pp. 183–198.
von Sacher-Masoch, Leopold, *Basil Hymen*, Leipzig, 1882.
Sainéan, Lazare, „Notes d'étymologie romane", în *Zeitschrift für romanische Philologie*, 30 (1906), pp. 307–319.
Șakul, Kahraman, „The Evolution of Ottoman Military Logistical Systems in the Later Eighteenth Century: The Rise of a New Class of Military Entrepreneur", în *War, Entrepreneurs, and the State in Europe and the Mediterranean, 1300–1800*, ed. J. Fynn-Paul, Leiden, 2014, pp. 307–327.
Sala, Marius, „În legătură cu denumirea porumbului în limba română", în *Fonetică și dialectologie*, 1 (1958), pp. 181–187.
Sala, Marius, „Sobre las denominaciones rumanas del maíz", în *Revista brasileira de filologia*, 5: pp. 1–2 (1959–1960), 119–127.
Salaberry, Charles-Marie d'Yrumberry, contele de, *Voyage à Constantinople*, Paris, 1799.

Salah Harzallah, Mohamed, „Food Supply and Economic Ideology: Indian Corn Relief During the Second Year of the Great Irish Famine", în *The Historian*, 68:2 (2006), pp. 305–322.
Salzmann, Ariel, „The Age of Tulips: Confluence and Conflict in Early Modern Consumer Culture (1550–1730)", în *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, ed. D. Quataert. New York, 2000, pp. 83–106.
Sampson, Steven, „Muddling Through in Rumania (Or: Why the Mamaliga Doesn't Explode)", în *International Journal of Rumanian Studies* 3:1–2 (1981–1983), pp. 165–179.
Sassoon, Donald, *The Anxious Triumph: A Global History of Capitalism, 1860–1914*, London, 2018.
Savin, Petronela „Pentru un studiu lingvistic al frazeologiei cerealelor și preparatelor din cereale", în *Philologica Jassyensia* 3:1 (2007), pp. 57–64.
Savin, Petronela, *Romanian Phraseological Dictionary*, trad. I. Boghian, Iași, 2012.
Savin, Petronela, „Bread: From Culture to Phraseological Imaginary", în *Philologica Jassyensia*, 8:2 (2012), pp. 185–191.
Săvulescu, Traian (ed.), *Porumbul*, București, 1957.
Scheludko, D., „Rumänische Elemente im Ukrainischen", în *Balkan-Archiv*, 2 (1926), pp. 113–146.
Scherf, Ioana, „«Die Sprache bittet zu Tisch»: Zu Lebensmittelbegriffen in rumänischen Redewendungen", în *Culinaria balcanica*, ed. Th. Kahl, P.M. Kreuter, C. Vogel. Berlin, 2015, pp. 113–130.
Schmidt, Peer, „Der Anbau amerikanischer Nahrungspflanzen in Europa (16.–19. Jh.)", în *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*, 32 (1995), pp. 57–104.
Schwantz, Friedrich, „Kurtze Erklährung und Bericht über die diesseith des Alth-Flusses gelegene fünff Districte der Kayserlichen Valachey sive Valachiae Cis-Alutanae" (1723), Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. Ser. 34, online la https://digital.onb.ac.at/RepViewer/ viewer.faces?doc=DTL_6387095&order=1&view=SINGLE.
Scott, James C., *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, New Haven, Connecticut, 2009.
Scott, James C., *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*, New Haven, CT, 2017.
Scrob, Mircea-Lucian, *From Mămăligă to Bread as the „Core" Food of Romanian Villagers: A Consumer-Centred Interpretation of a Dietary Change, 1900–1980*, teză de doctorat, Universitatea Central-Europeană, 2015.

Senciuc, Olivia, „Istoriografia românească a alimentației: Geneză, surse documentare, direcții și metode de cercetare", în *Cercetări istorice*, s.n., nr. 30–31 (2011–2012), pp. 65–81.
Senciuc, Olivia, „Exotic Brew? Coffee and Tea in 18th-century Moldavia and Wallachia", în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden, 2018, pp. 127–146.
Șerban, Constantin, „Câteva date privind producția de cereale din Țara Românească în secolul XVIII", în *Terra Nostra*, 3 (1973), pp. 255–261.
Șerban, Constantin, *Vasile Lupu: Domn al Moldovei, 1634–1653*, București, 1991.
Sestini, Domenico, *Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna*, Firenze, 1815.
Sevastos, M., *Monografia orașului Ploești*, București, 1937.
Sima al lui Jón, Gr., *Ardeleanul glumeț sau 101 de anecdote poporale*, Sibiu, 1889.
Šimundić, Mate, „Der Eigenname „Kukuruz" im Lichte der Herkunft des betreffende Substantivs", în *Балканско езикознание / Linguistique balkanique*, 23:4 (1980), pp. 59–69.
Șincai, Gheorghe, *Elementa linguae Dacoromanae sive Valachicae*, Buda, 1805.
Șincai, Gheorghe, *Povățuiri către Economia de Câmp*, Buda, 1806.
Siruni, H.Dj., *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, București, 1944.
Situația agrară, economică și socială a Olteniei în epoca lui Tudor Vladimirescu: Documente contemporane, ed. N. Iorga, București, 1915.
Skene, J.H., *The Danubian Principalities: The Frontier Lands of the Christian and the Turk,* ed. a 3-a, 2 vol., London, 1854.
Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 4 vol., Zagreb, 1971–1974.
Slavici, Ioan, „Gura satului" [1878], în *Nuvele din popor*, vol. 2., București, 1881.
Smičiklas, Tade, *Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, 2 vol., Zagreb, 1891.
Smith, Melanie și Márta Jusztin, „Paprika: The Spice of Life in Hungary", în *Spices and Tourism*, ed. L. Joliffe, Bristol, UK – Tonawanda, New York, 2014, pp. 53–71.
Soranzo, Jacopo, *Diario del viaggio da Venezia a Costantinopoli, MDLXXV*, Venezia, 1856.
Sorbală, Vitale, „Despre originea termenilor *ciocălău*, *mămăligă* și *cioclej* în limba română", în *Studii și cercetări lingvistice*, 22:2 (1971), pp. 167–173.

Sorescu, Andrei Dan, *Visions of Agency: Imagining Individual and Collective Action in Nineteenth-Century Romania*, teză de doctorat, University College, London, 2018.
Șotropa, Virgil, „Tătarii în Valea Rodnei", în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 3 (1924–1925), pp. 255–274.
Speranță, Th.D., „Povestea poveștilor", în *Contemporanul*, 2:12 (1882), pp. 444–452.
Sperber, Galia, *The Art of Romanian Cooking*, Gretna, Louisiana, 2002.
Spitzer, Leo, „Arom. *mamă* «Kinderpapp», rum. *mămăligă* «Polenta»", în *Dacoromania*, 8 (1934–1935), pp. 130–131.
Stachowski, Kamil, *Names of Cereals in the Turkic Languages*, Cracovia, 2008 (Studia Turcologica Cracoviensa, 11).
Stahl, Henri H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, 3 vol., București, 1958–1965.
Stahl, Henri H., *Traditional Romanian Village Communities*, trad. D. Chirot, H.C. Chirot, Cambridge – Paris, 1980.
Stanojević, Milorad L., *Die Landwirtschaft in Serbien*, Halle, 1913.
Ștefănescu, Barbu „Începuturile introducerii tehnicii moderne în agricultura Bihorului", în *Biharea*, 9 (1981), pp. 7–38.
Ștefănescu, Barbu, „Considerații asupra nivelului tehnicii agricole din Bihor în secolul al XVIII-lea", în *Crisia*, 13 (1983), pp. 167–181.
Ștefănescu, Ștefan, „Aspects de la révolution démographique dans les pays roumains à la fin du XVIIIe siècle", în *Nouvelles études d'histoire*, 6:1 (1980), pp. 310–326.
Steube, Johann Kaspar, *Von Amsterdam nach Temiswar: Wanderschaften und Schicksale, 1772–1781* [1791], ed. J. Holz. Berlin, 1984.
Stoianovich, Traian, „Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600–1800", în *Journal of Economic History*, 13:4 (1953), pp. 398–411.
Stoianovich, Traian, „The Conquering Balkan Orthodox Merchant", în *Journal of Economic History*, 20:2 (1960), pp. 234–313.
Stoianovich, Traian, „Le maïs dans les Balkans", în *Annales*, 21:5 (1966), pp. 1026–1040.
Stoianovich, Traian, „Russian Domination in the Balkans", în *Russian Imperialism*, ed. T. Hunczak, New Brunswick, New Jersey, 1974, pp. 198–238.
Stoianovich, Traian, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, Armonk, New York–London, 1994.
Stoianovich Traian și Georges C. Haupt, „Le maïs arrive dans les Balkans", în *Annales: Economies, sociétés, civilisations*, 17:1 (1962), pp. 84–93.

Stoica de Hațeg, Nicolae, *Cronica Banatului*, ed. D. Mioc, ed. a 2-a, Timișoara, 1981.
Stoicescu, Nicolae, *Cum măsurau strămoșii: Metrologia medievală pe teritoriul României*, București, 1971.
Stoker, Bram, *Dracula*, London, 1897.
Stratilesco, Tereza, *From Carpathian to Pindus: Pictures of Roumanian Country Life*, London, 1906.
Studii și documente cu privire la istoria românilor, ed. N. Iorga, 31 vol., București, 1901–1918.
Sugar, Peter F., „Railroad Construction and the Development of the Balkan Village in the Last Quarter of the 19th Century", în *Der Berliner Kongreß von 1878*, ed. R. Melville, H.J. Schröder, Wiesbaden, 1982, pp. 485–498.
Sulzer, Franz Joseph, *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, 3 vol., Wien, 1781.
Sümegi, Pál, Dávid Molnár, Katalin Náfrádi, Dávid Gergely Páll, Gergő Persaits, Szilvia Sávai, Tünde Törőcsik, „The Environmental History of Southern Transdanubia during the Medieval and the Ottoman Period in the Light of Paleoecological and Geoarcheological Research", în *„per sylvam et per lacus nimios": The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: the Contribution of the Natural Sciences*, ed. G. Kovács, C. Zatykó, Budapest, 2016, pp. 46–50.
Surányi, János și György Mándy, *A kukorica*, Budapest, 1955.
Surete și izvoade: Documente slavo-române, ed. Gh. Ghibănescu, 25 vol., Iași, 1906–1933.
Szabo, Franz A.J., *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753–1780*, Oxford, 1994.
Székely, Maria Magdalena, „Food and Culinary Practices in 17th-century Moldavia", în *Earthly Delights*, ed. A. Jianu, V. Barbu, Leiden – Boston, 2018, pp. 170–216.
Sziksai, Fabricius Balázs, *Latin-magyar szójegyzéke 1590-ből*, ed. J. Melich, Budapest, 1906.
Tabak, Faruk, „Agrarian Fluctuations and Modes of Labor Control in the Western Arc of the Fertile Crescent, c. 1700–1850", în *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East, ed. Ç. Keyder, F. Tabak*, Albany, New York, 1991, pp. 135–154.
Tabak, Faruk, *The Waning of the Mediterranean, 1550–1870: A Geohistorical Approach*, Baltimore, Maryland, 2008.
Taki, Victor, *Tsar and Sultan: Russian Encounters with the Ottoman Empire*, London–New York, 2016.

Taki, Victor, *Russia on the Danube: Empire, Elites and Reform in Moldavia and Wallachia, 1812–1834*, Budapest–New York, 2021.
Tallar, Georg, *Visum repertum anatomico-chirurgicum oder gründlicher Bericht von den sogenannten Blutsäugern, Vampier, oder in der wallachischen Sprache Moroi, in der Wallachey, Siebenbürgen, und Banat* ,Wien–Leipzig, 1784.
Tappe, E.D., „John Sibthorp in the Danubian Lands, 1794", în *Revue des études sud-est européennes*, 5: 3–4 (1967), pp. 461–473.
Tappe, E.D., „T. Wemyss Reid and Rumania", în *Slavonic and East European Review*, 64: 2 (1986), pp. 256–260.
Taylor, Gail Marlow, *Putting Down Roots: The Reception of New World Medicinal Plants in Early Modern Germany, 1492–1648*, teză de doctorat, Universitatea California, Irvine, 2014.
Tatay, Anca Elisabeta, „Imagini din cărțile de economie tipărite la Buda (1810–1823)", în *Revista Transilvania*, nr. 5–6 (2013), pp. 19–24.
Tenaillon, Maud Irène și Alain Charcosset, „A European Perspective on Maize History", în *Comptes Rendus Biologies*, 334: 3 (2011), pp. 221–228.
Teutsch, G.D., *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, ed. a 2-a, 2 vol., Leipzig, 1874.
Teutsch, G.D., „Seivert, Johann", în *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, vol. 33, Leipzig, 1891, pp. 664–665.
Thököly, Imre, *Késmárki Thököly Imre naplója 1693–1694. évekből*, ed. I. Nagy [*Monumenta Hungariae Historica*, seria a 2-a, 15], Pest, 1863.
Thököly, Imre, *Thököly Imre fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve*, ed. K. Thaly [*Monumenta Hungariae Historica*, seria a 2-a, 34], Budapest, 1896.
Thomas, Colin, „The Anatomy of a Colonization Frontier: The Banat of Temešvar", în *Austrian History Yearbook*, 19: 2 (1984), pp. 3–22.
„Those Infidel Greeks": The Greek War of Independence through Ottoman Archival Documents, ed. H. Şükrü Ilıcak, 2 vol., Leiden–Boston, 2021.
Titkin, H., *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*, 3 vol., București, 1903–1925.
Titkin, H., „Zu rum. *Porumb* «Mais»", în *Zeitschrift für romanische Philologie*, 40 (1920), pp. 713–715.
Todorova, Maria, „The Establishment of British Consulates in the Bulgarian Lands and British Commercial Interests", în *Études balkaniques*, nr. 4 (1973), pp. 80–88.
Todorova, Maria, *Scaling the Balkans: Essays on East European Entanglements*, Leiden–Boston, 2019 [Balkan Studies Library, 24].

Tofan, Constantin, „Venitul cântarului pe teritoriul Moldovei din secolul al XVIII-lea până în prima jumătate a secolului al XIX-lea", în *Acta bacoviensia*, 6 (2011), pp. 233–254.
Toussaint-Samat, Maguelonne, *A History of Food* [1987], trad. A. Bell. ed. a 2-a, Chichester, 2009.
Tracy, James D. *Balkan Wars: Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499–1617*, Lanham, Maryland–London, 2016.
Trifu, V., „1907 în poezia populară din Oltenia", în *Steaua*, 8:3 (1957), pp. 73–78.
Tucker, Jack, *The Rumanian Peasant Revolt of 1907: Three Regional Studies*, teză de doctorat, Universitatea Chicago, 1972.
Uekötter, Frank, „Afterword: Europe's Guinea Pigs: Globalizing the Agricultural History of Southeastern Europe", în *Martor*, nr. 19 (2014), pp. 175–179.
Ulieriu, Daniela și Doina Popescu, *Trei secole de gastronomie românească: De la muhalebiu și schembea la volovan și galantină*, Pitești, 2018.
Ungureanu, Gh., „Documente relative la începutul domniei lui Ioan Sandu Sturza Voevod", în *Revista Arhivelor*, 6:1(1944), pp. 47–59.
Urbeanu, Adolf, *Importanța soeï pentru hrana copiilor*, București, 1905.
Urbeanu, Adolf, *Evoluția chestiei soiei în Europa și în România*, București, 1908.
Urbeanu, Adolf, *Neoiobăgia și capitalismul față de hrana populației: Răspuns d-lui C. Dobrogeanu-Gherea*, București, 1911.
Urechia, V.A., „Edilitatea sub Caragea", în *Analele Academiei Române: Memoriile secțiunii istorice*, seria a 2-a, 21 (1898–1899), pp. 475–634.
Urechia, V.A., *Istoria românilor*, 14 vol., București, 1891–1902.
Uricariul, 25 vol., ed. T. Codrescu, Iași, 1853–1894.
Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, vol. 6: *1458–1473*, ed. G. Gündisch, București, 1981.
Ursu, N.A., „Cărți de popularizare a științei traduse de Petru Maior", în *Limba română*, 10:2 (1961), pp. 135–143.
Văcărescu, Ienăchiță, *Istoria othomanicească*, București, 2001.
Văduva, Ofelia, *Pași spre sacru: Din etnologia alimentației românești*, București, 1996.
Văduva, Ofelia, *Steps toward the Sacred: From the Ethnology of Romanian Food Habits*, trad. S. Georgescu-Gorjan, București, 1999.
Van Wijk Roelandszoon, Jacobus, *Algemeen aardrijkskundig woordenboek*, Bd. 7, Dordrecht, 1821.

Van Young, Eric, *The Other Rebellion: Popular Violence, Ideology, and the Mexican Struggle for Independence, 1810–1821*, Stanford, California, 2001.
Vanhaute, E., R. Paping, Cormac Ó Gráda, „The European Subsistence Crisis of 1845–1850: A Comparative Perspective", în *When the Potato Failed*, ed. C. Ó Gráda, R. Paping, E. Vanhaute. Turnhout, 2007, pp. 15–40.
Vaniček, Fr., *Specialgeschichte der Militärgrenze*, 4 vol., Wien, 1875.
Vantini, Sandra, „L'inserimento del mais nel paesaggio veneto", în *Profumi di terre lontane*, ed. S. Conti ,Genova, 2006, pp. 653–668.
Varga, Zsuzsanna, „The Buda University Press and National Awakenings in Habsburg Austria", în *The Matica and Beyond*, ed. K. Lajosi, A. Stynen, Leiden–Boston, 2020, pp. 11–29.
Vasmer, Max, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 3 vol., Heidelberg, 1953.
Vătășescu, Cătălina, „Evoluția lat. *Pomus*, *pomum* în română și albaneză", în *Fonetică și dialectologie*, 33 (2014), pp. 131–40.
Veichtlbauer, Ortrun, *Zwischen Kolonie und Provinz: Herrschaft und Planung in der Kameralprovinz Temeswarer Banat im 18. Jahrhundert*, Wien, 2016.
Velichi, C., „Acte covurluiene", în *Revista istorică*, 23:4–6 (1937), pp. 172–181.
Verdery, Katherine, *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change*, Berkeley, California, 1983.
Verdery, Katherine, „Moments in the Rise of the Discourse on National Identity, I: Seventeenth through Nineteenth Centuries", în *Românii în istoria universală*, 3-i, ed. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iasi, 1988, pp. 25–60.
Vernav, Constantinus nobilis a, *Rudimentum physiographiae Moldaviae*, Buda, 1836.
Verne, Jules, *Le château des Carpathes*, Paris, 1892.
Verteuil, Fr. Anthony, *The Years of Revolt: Trinidad, 1881–1888*, Port of Spain, 1984.
Veteranyi, Aglaja, *Why the Child is Cooking in the Polenta*, trad. V. Kling, Champaign, Illinois–London, 2012 [vezi și Aglaja Veteranyi, *De ce fierbe copilul în mămăligă*, trad. Nora Iuga, Polirom, Iași, 2003 – n. red.]
Vintilă, Constanța, *Changing Subjects, Moving Objects: Status, Mobility, and Social Transformation in Southeastern Europe, 1700–1850*, Paderborn, 2022 [Balkan Studies Library, 31].
Vintilă-Ghițulescu, Constanța, *Evgheniți, ciocoi, mojici: Despre obrazele primei modernități românești, 1750–1860*, București, 2013.

Vintilă-Ghițulescu, Constanța, *Patimă și desfătare: Despre lucrurile mărunte ale vieții cotidiene în societatea românească, 1750–1860*, București, 2015.
Vîrtosu, Emil (ed.), *Mărturii noi din viața lui Tudor Vladimirescu*, București, 1941.
Visser, Margaret, *Much Depends on Dinner: The Extraordinary History and Mythology, Allure and Obsessions, Perils and Taboos, of an Ordinary Meal*, Toronto, 1986.
Vitcu, Dumitru, „Hotarnica unor moșii ale Mănăstirii Sucevița din anul 1787 (Ibănești, Măgura și Cristinești)", în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, 50 (2013), pp. 413–432.
Vlăduțiu, Ion, *Etnografia românească: Istoric: Cultura materială: Obiceiuri*, București, 1973.
Voronina, Tatjana, „Fasting Food in Russian Orthodox Tradition", în *Food and Celebration*, ed. P. Lysaght, Ljubljana, 2002, pp. 65–76.
Vrbanus, Milan, „Ratarstvo u slavonskoj Posavini krajem 17. Stoljeća", în *Scrinia slavonica*, 2 (2002), pp. 202–260.
Vrbanus, Milan, „Proizvodnja pšenice na našičkome području u prva tri desetljeća 18. stoljeća", în *Povijesni prilozi*, 35:50 (2016), pp. 139–189.
Vulcănescu, Elena, *București – Paris via Mircești*, Iași, 2007.
Wagner, Max Leopold, *Dizionario etimologico sardo*, 4 vol., Heidelberg, 1957–1964.
Walter, Tilmann, Abdolbaset Ghorbani și Tinde van Andel, „The Emperor's Herbarium: The German Physician Leonhard Rauwolf (1535?–96) and His Botanical Field Studies in the Middle East", în *History of Science*, 60:1 (2021), pp. 130–151.
Warman, Arturo, *Corn and Capitalism*, trad. N.L. Westrate, Chapel Hill, North Carolina, 2003.
Weigand, Gustav, „Die Terminologie des Maises im Bulgarischen, Rumänischen und Kleinrussischen", în *Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache*, 17–18 (1911), pp. 361–375.
Welzk, Stefan, *Nationalkapitalismus versus Weltmarktintegration?: Rumänien 1830–1944*, Saarbrücken – Fort Lauderdale, Florida, 1982 [Sozialwissenschaftliche Studien zu internationalen Problemen, 76].
Wemyss Reid, T., „Rural Roumania", în *Fortnightly Review*, s.n., 25:145 (1879), pp. 80–95.
White, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge, 2012.
Wijnands, Onno, „Tulpen naar Amsterdam: Plantenverkeer tussen Nederland en Turkije", în *Topkapi en Turkomanie*, ed. H. Theunissen, A. Abelmann, Amsterdam, 1989, pp. 97–106.

Wilkinson, William, *An Account of the Principalities of Moldavia and Wallachia*, London, 1820.
Wilson, Thomas M. (ed.), *Food, Drink and Identity in Europe*, Amsterdam, 2006 [European Studies, 22].
Von Windisch, Carl Gottlieb, *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Pressburg (Bratislava), 1790 [*Geographie des Königreichs Ungarn*, vol. 3].
Wolf, Andreas, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, 2 vol., Sibiu, 1805.
Wolfe, Mikael D., „The Climate of Conflict: Politico-Environmental Press Coverage and the Eruption of the Mexican Revolution, 1907–1911", în *Hispanic American Historical Review*, 99:3 (2019), pp. 467–499.
Wood, Peter G., *The Agrarian Problem in Wallachia, 1870–1907*, teză de doctorat, Universitatea Londra, 1984.
Woodham-Smith, Cecil, *The Great Hunger: Ireland 1845–9*, London, 1956.
Xenopol, A.D., *Istoria romînilor*, 14 vol., Iași, 1896.
Xenopol, A.D., *Mijloacele de îndreptare ale stării țărănimeĭ romîne*, Iași, 1907.
Xhuvani, Aleksandër și Eqrem Çabej, *Prapashtesat e gjuhës shqipe* [1962], repr. în Aleksandër Xhuvani, *Vepra*, vol. 1., Tirana, 1980, pp. 419–581.
Yaycioglu, Ali, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, Stanford, California, 2016.
Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası sosyal tarihi (1455–1613)*, Ankara, 1985.
Yıldız, Aysel și İrfan Kokdaș, „Peasantry in a Well-protected Domain: Wallachian Peasantry and Muslim *Çiftlik/Kışlaks* under the Ottoman Rule", în *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22:1 (2018), pp. 175–190.
Zadoks, J.C., „The Potato Murrain on the European Continent and the Revolutions of 1848", în *Potato Research* 51 (2008), pp. 5–45.
Zahariuc, Petronel, „Începutul domniei lui Ioniță Sandu Sturza", în *In honorem Mircea Ciubotaru*, ed. L.-V. Lefter, M.-B. Atanasiu, Iași, 2015, pp. 487–551.
Zaimov, Iordan, „Nazvaniiata na țarevițata v bălgarski ezik", în *Ezikovedski izsledvaniia v cest na Akademik Stefan Mladenov*, Sofia, 1957, pp. 113–126.
Zhuravleva, Victoria I., „American Corn in Russia: Lessons of the People-to-People Diplomacy and Capitalism", în *Journal of Russian-American Studies*, 1:1 (2017), pp. 23–45.

Zilot Românul, „A treia domnie a lui Alexandru Vodă Suțul" [cca 1824], în *idem*, *Opere complete*, București, 1996, pp. 111–145.
Zirojević, Olga, „Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine", în *Almanah*, 37–38 (2007), pp. 15–18.
Zirojević, Olga, *Istočno-zapadna sofra: Mali kulturnoistorijski i kulinarski leksikon*, Belgrad, 2019.
Zugravu, Corina Aurelia, Dana Gafițianu și Anca Ioana Nicolau, „Food, Nutrition, and Health in Romania", în *Nutritional and Health Aspects of Food in the Balkans*, ed. A.I. Gostin, D. Bogueva, V. Kakurinov, London, 2021, pp. 227–248.

Creditele ilustrațiilor

IMAGINI

1.1 Giuseppe Arcimboldo, *Portret al împăratului Rudolf II ca Vertumnus*, Praga, 1591, Castelul Skokloster, Suedia. Imagine: Wikimedia Commons.

1.2 Aegidius Sadeler, *Portret al lui Mihai Viteazul*, Praga 1601, gravură colorată (sec. al XVII-lea) de Dirk Janszoon van Santen, Muzeul Herzog Ulrich Anton, Wolfenbüttel, Germania. Imagine: Virtuelles Kupferstichkabinett.

1.3 Viața în Ungaria otomană, în Ferenc Wathay, *Enékeskönyv* (*Carte de cântece*), 1604, Biblioteca Academiei Maghiare, ms. K62, f. 45r. Imagine din versiunea digitalizată la http://real-ms.mtak.hu/16749/

1.4 Jacob Peeters, *Principele Imre Thököly*, gravură, Anvers, 1686. Imagine: Wikimedia Commons.

2.1 Friedrich Schwantz, Raport asupra Valahiei Mici, 1723, Biblioteca Națională a Austriei, ms. cod. ser. n. 34. Imagine reprodusă cu permisiune.

2.2 Frații Brătianu, scrisoare de ipotecă, Poenărei, Valahia, 1728. Muzeul Viticulturii și Pomiculturii, Golești, România, nr. 9869/833. Imagine: Europeana.eu

3.1 J.J. Ehrler, *Casă țărănească și pătul cu porumb*, Banatul Timișoarei, 1774, ELTE University Library and Archives, Budapest (University Library, [manuscript] G 189a, p. 50/c). Reprodus cu permisiune.

3.2 Plan pentru un depozit de cereale, Galați, 1793. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Viena. AT-OeStA/HHStA StAbt Moldau-Walachei I 8 Walachei, 1793. Reprodus cu permisiune.

3.3 *Plugar român*, xilogravură, în Grigorie Obradovici, *Carte de mână*, Buda, 1807. Imagine: Biblioteca digitală, Biblioteca Centrală Universitară Lucian Blaga, Cluj-Napoca.

6.1 *România și boierul*, 1861, în revista satirică *Bondarul*. Imagine: Biblioteca digitală, Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu", Iași.

6.2 Emanoil Panaiteanu-Bardasare, *Drum între grădini*, 1882, Muzeul de Artă Iași. Imagine: Wikimedia Commons.

6.3 „Mama-Liga": hârtie de țigară de lux, cca 1900, din colecția Fotografii – Muzeul Municipiului București. Imagine reprodusă cu permisiune.

7.1 Lista cu rațiile de porumb împărțite robilor țigani, Mânăstirea Zlătari, București 1834. Arhivele Naționale ale României, Fond Mânăstirea Zlătari, online la http://sclavia-romilor.gov.ro/ items/ show/2044 Imagine reprodusă cu permisiune.

8.1 Theodor Aman, *Adunați la mămăligă*, gravură, 1870, Muzeul Theodor Aman, București, din Colecția Fotografii – Muzeul Municipiului București. Imagine reprodusă cu permisiune.

HĂRȚI

Hărți de Cezar Buterez.

Hărțile 1, 3, 4, 5: Date despre altitudine de la NASA Shuttle Radar Topography Mission (SRTM)(2013). Shuttle Radar Topography Mission (SRTM) Global. Distribuitor: OpenTopography. https://doi. org/10.5069/G9445JDF.

Harta 2: date geografice derivate parțial din Peter Andorfer (2019). acdh-oeaw/histogis-data: new data + wiki data ids (v4.0), Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.3474085

Hărțile 6 și 7: date geografice din proiectul RoHGIS, 2016–2022

Harta 8: Datele de atestare ale autorului plasate pe o hartă adaptată din Sala, „Denumirea", harta 1 (date zonale originale din *Atlasul lingvistic român*, serie nouă)

Mulțumiri

Această carte a fost scrisă în mare parte în timpul izolării din 2021. Le sunt deci deosebit de recunoscător următoarelor persoane care au avut generozitatea de a-mi împărtăși materiale, de a citi versiuni parțiale sau de a răspunde la întrebări, oricât de obscure sau tangențiale: Zoltán András, Constantin Ardeleanu, Stefano d'Atri, Delia Bălăican, Constantin Bărbulescu, Philippe Blasen, Dan Burzo, Cathie Carmichael, Roland Cark, Roxana Coman, Dejan Djokić, Carmina Drace-Francis, Emir Filipović, Aleksandar Fotić, Cristian Gașpar, Vesna Goldsworthy, Rigels Halili, Ștefania Hîrtopanu, Angela Jianu, Jakob Jung, James Kapaló, Tatjana Katić, Eva Kowalská, Peter Mario Kreuter, Domnica Macri, Martin Maiden, Bogdan Mateescu, Ruben Mendoza, Cătălina Mihalache, Cosmin Minea, Zoran Milutinović, James Morris, Susan Morrissey, Levente Nagy, Christian Noack, Ahmed Nuri, Andrei Oișteanu, Virginia Petrică, Laurențiu Rădvan, Erik van Ree, Margaret Renwick, Semie Rogers, Nicoleta Roman, Andrei Sorescu, Oana Sorescu Iudean, István Szalma, Antal Szantay, Anca Tatay, Ana-Marija Tkalčić, profund regretata Ljubinka Trgovčević, Alexandra Urdea, Bálint Varga, Zsuzsanna Varga, Nóra Veszprémi, Constanța Vintilă, Milan Vrbanus, Rupert Wolfe Murray.

În ianuarie 2021, Manuela Boatcă m-a invitat să prezint primele „boabe" din cercetarea mea la seria de prelegeri ale programului de master Deutsche Forschungsgemeinschaft *Imperien: Dynamischer Wandel, Temporalität und nachimperiale Ordnungen* [*Imperii: schimbări dinamice, temporalitate și ordini postimperiale*], găzduit de Albert-Ludwigs-Universität Freiburg via Zoom. A fost o invitație care m-a inspirat și m-a ajutat în special să mă gândesc la interacțiunea dintre istoria imperială, cea națională și cea locală. Îi datorez multe mulțumiri Manuelei, fiindcă a arătat interes pentru acest proiect

când era într-un stadiu atât de timpuriu, precum și publicului și participanților de la programul de master. A fost imboldul ideal care m-a făcut să meditez la abordarea optimă. Le mulțumesc și colegilor mei de la catedra de Studii europene de la Amsterdam, care au degustat o versiune a ideilor centrale în martie 2021, inclusiv pentru sugestiile și comentariile făcute cu acea ocazie.

Le datorez enorm bibliotecilor digitale, care, lăsând la o parte dezavantajele lor, au transformat accesul la materialele-sursă primare și secundare și verificarea lor. O sursă bună de materiale-sursă nu produce o istorie-instant, așa cum o sursă regulată de mălai nu produce o mămăligă-instant, iar consumatorul de mălai digital se confruntă mereu cu riscul supraalimentării. Cel mai greu este amestecatul: în istorie, asta înseamnă nu doar colectarea și citarea surselor, ci și colaționarea, compararea și explicarea lor, precum și plasarea lor într-o narațiune mai amplă și, este de sperat, mai digerabilă, bazată pe o reflecție mai profundă. Cititorii și criticii pot decide dacă am reușit sau nu. Dar nici nu m-aș fi încumetat să încep această provocare, mai ales în 2021, fără acces la documente disponibile prin digitalizare. Deși am folosit materiale din zeci de țări, menționez în special Biblioteca Digitală București (digibuc.ro), Biblioteca Universitară Lucian Blaga a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca (https://dspace.bcucluj.ro/), Biblioteca Centrală „Mihai Eminescu" a Universității din Iași (http://dspace.bcu-iasi.ro/) și Biblioteca Digitală a Publicațiilor Culturale găzduită de Institutul Național al Patrimoniului (biblioteca- digitala.ro).

În a doua jumătate a lui 2021, am putut vizita următoarele biblioteci, către al căror personal îmi exprim mulțumirile: Biblioteca Universității Amsterdam Library; British Library; Biblioteca Centrală Universitară București; Biblioteca Institutului Internațional de Istorie Socială, Amsterdam; Biblioteca Institutului de Istorie „Nicolae Iorga", București; Biblioteca Universității Leiden; Biblioteca Societății Linnaeus, Londra; și Biblioteca Institutului de Arheologie, University College London. Având în vedere că nu am putut ajunge la Biblioteca Institutului Meertens din Amsterdam, Biblioteca Universitară și de Cercetare din Wageningen, Biblioteca Academiei Române, Biblioteca Națională a Austriei și Biblioteca Națională și Universitară din Zagreb, le sunt cu atât mai recunoscător bibliotecarilor de acolo, care mi-au răspuns la întrebări. Le mulțumesc și Ionelei Bucșa de la Muzeul Theodor Aman din București, lui Adrian-Nicolae Furtună de la Biroul de Cercetare și Documentare al Centrului Național de Cultură a Romilor, București, lui Ildiko Balogh de la Biblioteca Universitară Eötvös Loránd

din Budapesta și personalului de la Muzeul Municipiului București și Haus-, Hof- und Staatsarchiv din Viena, care m-au ajutat să procur și să obțin permisiunea de a folosi ilustrațiile, pe care apoi le-au scanat.

Pe plan instituțional, mulțumesc și Școlii de Studii Regionale, Transnaționale și Europene din Amsterdam (ARTES), care a asigurat fondurile pentru hărți și ilustrații. În sens mai larg, le mulțumesc colegilor de la New Europe College din București și de la seminarul Rethinking Modern Europe de la Institutul de Cercetare Istorică din Londra, care au oferit un mediu intelectual atât de stimulator pentru gândirea comparativă istorică.

Cei doi cercetători însărcinați de Central European University Press să evalueze versiunea cărții trimise de mine au contribuit cu observații și sugestii experte pentru îmbunătățire, la un nivel la care nu aș fi ajuns altfel. Ultima versiune a fost citită de colegii Dejan Djokić (Londra/Berlin), Ewa Stańczyk (Amsterdam) și Constanța Vintilă (București), care mi-au împărtășit cunoștințele lor unice și au făcut comentarii valoroase legate atât de argumentație, cât și de surse. Ochii lor experimentați și spiritul critic pătrunzător au adus îmbunătățiri semnificative rețetei finale.

Multe mulțumiri Lindei Kunos, de la Central European University Press, pentru că a acceptat această propunere și s-a ocupat de toate aspectele procesului de editare, precum și lui Cezar Buterez pentru hărțile lui excelente. A fost o plăcere să lucrez cu amândoi. Doru Panaitescu a avut marea bunătate de a-mi permite să folosesc fotografia lui minunată pe copertă.

În diverse perioade, m-am bucurat de compania (și mâncarea) oferită de Christian, Mariya și de fiul meu, John. Sunt convins că n-a fost ușor să trăiești în casă cu un om cu capul plin de mămăligă. Fiecare în felul lui mi-a ridicat moralul și mi-a oferit, cu veselie și inteligență, prietenie și sprijin în timpul lucrului la cartea de față. Cercul mai larg de rude și prieteni mi-au tolerat și ei obsesia cu multă răbdare. Sunt norocos să cunosc și să lucrez cu atâția oameni talentați și generoși. Nu mai este nevoie să spun că toate greșelile îmi aparțin numai mie.

Mulțumiri la ediția românească

Față de versiunea originală, această ediție beneficiază de câteva mici îndreptări și adăugiri documentare. Anexa apare într-o versiune ușor revizuită, tradusă de autor, având în vedere o audiență românofonă. Practic însă e aceeași carte. Mulțumirile mele se îndreaptă spre cei

care au făcut posibilă apariția acestei ediții, toți lucrând cu cel mai mare profesionalism: Radu Gârmacea, redactorul-șef al editurii; Constanța Vintilă, coordonatoarea seriei „Istorie, civilizație"; Mona Antohi, redactorul cărții; Anca Bărbulescu, traducătoarea; și Virginia Petrică și Carmina Drace-Francis, pentru lectura unor părți mici, dar importante ale acestei versiuni.

Indice de nume selectiv

Abdul Hamid I, sultan 66, 67
Abdul Hamid II, sultan 116
Abdullah bin Îbrahim el-Üsküdarî 187 n. 60
Adas, Michael 114
Ahmed III, sultan 193 n. 60
Ahmed, pașa de Rusciuc 98
Aldrovandi, Ulisse 28
Alecsandri, Vasile 13, 156
Aman, Dimitrie 89
Aman, Theodor 89, 144–145
Amelio, Silvestro 40
Arcimboldo, Giuseppev28–29
Arsaki, Apostol 196 n. 33
Asachi, Gheorghe 104–105
Asturias, Miguel Ángel 143
Ausilia, Giovanni Maria 192 n. 37

Bacalbașa, Constantin 138
Bacalbașa, Laurenția 218 n. 71
Balș, boier moldovean 199 n. 92, 202 n. 16
Barbu, Violeta 18
Băncilă, Octav 148
Bărbulescu, Constantin 136
Bentham, Jeremy 128
Bethlen, Miklós, conte 124–125
Bibescu, Dumitrachi 64
Bibescu, Gheorghe, domn al Țării Românești (1842–1848) 64
Bielski, Marcin 217 n. 53
Bismarck, Otto von 116
Bleibtreu, Karl 142
Bolkunov, I.F., consul general rus 197 n. 59
Born, Ignaz von 128
Bounin, consul francez la București 204 n. 53
Bourdain, Anthony 160
Brâncoveanu, Constantin, domn al Țării Românești (1688–1714) 41
Brătianu, Ion I. 114
Braudel, Fernand 18, 182 n. 21
Brognard, Francisco Antonio von 193 n. 59
Budai-Deleanu, Ion 143–144
Budinszky, Johan 128
Burger, dr. Johann 77–78

Callimachi, Alexandru, domn al Moldovei (1795–1799) 71
Callimachi, Gavriil *vezi* Gavriil, mitropolit al Moldovei

Callimachi, Grigore, domn al Moldovei (1761–1764 și 1767–1769) 82, 192 n. 44
Callimachi, Ioan Theodor, domn al Moldovei (1758–1761) 192 n. 43, n. 44
Campenhausen, Freiherr Pierce Balthasar von 133
Canetzos, Constantin (Konstantinos Kanetsos) 196 n. 33, 205 n. 59
Cantacuzino, Constantin 37
Cantacuzino, Șerban, domn al Țării Românești (1678–1688) 36
Caracaș, dr. Constantin 132
Caragea, Ioan, domn al Țării Românești (1812–1818) 84–85, 195 n. 27
Caragea, Nicolae, domn al Țării Românești (1782–1783) 194 n. 7, 195 n. 23, n. 27, 197 n. 63
Caragiali, Costache 12
Carmen Sylva (Elisabeta, regina României) 142
Carney, Judith 156
Carol I of Hohenzollern-Sigmaringen, regele României 116, 145
Carp, familie de boieri moldoveni 39
Cărtărescu, Mircea 141
Chenot, Adam 127
Cherali, Toma 203 n. 30
Cherniwchan, Jevan 82
Columb, Cristofor 24, 30
Comșa, Ecaterina 138
Conachi, Costachi, boier moldovean 203 n. 36
Constante, Lena 139
Costinescu, Emil, ministru de finanțe 211 n. 43
Creangă, Ion 144, 146–147
Cunningham, Charles, consul britanic la Galați 208 n. 48
Czartoryski, Adam, prinț 197 n. 59

Dârzeanu, Ioan 93, 204 n. 50
Dionisie Eclesiarhul 198 n. 82
Disraeli, Benjamin 103
Dobrogeanu-Gherea, Constantin 108, 116
Dositei Filitti, mitropolit al Ungrovlahiei 72
Douglass, Frederick 157
Drăgoi, Sabin V. 150
Drexler, agent austriac la Craiova 204 n. 53
Duca, Constantin, domn al Moldavei (1693–1695, 1700–1703) 39–40

Ehrler, Johann Jakob 57
Elisabeta, regina României (Carmen Sylva) 142
Emin Pașa 113
Eminescu, Mihai 108
Enzenberg, general 191 n. 17

Feller, François-Xavier de , Abbot 79
Filimon, Nicolae 146
Filip II, regele Spaniei 28
Fleischhackl von Hackenau, Franz, consul austriac la București 196 n. 33, 201 n. 4, n. 8, n. 10, 204 n. 46
Formont, Guillem de, viceconsul francez la București 87–88
Fornetty, funcționar consular francez 202 n. 15
Francisc II, împărat 85

Frank Johnson, Alison 15
Franz Joseph, împărat 107
Friedrich Wilhelm II, regele Prusiei 198 n. 70
Fuchs, Leonhart 28
Fussell, Betty 17

Gabaccia, Donna A. 16
García, María Elena 16
Gavriil (Callimachi), mitropolit al Moldovei (1760–1786) 196 n. 49
Georgescu, Irina 141, 160
Ghica, Dumitrachi, mare ban al Țării Românești 66
Ghica, Grigore II, domn al Moldovei (1726–1733, 1735–1739, 1739–1741) și al Țării Românești (1733–1735, 1748–1752) 191 n. 33
Ghica, Grigore III, domn al Moldovei (1764–1767, 1774–1777) și al Țării Românești (1768–1769) 196 n. 46
Ghica, Grigore IV, domn al Țării Românești (1822–1828) 205 n. 66
Ghica, Matei, domn al Țării Românești (1752–1753) și al Moldovei (1753–1756) 191 n. 29, 192 n. 41
Ghica, Scarlat, domn al Moldovei (1757–1758) și al Țării Românești (1758–1761, 1765–1766) 192 n. 44
Giers, Mihail Nikolaevici 210 n. 41
Giurescu, Constantin C. 17, 164
Glogoveanu, Nicolae 62, 86, 87, 94, 196 n. 33, 202 n. 24, 205 n. 62
Golescu, Constantin „Dinicu" 131
Grigorescu, Nicolae 144
Grigorie II, mitropolit al Ungrovlahiei (1760–1787) 64
Griselini, Francesco 128

Hacquet, Balthasar 79
Hagi Emin Aga, oficial otoman 94
Hamilton, Joseph Andreas von, general 48
Hangerli, Constantin, domn al Țării Românești (1797–1799) 195 n. 27, n. 28
Hauterive, Alexandre Maurice Blanc de Lanautte, conte de 128
Heydendorff, Johann von 129
Humboldt, Alexander von 131
Hrușciov, Nikita 18

Iacov Stamati, mitropolit al Moldovei 130
Ionescu de la Brad, Ion 83, 297 n. 22
Iorga, Nicolae 17, 37, 164
Iosif II, împărat 56–57
Ipsilanti, Alexandru, domn al Moldovei (1786–1788) și al Țării Românești (1774–1782, 1796–1797) 70, 195 n. 27, n. 28, 197 n. 63
Ipsilanti, Alexandru, revoluționar grec 90–93
Ipsilanti, Constantin, domn al Moldovei (1799–1801, 1806) și al Țării Românești (1802–1806, 1806–1807, 1807) 202 n. 21
Isabel, prințesă imperială a Braziliei 113

Jakobson, Roman 165
Jianu, Angela 19
Jósika (familia) 57

Kara Mustafa Paşa, mare vizir 42
Kaunitz, Wenzel Anton, prinţ de Kaunitz-Rietberg, cancelar habsburgic 194 n. 70, 197 n. 60, n. 65, 198 n. 71, n. 72
Kephala, Dionisios, agent prusac la Focşani 205 n. 71
Kiseleff, Pavel Dmitrievici, general şi diplomat rus 97–100
Kogălniceanu, Enachi 195 n. 10
Kogălniceanu, Mihail 116, 133, 135
Koronelli, A.I., consilier rus 100
Kreuchely von Schwerdtberg, Ludwig, baron, consul prusac la Bucureşti 90, 204 n. 43, n. 52, n. 53, 205 n. 63, n. 65, n. 71

Lăcusteanu, Mihai 205 n. 58
Lahovary, Iacob N. 210 n. 28
Laudan, Rachel 16, 137
Lévi-Strauss, Claude 22
Liiceanu, Gabriel 141
Lippa, agent austriac la Sibiu 204 n. 53, 205 n. 56
Lippmann, Edmund von 183 n. 3, 222 n. 14
Lucchesini, Girolamo, marchiz 198 n. 70
Luchian, Ştefan 148
Lupescu, Mihai 138

Magheru, Romulus, maior 210 n. 37
Maior, Petru 78
Manning, Anne 142
Manu, Mihalache, caimacam 205 n. 61
Maria, regina României 121
Maria Tereza (Maria Theresia), împărăteasă 56, 126
Marin, Sanda 138
Mattioli (Matthioli), Pietro Andrea 28
Mátyus, István 79
Maurer, Maria 135
Mavrocordat, Constantin, domn al Ţării Româneşti (1730, 1731–1733, 1735–1741, 1744–1748, 1761–1763) şi al Moldovei (1733–1735, 1741–1743, 1748–1749, 1769) 52, 80, 192 n. 35
Mavrocordat, Nicolae, domn al Moldovei (1709–1710, 1711–1716) şi al Ţării Româneşti (1715–1716, 1719–1730) 189 n. 88
Mavrogheni, Nicolae, domn al Ţării Româneşti (1786–1790) 70, 195 n. 27, 197 n. 55, n. 65
McCann, James C. 17, 43
McNeill, William H. 80
Mehmed Emin Rauf Paşa, mare vizir 202 n. 12
Merişescu, Tache 133
Merkelius, Michael, consul austriac la Bucureşti 197 n. 58, 198 n. 72, n. 79, n. 85, 199 n. 87
Messer, Ellen 17
Metternich, Clemens, cancelar 85
Metzberg, agent austriac 197 n. 65, 198 n. 71

Mihai Viteazul, domn al Țării Românești 28, 29, 34
Mihai I, rege al României 139
Mikes, Kelemen 125
Mikluho-Maklai, Nikolai 163
Mocarelli, Luca 17
Mocenigo, Alvise III 190 n. 5
Montmorency, Mathieu Jean Félicité, duce de, ministru francez al afacerilor externe 204 n.53, 205 n.63
Moreno-Cruz, Juan 82
Morțun, Vasile 148
Moruzi, Alexandru, domn al Moldovei (1792–1793, 1802–1806, 1806–1807) și al Țării Românești (1793–1796, 1799–1801) 72–74, 198 n. 83, n. 84, n. 85, 199 n. 89, n. 90, n. 93
Moruzi, Constantin, domn al Moldovei (1777–1782) 66
Mungiu, Cristian 12
Mustafa-Aga, *beşli-aga* 70

Nădejde, Sofia 137, 144
Naum Râmniceanu, cronicar 93
Neculce, Ion 40, 164
Negre (Negri), Constantin, caimacam al Țării Românești 205 n. 61
Negruzzi, Constantin 133
Neofit, mitropolit al Ungrovlahiei (1738–1753) 51
Nicolae I, țarul Rusiei 97
Nicolantin, Antonie 194 n. 9

Obradović, Dositej 76
Obradovici, Grigorie 76–77
Oișteanu, Andrei 143
Oliphant, Laurence 106
Omer, pașa de Vidin 35
Osman Pasvanoğlu (Pasvantoglu, Pazvantoglu), pașa de Vidin 73
Osterhammel, Jürgen 49

Panaiteanu-Bardasare, Emanuel 113
Panjek, Aleksander 17
Părăianu, Ion 194 n. 3
Pascu, George 184 n. 13
Pătru, logofăt 205 n. 62
Paz Sánchez, Miguel de 191 n. 20
Peel, Sir Robert 102
Peicăneanu, Dimitru Radu 206 n. 77
Petőfi, Sándor 142
Philippides, Dimitris (Daniil) 203 n. 29, 216 n. 37
Pisani, Andrei, consul rus în Moldova 203 n. 36

Raab, agent austriac la Iași 85
Racoviță, Constantin, domn al Moldovei (1749–1753, 1756–1757) și al Țării Românești (1753–1756, 1763–1764) 192 n. 44
Racoviță, Mihai, domn al Moldovei (1703–1705, 1707–1709, 1715–1726, 1735–1739, 1739–1741) și al Țării Românești (1730–1731, 1741–1744) 40
Raicevich, Ignaz Stefan 128, 197 n. 60
Raspe, Rudolph 215 n. 15
Rauwolf, Leonhart (Leonhard) 26, 28
Reid, Thomas Wemyss 111
Reinhard, Charles 193 n. 57

Ressu, Camil 148
Roman, Radu Anton 140
Roset, Dracache, mare spătar al Moldovei 86
Rosetti-Roznovanu, Nicolae 199 n. 92
Routh, Sir Randolph 208 n. 30
Rudolf II, împărat 28–30
Rumianțev-Zadunaiski, Piotr Alexandrovici, conte, feldmareșal 193 n. 56

Sacher-Masoch, Leopold von 142
Sadeler, Aegidius 29
Salaberry, Charles-Marie d'Irumberry, conte de 9, 64–65
Sampson, Steven 159
Schäser, Christian 124
Schilling, Leopold, agent austriac la Iași 198 n. 79
Schladen, Friedrich Leopold von, conte, ministru prusac la Înalta Poartă 89–90
Schwantz von Springfels, Friedrich 47, 50, 126
Scott, James 16
Selim III, sultan otoman 67, 72, 193 n. 60, 197 n. 56
Sestini, Domenico 128, 176–177
Severin, Ivan Ivanovici, consul rus în Țara Românească 197 n. 62
Silahdar Findıkhlı Mehmed Aga, istoric otoman 187 n. 61
Sion, Iordachi 202 n. 14
Slavici, Ioan 144
Soranzo, Jacopo 27
Sperber, Galia 23
Stachowski, Kamil 165–166
Städter, Ivan Ivanovici, general 78
Stainville, Etienne (Graf Stefan Steinville), comandant habsburgic în Transilvania 190 n. 8
Stanley, Henry Morton 113
Stoianovich, Traian 156
Stoker, Bram 142
Sturdza, Ion Sandu, domn al Moldovei (1822–1828) 206 n. 77, n. 9
Sulzer, Franz Joseph 128
Summerers, Francis, consul britanic la București 195 n. 19
Suțu, Alexandru, domn al Moldovei (1801–1802) și al Țării Românești (1802, 1806, 1818–1821) 90
Suțu, Mihai, domn al Țării Românești (1783–1786, 1791–1793, 1801–1802) și al Moldavei (1793–1795) 69, 71, 96
Suțu, Mihai, domn al Moldovei (1819–1821) 89, 96

Ștefan cel Mare, domn al Moldovei 145
Știrbei, Barbu, boier valah (sec. al XVIII-lea) 64–65
Știrbei, Barbu Dimitrie, domn al Țării Românești (1849–1853, 1854–1856) 64
Știrbei (Știrbey), Barbu, prinț (1872–1946) 112, 212 n. 67

Tallar, Johann Georg 126–127
Tancoigne, J.M. 205 n. 63
Tempea, Radu 85
Thévenin, Léon 139

Thököly, Imre 35
Trevelyan, Charles 103

Văcărescu, Ianache (Ienăchiță) 70
Vârnav, Constantin 132
Verne, Jules 142
Veteranyi, Aglaja 141, 218 n. 84, 220 n. 38
Victoria, regina Angliei 107
Visser, Margaret 17
Vladimirescu, Tudor 86, 90–93

Wallis, Franz-Paul von, conte, general 48
Warman, Arturo 17
Wathay, Ferenc 33
Wilkinson, Wiliam 87

Xenopol, A.D. 136

Zamfirescu, Duiliu 144
Zanne, Iuliu A. 149
Zen, Caterin 27
Zöld, Péter 192 n. 37

Fotografie din arhiva autorului

Istoria întortocheată a cultivării porumbului și pregătirii mămăligii în teritoriile care compun România de azi are o importanță care merge mai departe de inventarierea seacă a datelor și referințelor. Dacă o vom urmări în detaliu, vom putea vedea problemele mai ample de istorie națională, transnațională și interimperială într-o lumină nouă și într-un context mai larg. Porumbul a schimbat nu doar alimentația oamenilor, ci și posibilitățile pe care le aveau la dispoziție: ce puteau și ce nu puteau face. Un studiu mai atent al producției și consumului de porumb ne poate ajuta să înțelegem mai bine istoria acestor principate de graniță și interacțiunea dintre ele în îndelungata tranziție de la imperiu la națiune.

— ALEX DRACE-FRANCIS

Seria „Societate & civilizație“
este coordonată de Constanța Vintilă

Alex Drace-Francis ne oferă o analiză a cultivării, consumului și comercializării porumbului în țările române din perioada otomană până în ajunul Primului Război Mondial, precum și a semnificației culturale a mămăligii în literatură, artă, film, folclor și bucătărie, într-o ediție revăzută și completată special pentru publicul românesc.

Cine s-ar fi gândit că mămăliga ar putea să aibă o istorie? Că păpușoiul poate fi vedetă? Că mălaiul are o poveste de spus? Scotocind prin arhive, prin documente vechi și cronici mai noi, printre rețete și leacuri, Alex Drace-Francis ne propune o analiză savuroasă și erudită a mămăligii și mămăligarilor. Spunându-le povestea, istoricul ne poartă, vreme de două secole, printre boieri și țărani, săraci și bogați, târgoveți și negustori care amestecă de zor, în ceaunul fierbinte, odată cu făina de păpușoi, moravuri, identități sociale și etnice, istorii politice, tensiuni și revoluții. Bolborosind domol pe vatra istoriei, mămăliga ne așteaptă, așadar, s-o înfulecăm, cu brânză și lapte sau goală, delectându-ne cu mii de detalii dintr-o lume în care ea trona aproape zi de zi pe fiecare masă.

—CONSTANȚA VINTILĂ

Cartea lui Alex Drace-Francis este mai mult decât o poveste a porumbului și a mămăligii. Pornind de la problema imaginii ei, autorul o găsește nu doar în caravanele negustorilor și-n ceaunul țăranilor, ci și în mintea oamenilor, în diverse reprezentări fundamentale pentru istoria națională. Porumbul și mămăliga sunt puncte de intrare ideale în temele culturale românești, precum și în cele privitoare la schimbarea socială și revoluție. O lucrare importantă, remarcabilă.

—CONSTANTIN BĂRBULESCU

ISBN 978-973-50-7900-0